३७७–३७९ ईश्वरोपादानतानिराकरणप्रकरणम्
३८०–३८२ आकस्मिकत्वनिराकरणप्रकरणम्
३८३–३८९ सर्वानित्यत्वनिराकरणप्रकरणम्
३९०–३९१ सर्वपृथक्त्वनिराकरणप्रकरणम्
३९२–३९६ सर्वशून्यतानिराकरणप्रकरणम्
३९७–३९८ सङ्ख्यैकान्तवादनिराकरणप्रकरणम्
३९९–४०५ फलपरीक्षाप्रकरणम्
४०६–४०९ दुःखपरीक्षाप्रकरणम्
४१०–४२२ अपूर्वपरीक्षाप्रकरणम्
४२३–४२७ तत्त्वज्ञानोत्पत्तिप्रकरणम्
४२८–४३६ अवयविप्रकरणम्
४३७–४४३ निरवयवनिराकरणप्रकरणम्
४४४–४५२ बाह्यार्थनिराकणप्रकरणम्
४५३–४६१ तत्त्वज्ञानविवृद्धिप्रकरणम्
४६२–४६३ तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणम्
४६४–४६८ सत्प्रतिपक्षदेशनाभासप्रकरणम्
४६९–४७४ जातिषट्कप्रकरणम्
४७५–४७६ प्राप्त्यप्राप्तिसमजातिप्रकरणम्
४७७–४७९ प्रसङ्गसमप्रतिदृष्टान्तसमप्रकरणम्
४८०–४८१ अनुत्पत्तिसंशयसमप्रकरणम्
४८२–४८३ संशयप्रकरणसमप्रकरणम्
४८४–४८७ अहेतुसमप्रकरणम्
४८८–४८९ अर्थापत्तिसमप्रकरणम्
४९०–४९२ अविशेषसमप्रकरणम्
४९३–४९४ उपपत्तिसमप्रकरणम्
४९५–४९८ अनुपलब्धिसमप्रकरणम्

४९९–५०१	अनित्यसमप्रकरणम्
५०२–५०३	नित्यसमप्रकरणम्
५०४–५०५	कार्यसमप्रकरणम्
५०६–५१०	षट्पक्षीप्रकरणम्
५११–५१२	निग्रहस्थानविशेषप्रकरणम्
५१३–५१४	प्रतिज्ञान्तरनिरूपणम्
५१५–५१६	प्रतिज्ञाविरोधनिरूपणम्
५१७–५१८	प्रतिज्ञासन्न्यासहेत्वन्तरनिरूपणम्
५१९–५२०	अर्थान्तरानिरर्थकनिरूपणम्
५२१–५२२	अपार्थकनिरूपणम्
५२३--५२४	अप्राप्तकालन्यूनाधिकपुनरुक्तनिरू०
५२४--५२५	पुनरुक्ताननुभाषणनिरूपणम्
५२६–५२८	अज्ञानाप्रतिभाविक्षेपनिरूपणम्
५२९--५३०	मतानुज्ञापर्यनुयोज्योपेक्षणनिरूपणम्
५३१–५३२	निरनुयोज्यानुयोगापसिद्धान्तप्रकर०
५३३--५३४	उपसंहारः
१--२६	न्यायसूचीनिबन्धः

इति हृत्यनुगतन्यायभाष्यस्य सूचीपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५१७	२२	तीति	सतीति
२२२	१२	उद्धरण	उद्धरणम्
५२१	५	अभिधानात्	अनभिधानात्
२	१०	अनुपलब्ध्यवस्थातः	अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः
२	१५	चतुविधः	चतुर्विधः
२	१९	अपरीक्षित	अपरीक्षित
४	१९	अध्पयसायात्	अध्यवसायात्
५	११	प्रागाण्यवत्	प्रामाण्यवत्
६	३	मूत्रै	सूत्रैः
६	१२	औपाद्घातिकम्	औपोद्घातिकम्
७	१४	षट्धा	षड्धा

वायुराकाशमिति भूतानि ॥ ५ ॥ गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥ ६ ॥ बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ ७ ॥ युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ ८ ॥ प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः ॥ ९ ॥ प्रवर्तनालक्षणा दोषाः ॥ १० ॥ पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ ११ ॥ प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ १२ ॥ बाधनालक्षणं दुःखम् ॥ १३ ॥ तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ १४ ॥

इति चतुर्दशभिः सूत्रैः प्रमेयलक्षणप्रकरणम् ॥ ३ ॥

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥ १ ॥ यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् ॥ २ ॥ लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैर्न्यायपूर्वाङ्गलक्षणप्रकरणम् ॥ ४ ॥

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ १ ॥ स चतुर्विधः सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥ २ ॥ सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ ३ ॥ समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥ ४ ॥ यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ ५ ॥ अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ६ ॥

इति षड्भिः सूत्रैर्न्यायाश्रयसिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ॥ ५ ॥

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ १ ॥ साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ २ ॥ उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३ ॥ तथा वैधर्म्यात् ॥ ४ ॥ साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ ५ ॥ तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ६ ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः॥७॥ हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ८ ॥ इत्यष्टाभिः सूत्रैः न्यायप्रकरणम् ॥ ६ ॥

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥१॥ विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां न्यायोत्तराङ्गलक्षणप्रकरणम् ॥ ७ ॥

इत्येकचत्वारिंशता ४१ सूत्रैः सप्तभिः प्रकरणैः ७ प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकं समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥ १ ॥ यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥ २ ॥ स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैः कथालक्षणप्रकरणम् ॥ १ ॥

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमकालातीता हेत्वाभासाः ॥ १ ॥ अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ २ ॥ सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ३ ॥ यस्मात् प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ॥ ४ ॥ साध्याविशिष्टश्च साध्यत्वात् साध्यसमः ॥ ५ ॥ कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ६ ॥

इति षड्भिः सूत्रैः हेत्वाभासलक्षणप्रकरणम् ॥ २ ॥

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥ १ ॥ तत् त्रिविधं

न्तसंशयो वा ॥ ६ ॥ यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

इति सप्तभिः सूत्रैः संशयपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १ ॥

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः ॥ १ ॥ पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ २ ॥ पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥ ३ ॥ युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावो बुद्धीनाम् ॥ ४ ॥ त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५ ॥ सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ६ ॥ तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ ७ ॥ त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत् तत्सिद्धेः ॥ ८ ॥ प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ ९ ॥ प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः ॥ १० ॥ तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणसिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः ॥ ११ ॥ न प्रदीपप्रकाशसिद्धिवत् तत्सिद्धेः ॥ १२ ॥ क्वचित्तु निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्वचिदनेकान्तः ॥ १३ ॥

इति त्रयोदशभिः सूत्रैः प्रमाणसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ २ ॥

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ १ ॥ नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ २ ॥ दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥ ३ ॥ ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ॥ ४ ॥ तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ ५ ॥ प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य स्वशब्देन वचनम् ॥ ६ ॥ सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात् ॥ ७ ॥ तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ ८ ॥ व्याहतत्वादहेतुः ॥ ९ ॥ नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ १० ॥ प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः

॥ ११ ॥ न प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलम्भात् ॥ ११ ॥

इति द्वादशभिः सूत्रैः प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ३ ॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥ १ ॥ सर्वाग्रहणमवयव्य-सिद्धेः ॥ २ ॥ धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ॥ ३ ॥ सेनावनवद्ग्रहण-मिति चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्भिः सूत्रैः प्रासङ्गिकमवयविपरीक्षाप्रकरणम् ॥५॥

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ॥१॥ नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामनुमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ५ ॥

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥ १ ॥ तयोरप्यभावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ २ ॥ नातीतानाग-तयोरितरेतरापेक्षासिद्धिः ॥३॥ वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षा-नुपपत्तेः ॥ ४ ॥ कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथा ग्रहणम् ॥ ५ ॥ इति पञ्चभिः सूत्रैरोपाद्घातिकं वर्तमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ६ ॥

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ १ ॥ प्रसि-द्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥ २ ॥ प्रत्यक्षे-णाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ३ ॥ नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्यामः ॥ ४ ॥ तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ५ ॥

इति पञ्चभिः सूत्रैरुपमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ४ ॥

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ १ ॥ उपल-ब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ २ ॥ सम्बन्धाच्च ॥ ३ ॥ आप्तोपदेशसाम-र्थ्याच्छब्दादर्थसम्प्रत्ययः ॥ ४ ॥ पूरणप्रदाहपाटनानुपपत्तेश्च सम्बन्धाभावः ॥ ५ ॥ शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ७ ॥ जातिविशेषे चा-

नियमात् ॥ ८ ॥

इत्यष्टाभिः सूत्रैः शब्दसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ८ ॥

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ १ ॥ न कर्तृकर्मसाधनवैगुण्यात् ॥ २ ॥ अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ३ ॥ अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ४ ॥ वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ५ ॥ विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६ ॥ विधिर्विधायकः ॥ ७ ॥ स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥ ८ ॥ विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ९ ॥ नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥ १० ॥ शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ११ ॥ मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् ॥ १२ ॥

इति द्वादशभिः सूत्रैः शब्दविशेषपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ९ ॥

इति अष्टोत्तरषष्ट्या ६८ सूत्रैर्नवभिः ९ प्रकरणै र्द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकं समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥१॥ शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥ २ ॥ अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३॥ अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥४॥ प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् ॥५॥ तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् । ६॥ नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥ लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धिः ॥ ८ ॥ असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥ ९ ॥ तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

न लक्षणावस्थितापेक्षसिद्धेः ॥ ११ ॥ प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

इति द्वादशभिः सूत्रैश्चतुष्कपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १ ॥

आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च ॥ १ ॥ न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च ॥ २ ॥ तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वस्य विभागादव्यभिचारः ॥ ३ ॥ सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ ४ ॥ कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानात् ॥ ५ ॥ प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च ॥ ६ ॥ तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ ७ ॥ अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात्॥८॥ अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥९॥ अस्पर्शत्वात् ॥१०॥ न कर्मानित्यत्वात् ॥ ११ ॥ नाणुनित्यत्वात् ॥ १२ ॥ सम्प्रदानात् ॥ १३ ॥ तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ १४ ॥ अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ १५ ॥ उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥ १६ ॥ अभ्यासात् ॥ १७ ॥ नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ १८ ॥ अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यादित्यन्यताऽभावः ॥ १९ ॥ तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥ २० ॥ विनाशकारणानुपलब्धेश्च ॥ २१ ॥ अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ २२ ॥ उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ २३ ॥ पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥ २४ ॥ विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २५ ॥ अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥ विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ २७ ॥

इति सप्तविंशत्या सूत्रैः शब्दानित्यत्वप्रकरणम् ॥ २ ॥

विकारादेशोपदेशात् संशयः ॥ १ ॥ प्रकृतिनिवृद्धौ विकारविवृद्धेश्च ॥ २ ॥ न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ३ ॥ द्विविधस्यापि हेतोरभावादसाधनं दृष्टान्तः ॥ ४ ॥ नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ५ ॥ द्रव्यविकारवैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः ॥ ६ ॥ न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ७ ॥ विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः ॥ ८ ॥ सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ९ ॥ न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ॥ १० ॥ नित्यत्वेऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥ ११ ॥ नित्यानामतीन्द्रियत्वात् तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ १२ ॥ अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत् तद्विकारोपपत्तिः ॥ १३ ॥ विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ १४ ॥ प्रकृत्यनियमात् ॥ १५ ॥ अनियमे नियमान्नानियमः ॥ १६ ॥ नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥ १७ ॥ गुणान्तरापत्त्युपमर्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेर्वर्णविकारः ॥ १८ ॥

इति अष्टादशभिः सूत्रैः शब्दपरिणामप्रकरणम् ॥ ३ ॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ १ ॥ व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात् संशयः ॥ २ ॥ याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्युपचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः ॥ ३ ॥ न तदनवस्थानात् ॥ ४ ॥ सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः ॥ ५ ॥ आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥ ६ ॥ व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः ॥ ७ ॥ ना-

कृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ८ ॥ व्यक्त्याकृतिजातय-स्तु पदार्थः ॥ ९ ॥ व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ १० ॥ आ-कृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ११ ॥ समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ १२ ॥

इति द्वादशभिः सूत्रैः शब्दशक्तिपरीक्षा [पदार्थनिरूपण] प्रकरणम् ॥ ४ ॥

इति नवोत्तरषष्ट्या ६९ सूत्रैश्चतुर्भिः ४ प्रकरणै-र्द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

समाप्तश्च द्वितीयोऽध्यायः ॥

अत्र प्रकरणानि १३ सूत्राणि १३७

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥ न विषयव्यवस्था-नात् ॥ २ ॥ तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैरिन्द्रियव्यतिरेकात्मप्रकरणम् ॥ १ ॥

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ १ ॥ तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ २ ॥ न कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैः शरीरव्यतिरेकात्मप्रकरणम् ॥ २ ॥

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ १ ॥ नैकस्मिन्नासास्थि-व्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ २ ॥ एकविनाशे द्वितीयाविना-शान्नैकत्वम् ॥ ३ ॥ अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ ४ ॥ दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ५ ॥ इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ ६ ॥ न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् ॥ ७ ॥ तदात्मगुणत्वसद्भावाद-प्रतिषेधः ॥ ८ ॥

इत्यष्टभिः सूत्रैः प्रासङ्गिकं चक्षुरद्वैतप्रकरणम् ॥ ३ ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १ ॥ ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः सञ्ज्ञाभेदमात्रम् ॥२॥ नियमश्च निरनुमानः ॥३॥

इति त्रिभिः सूत्रैर्मनोव्यतिरेकप्रकरणम् ॥ ४ ॥

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः ॥ १ ॥ पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत् तद्विकारः ॥ २ ॥ नोष्णशीतवर्षकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥ ३ ॥ प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥ ४ ॥ अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत् तदुपसर्पणम् ॥ ५ ॥ नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ ६ ॥ वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ ७ ॥ सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः ॥ ८ ॥ न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् ॥ ९ ॥

इति नवभिः सूत्रैर्नित्यताप्रकरणम् ॥ ५ ॥

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ १ ॥ पार्थिवाप्यतैजसं तद्गुणोपलब्धेः ॥ २ ॥ निःश्वासोच्छ्वासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकम् ॥३॥ गन्धक्लेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम् ॥ ४ ॥ श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ ५ ॥

इति पञ्चभिः सूत्रैः शरीरपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ६ ॥

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद् व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संशयः ॥ १ ॥ महदणुग्रहणात् ॥ २ ॥ रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३ ॥ तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ४ ॥ नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥ ५ ॥ द्रव्यगुणधर्मभेदाच्च उपलब्धिनियमः ॥ ६ ॥ अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ७ ॥ कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥ ८ ॥ मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः ॥९॥ न रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ १० ॥ बाह्य-

प्रकाशानुग्रहाद् विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥११॥ अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ १२ ॥ नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ १३ ॥ अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ॥ १४ ॥ कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ १५ ॥ अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ १६ ॥ आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरितेऽपि दाह्ये ऽविघातात् ॥ १७ ॥ नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ १८ ॥ आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत् तदुपलब्धिः ॥ १९ ॥ दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ २० ॥

इति विंशत्या सूत्रैरिन्द्रिय (भौतिकत्व) परीक्षाप्रकरणम् ॥७॥

स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च संशयः ॥ १ ॥ त्वगव्यतिरेकात् ॥ २ ॥ न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ३ ॥ विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ४ ॥ इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५ ॥ न तदर्थबहुत्वात् ॥ ६ ॥ गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद् गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥ ७ ॥ विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ८ ॥ न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ९ ॥ भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ १० ॥

इति दशभिः सूत्रैरिन्द्रियनानात्वप्रकरणम् ॥ ८ ॥

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः ॥ १ ॥ अप्तेजोवायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः ॥ २ ॥ न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ३ ॥ एकैकश्येनोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तरोत्तराणां तदनुपलब्धिः ॥ ४ ॥ विष्टं ह्यपरम्परेण ॥ ५ ॥ न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६ ॥ पूर्वपूर्वगुणोत्कर्षात् तत्तत्प्रधानम् ॥ ७ ॥ तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वात् ॥ ८ ॥ सगुणाना-

पिन्द्रियभावात् ॥ ९ ॥ तेनैव तस्याग्रहणाच्च ॥ १० ॥ न शब्दगुणवैधर्म्यात् ॥ १२ ॥

इति द्वादशभिः सूत्रैरर्थपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ९ ॥

इति त्रिसप्तत्या ७३ सूत्रैर्नवभिः ९ प्रकरणैस्तृतीयस्याद्यमाह्निकं समाप्तम् ॥

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

कर्माकाशसाधर्म्यात् संशयः ॥ १ ॥ विषयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥ साध्यसमत्वादहेतुः ॥ ३ ॥ न युगपदग्रहणात् ॥ ४ ॥ अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥ क्रमवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् ॥ ६ ॥ अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७॥ न गत्यभावात् ॥ ८ ॥ स्फटिकान्यत्वाभिमानवत् तदन्यत्वाभिमानः ॥ ९ ॥

इति नवभिः सूत्रैर्बुद्ध्यनित्यताप्रकरणम् ॥ १ ॥

स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनामहेतुः ॥१॥ नियमहेत्वभावाद् यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ २ ॥ नोत्पत्तिविनाकारणोपलब्धेः ॥ ३ ॥ क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद् ध्युत्पत्तिवच्च तदुपपत्तिः ॥ ४ ॥ लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ५ ॥ न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ ६ ॥ व्यूहाराद्द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनुमानम् ॥ ७ ॥ चिद्विनाशकारणानुपलब्धेः क्वचिच्चोपलब्धेरनेकान्तः ॥ ८ ॥

इत्यष्टभिः सूत्रैरौपोद्घातिकं क्षणभङ्गप्रकरणम् ॥ २ ॥

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात् ॥ १ ॥ युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः ॥ २ ॥ तदात्मगुणत्वेऽपि तुल्यम् ॥ ३ ॥ इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥ ४ ॥ नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ ५ ॥ विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ ६ ॥ अनित्यत्वग्रहणाद् बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥ ७ ॥ ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ ८ ॥ नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ ९ ॥ साध्यत्वादहेतुः ॥ १० ॥ स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ ११ ॥ न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ १२ ॥ न स्मरणकालानियमात् ॥ १३ ॥ आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः ॥ १४ ॥ व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ १५ ॥ प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद् युगपदस्मरणम् ॥ १६ ॥ ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ १७ ॥ तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ १८ ॥ परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ १९ ॥ नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ २० ॥ यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥ २१ ॥ परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ २२ ॥ स्मरणं त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् ॥ २३ ॥ प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः ॥ २४ ॥

इति चतुर्विंशत्या सूत्रैर्बुद्धेरात्मगुणत्वप्रकरणम् ॥ ३ ॥

कर्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ १ ॥ अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद्विद्युत्सम्पाते रूपाव्यक्तग्रहणवत् ॥ २ ॥ हेतूपादानात्

प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ३ ॥ न प्रदीपार्चिषः सन्तत्यभिव्यक्तग्रहणवत् तद्ग्रहणम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्भिः सूत्रैर्बुद्धेरुत्पन्नापवर्गित्वप्रकरणम् ॥ ५ ॥

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ १ ॥ यावद्द्रव्यभावित्वाद्रूपादीनाम् ॥ २ ॥ न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ३ ॥ प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ४ ॥ शरीरव्यापित्वात् ॥ ५ ॥ न केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ६ ॥ त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः ॥ ७ ॥ शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ८ ॥ न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ९ ॥ ऐन्द्रियकत्वाद्रूपादीनामप्रतिषेधः ॥ १० ॥

इति दशभिः सूत्रैर्बुद्धेः शरीरगुणव्यतिरेकप्रकरणम् ॥ ५ ॥

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ १ ॥ न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ २ ॥ अलातचक्रदर्शनवत् तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् ॥ ३ ॥ यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु ॥ ४ ॥

इति चतुर्भिः सूत्रैर्मनःपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ६ ॥

पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ १ ॥ भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवत् तदुपादानम् ॥ २ ॥ न साध्यसमत्वात् ॥ ३ ॥ नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ४ ॥ तथाहारस्य ॥ ५ ॥ प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६ ॥ शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥ ७ ॥ एतेनानियमः प्रत्युक्तः ॥ ८ ॥ तददृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गोऽपवर्गे ॥ ९ ॥ मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगाद्यनुच्छेदः ॥ १० ॥ नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ ११ ॥ अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत् स्यात्

॥ १२ ॥ नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ १३ ॥

इति त्रयोदशभिः सूत्रैः प्रासङ्गिकमदृष्टनिष्पाद्यत्वप्रकरणम् ॥७॥

इति द्विसप्तत्या ७२ सूत्रैः सप्तभिः ७ प्रकरणै-
स्तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥
समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ॥
अत्र प्रकरणानि १६ सूत्राणि १४५

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥ तथा दोषाः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां प्रवृत्तिदोषसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १ ॥

तत्त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ १ ॥ नैकप्रत्यनीकत्वात् ॥ २ ॥ व्यभिचारादहेतुः ॥ ३ ॥ तेषां मोहः पापीयान् नामूढस्येतरोत्पत्तेः ॥ ४ ॥ निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः ॥ ५ ॥ न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥ ६ ॥ निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः ॥ ७ ॥

इति सप्तभिः सूत्रैर्दोषत्रैराश्यप्रकरणम् ॥ २ ॥

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १ ॥ व्यक्ताद्व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ २ ॥ न घटाद् घटानिष्पत्तेः ॥ ३ ॥ ३ ॥ व्यक्ताद् घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

इति चतुर्भिः सूत्रैः प्रेत्यभावपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ३ ॥

अभावाद् भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥ १ ॥ व्या-
[illegible]ः ॥ २ ॥ नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगा-
॥ ३ ॥ न विनष्टेभ्योऽनिष्पत्तेः ॥ ४ ॥ क्रमनिर्देशादप्रति-

षेधः ॥ ५ ॥

इति पञ्चभिः सूत्रैः शून्यतोपादानप्रकरणम् ॥ ४ ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ॥ १ ॥ न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २ ॥ तत्कारितत्वादहेतुः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैरीश्वरोपादानताप्रकरणम् ॥ ५ ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात् ॥ १ ॥ अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥ २ ॥ निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैराकस्मिकत्वप्रकरणम् ॥ ६ ॥

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ १ ॥ नानित्यता नित्यत्वात् ॥२॥ तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत् ॥ ३ ॥ नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ॥ ४ ॥

इति चतुर्भिः सूत्रैः सर्वानित्यत्वनिराकरणम् ॥ ७ ॥

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ १ ॥ नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ २ ॥ तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥ नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ४ ॥ न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ५ ॥

इति पञ्चभिः सूत्रैः सर्वनित्यत्वनिराकरणप्रकरणम् ॥ ८ ॥

सर्वं पृथक् भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ १ ॥ नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ २ ॥ लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैः सर्वपृथक्त्वनिराकरणम् ॥ ९ ॥

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ १ ॥ न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ २ ॥ न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३ ॥ व्याहतत्वादयुक्तम् ॥ ४ ॥

इति चतुर्भिः सूत्रैः सर्वशून्यतानिराकरणप्रकरणम् ॥ १० ॥

सङ्ख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ न कारणावयवभावात् ॥ २ ॥ निरवयवत्वादहेतुः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैः संख्यैकान्तवादप्रकरणम् ॥ ११ ॥

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ १ ॥ कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् ॥ २ ॥ प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवत् तत् स्यात् ॥ ३ ॥ नासन्न सन्न सदसत् सदसतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४ ॥ उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ५ ॥ बुद्धिसिद्धं तु तदसत् ॥ ६ ॥ आश्रयव्यतिरेकाद्वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥७॥ प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥ न पुत्रस्त्रीपशुपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्देशात् ॥ ९ ॥ तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः ॥ १० ॥

इति दशभिः सूत्रैः फलपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १२ ॥

विविधबाधनायोगात् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ १ ॥ न सुखस्याप्यन्तरालनिष्पत्तेः ॥ २ ॥ बाधनानिवृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥ दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च॥४॥

इति चतुर्भिः सूत्रैर्दुःखपरीक्षाप्रकरणम् ॥ १३ ॥

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ १ ॥ प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥ २ ॥ समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ३॥ पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः॥४॥ सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभाववदपवर्गः ॥ ५ ॥ न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६ ॥ न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ७ ॥ प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत् स्वाभाविके ऽप्यनित्यत्वम् ॥ ८ ॥ अणुश्यामतानित्यत्ववद्वा ॥ ९ ॥ न संकल्प-

दकार्ये तदभावः ॥ ३ ॥ शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतम् ॥ ४ ॥ अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ ५ ॥ मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ ६ ॥ संयोगोपपत्तेश्च ॥ ७ ॥ अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

इत्यष्टभिः सूत्रैरौपोद्घातिकं निरवयवप्रकरणम् ॥ ३ ॥

बुद्ध्या विवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः ॥ १ ॥ व्याहतत्वादहेतुः ॥ २ ॥ तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ ३ ॥ प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः ॥४॥ प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥५॥ स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ॥ ६ ॥ मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा ॥७॥ हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ८ ॥ स्मृतिसंकल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥ ९ ॥ मिथ्योपलब्धेर्विनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ १० ॥ बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ११ ॥ तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ॥ १२ ॥

इति द्वादशभिः सूत्रैः प्रासङ्गिकं बाह्यार्थभङ्गनिराकरणप्रकरणम् ॥ ४ ॥

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ १ ॥ नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥२॥ क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च ॥ ३ ॥ पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ४ ॥ अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः॥५॥ अपवर्गेऽप्येवंप्रसङ्गः ॥ ६ ॥ न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ७ ॥ तदभावश्चापवर्गे ॥ ८ ॥ तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः ॥ ९ ॥ ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः ॥ १० ॥ तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयो

र्थिभिरनसूयुभिरभ्युपेयात् ॥ ११ ॥ प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ १२ ॥

इति द्वादशभिः सूत्रैस्तत्त्वज्ञानविवृद्धिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ १ ॥ ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥२॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणम् ॥ ६ ॥

इति एकपञ्चाशता ५१ सूत्रैः षड्भिः ६ प्रकरणैश्चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं समाप्तम् ॥

समाप्तश्चायं चतुर्थोऽध्यायः ॥

अत्र प्रकरणानि २० सूत्राणि ११८

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥ १ ॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥ गोत्वाद्गोसिद्धिवत् तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैः सत्प्रतिपक्षदेशनाभासप्रकरणम् ॥ १ ॥

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ॥ १ ॥ किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥ २ ॥ साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैः साध्यदृष्टान्तधर्मविकल्पप्रभवोत्कर्षसमादिजातिषट्कप्रकरणम् ॥ २ ॥

ग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानुयोगः ॥ ३ ॥

इति त्रिभिः सूत्रैर्दोषनिरूप्यमतानुज्ञादिनिग्रहस्थान त्रिकप्रकरणम् ॥ ६ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गोऽपसिद्धान्तः ॥ १ ॥

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २ ॥

इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां कथका-
न्योक्तिनिरूप्यनिग्रहस्थानद्वयप्रकरणम् ॥ ७ ॥

इति चतुर्विंशत्या २४ सूत्रैः सप्तभिः ७ प्रकरणैः पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमान्हिकं समाप्तम् । समाप्तश्च पञ्चमोऽध्यायः ॥

अत्र प्रकरणानि २४ सूत्राणि ॥ ६७ ॥

अस्मिन् न्यायशास्त्रे ऽध्यायाः ५ आन्हिकानि १० प्रकरणानि ८४ सूत्राणि ५२८ पदानि १९६ अक्षराणि ८३८५ ॥

यदलम्भि कियपि पुण्यं दुस्तरकुनिबन्धपङ्कमग्नानाम् ।
श्रीगोतमसुगवीनामतिजरतीनां समुद्धरणात् ॥ १ ॥
संसारजलधिसेतौ वृषकेतौ सकलदुःखशमहेतौ ।
एतस्य फलमखिलमर्पितमेतेन प्रीयतामीशः ॥ २ ॥
न्यायसूचीनिबन्धोसावकारि सुधियां मुदे ।
श्रीवाचस्पतिमिश्रेण वस्वङ्कवसुवत्सरे ॥ ३ ॥

इति न्यायाचार्यसन्मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितो न्यायसूचीनिबन्धः समाप्तः ।

शुभमस्तु ॥

कर्मणि षष्ठ्यौ । (१)त एतावन्तो विद्यमानार्थाः, येषा(२)मविपरीतज्ञानार्थमिहोपदेशः । सोऽयमनवयवेन(३) तन्त्रार्थ उद्दिष्टो वेदितव्यः । आत्मादेः खलु प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः । तच्चैतदुत्तरसूत्रेणाऽनूद्यत इति । हेयं, तस्य निर्वर्तकं, हानमात्यन्तिकं, तस्योपायोऽधिगन्तव्य इत्येतानि चत्वार्यर्थ(४)पदानि सम्यग्बुद्ध्वा निःश्रेयसमधिगच्छति ।

तत्र संशयादीनां पृथग्वचनमनर्थकम्—संशयादयो यथासम्भवं प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न व्यतिरिच्यन्त इति ? सत्यमेतत् । इमास्तु चतस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः(५) प्राणभृतामनुग्रहायोपदिश्यन्ते । यासां चतुर्थीयमान्वीक्षिकी न्यायविद्या । तस्याः पृथक्प्रस्थानाः(६) संशयादयः पदार्थाः । तेषां पृथग्वचनमन्तरेणाऽध्यात्म*विद्यामात्रमियं स्यात्, यथोपनिषदः । तस्मात् संशयादिभिः पदार्थैः पृथक् प्रस्थाप्यते(७) । तत्र नानुपलब्धे न निर्णीतेऽर्थे न्यायः प्रवर्तते, किं तर्हि ? संशयितेऽर्थे । यथोक्तं—'विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः'(अ० १ आ० १ सू० ४१) इति । विमर्शः-संशयः । पक्षप्रतिपक्षौ-न्यायप्रवृत्तिः । अर्थावधारणं-निर्णयस्तत्त्वज्ञानमिति । स चायं किंस्विदिति वस्तुविमर्शमात्रमनवधारणं ज्ञानं संशयः प्रमेयेऽन्तर्भवन्नेवमर्थं पृथगुच्यते ।

अथ प्रयोजनम्-येन प्रयुक्तः प्रवर्तते, तत् प्रयोजनम् । यमर्थमभीप्सन् जिहासन् वा कर्मारभते, तेनाऽनेन

(१) नामकतया समाप्त इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।
(२) एषामिति पु० पा० । (३) साकल्येन । (४) पुरुषार्थस्थानानि ।
(५) प्र इति क० पु० नास्ति । प्रस्थानं व्यापारः ।
(६) प्र इति क० पु० नास्ति । * आत्मेति २।४ पुस्तकयोः पाठः ।
(७) प्र इति क० पु० नास्ति ।

सर्वे प्राणिनः सर्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्या व्याप्ताः, तदाश्रयश्च न्यायः प्रवर्तते। कः पुनरयं न्यायः ?। प्रमाणै-रर्थपरीक्षणं न्यायः। प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं साऽन्वीक्षा। प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्याऽन्वीक्षणमन्वीक्षा। तया प्रवर्तत इत्यान्वीक्षिकी–न्यायविद्या–न्यायशास्त्रम्। यत् पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं न्यायाभासः स इति। तत्र(१) वादजल्पौ सप्रयोजनौ। वितण्डा तु परीक्ष्यते। वितण्डया प्रवर्तमानो वैतण्डिकः। स प्रयोजनमनुयुक्तो यदि प्रतिपद्यते ? सोऽस्य पक्षः सोऽस्य सिद्धान्त इति वैतण्डिकत्वं जहाति। अथ न प्रतिपद्यते ? नायं लौकिको न परीक्षक इत्यापद्यते। अथापि परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनं ब्रवीति ? एतदपि तादृगेव–यो ज्ञापयति यो जानाति येन ज्ञाप्यते यच्च ज्ञाप्यते(२) एतच्च प्रतिपद्यते(३) यदि ? तदा वैतण्डिकत्वं जहाति। अथ न प्रतिपद्यते ? परपक्षप्रतिषेधज्ञापनं प्रयोजनमित्येतदस्य वाक्यमनर्थकं भवति। वाक्यसमूहश्च स्थापनाहीनो वितण्डा, तस्य यद्यभिधेयं प्रतिपद्यते ? सोऽस्य पक्षः स्थापनीयो भवति। अथ न प्रतिपद्यते ? प्रलापमात्रमनर्थकं भवति, वितण्डात्वं निवर्तत इति।

अथ दृष्टान्तः प्रत्यक्षविषयोऽर्थः–यत्र लौकिकपरीक्षकाणां दर्शनं न व्याहन्यते। स च प्रमेयम्। तस्य पृथग्वचनं च–तदाश्रयावनुमानागमौ–तस्मिन् सति स्यातामनुमानागमावसति च न स्याताम्। तदाश्रया च न्यायप्रवृत्तिः। दृष्टान्तविरोधेन च परपक्षप्रतिषेधो वचनीयो भवति दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षः

(१) न्यायाभासे। (२) यच्च ज्ञाप्यते इति क० पु० नास्ति ५।४। २ पु० अस्ति।

(३) एतच्च प्रतिपद्यते इति ५।४।२ पु० पा०।

साधनीयो भवति । नास्तिकश्च दृष्टान्तमभ्युपगच्छन्नास्तिकत्वं जहाति । अनभ्युपगच्छन्(१) किंसाधनः परमुपालभेतेति(२) । निरुक्तेन च दृष्टान्तेन शक्यमभिधातुं–'साध्यसाधर्म्यात्(३) तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्(अ० १ आ० १ सू० ३६) । तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम्'*(अ० १ आ० १ सू० ३७)इति ।

अस्त्ययमित्यनुज्ञायमानोऽर्थः सिद्धान्तः । स च प्रमेयम् । तस्य पृथग्वचनं सत्सु सिद्धान्तभेदेषु वादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते, नातोऽन्यथेति ।

साधनीयार्थस्य यावति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते, तस्य पञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः समूहमपेक्ष्याऽवयवा उच्यन्ते । तेषु प्रमाणसमवायः–आगमः प्रतिज्ञा । हेतुरनुमानम् । उदाहरणं प्रत्यक्षम् । उपनयनमुपमा-

न्मोच्छेदः। अथाऽकस्मिकम् ? अतोऽकस्मान्निर्वर्त्यमानं न पुन-र्निवर्त्स्यतीति(१) निवृत्ति(२)कारणं नोपपद्यते, तेन जन्मानुच्छेद इति। एतस्मिंस्तर्कविषये कर्मनिमित्तं जन्मेति प्रमाणानि प्रवर्तमानानि(३) तर्केणाऽनुगृह्यन्ते, तत्त्वज्ञानविषयस्य विभागात् तत्त्वज्ञानाय कल्पते (४)तर्क इति। सोऽयमित्थम्भूतस्तर्कः प्रमाण-सहितो वादे साधनायोपालम्भाय (५)चाऽर्थस्य भवतीत्येवमर्थं पृथगुच्यते प्रमेयान्तर्भूतोऽपीति।

निर्णयस्तत्त्वज्ञानं प्रमाणानां फलं, तदवसानो वादः। तस्य पालनार्थं जल्पवितण्डे। तावेतौ तर्कनिर्णयौ लोकयात्रां वहत इति। सोऽयं निर्णयः प्रमेयान्तर्भूत एवमर्थं पृथगुद्दिष्ट इति।

वादः खलु नानाप्रवक्तृकः प्रत्यधिकरणसाधनो-ऽन्यतराधिकरणनिर्णयावसानो वाक्यसमूहः पृथगु-द्दिष्ट उपलक्षणार्थम्(६)। उपलक्षितेन व्यवहारस्तत्त्वज्ञानाय भवतीति। तद्विशेषौ जल्पवितण्डे तत्त्वाध्यवसायसं*रक्षणा-र्थमित्युक्तम् (अ० ४ आ० २ सू० ५०)।

निग्रहस्थानेभ्यः पृथगुद्दिष्टा हेत्वाभासा वादे चोदनीया भविष्यन्तीति। जल्पवितण्डयोस्तु (निग्रहस्थाना-नीति। छलजातिनिग्रहस्थानानां पृथगुपदेश उपलक्षणार्थ-मिति(७)। उपलक्षितानां स्ववाक्ये परिवर्जनं, छलजाति)

---

(१) निर्वत्स्यतीति पु० पा०। निर्वर्तयति इति क० पु० पा०।
(२) निवृत्ति इति पु० पा०। (३) प्र इतिक०पु०नास्ति।
(४) कल्प्यते इति पु० पा०। (५) वार्थस्येति पु०पा०।
(६) ज्ञानार्थम्। * सं ५।४।२।३। क० पु० ना०
( ) एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठः ४।२ पु० ना०।
(७) उपलक्षणार्थे इति पु०पा०।

निग्रहस्थानानां परवाक्ये पर्य्यनुयोगः। जातेश्च परेण प्रयुज्यमानायाः सुलभः समाधिः, स्वयं च सुकरः प्रयोग इति।

सेयमान्वीक्षिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना—

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्तिता (१) ॥

तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च यथाविद्यं वेदितव्यम्। इह त्वध्यात्मविद्यायामात्मादितत्त्वज्ञानं, तत्त्वज्ञानात् निःश्रेयसाधिगमोऽपवर्गप्राप्तिः ॥ १ ॥

मानव्यामोकनप्रत्रिपुरहरशिरोरम्यभूषाविशेषं
भूयो भव्यं विधातुं चरणनखरुचं भावयामो भवान्याः ॥ २ ॥
यदीयतर्ककिरणैरान्तरध्वान्तसन्ततिम् ।
सन्तस्तरन्ति भास्वन्तमक्षपादं नमामि तम् ॥ ३ ॥
अद्वैतं गुरुधर्मयोरिव लसत्क्ष्मामण्डलीमण्डनं
रूपं किञ्चन पौरुषं गिर इव प्रागल्भ्यसम्पादकम् ।
दाने कर्णमिवावतीर्णमपरं दीने दयादक्षिणं
तातं विश्वविसारिचारुयशसं विद्यानिवासं नुमः ॥ ४ ॥
अलसमतिरपीदं विस्तृतं न्यायशास्त्रं
विरहितबहुयत्नो लीलया वेत्तु विज्ञः ।
इति विनिहितचेताः कौशलं कर्तुकामो
गुरुचरणरजोऽहं कर्णधारीकरोमि ॥ ५ ॥
विद्यानिवाससूनोः कृतिरेषा विश्वनाथस्य ।
विदुषामतिसूक्ष्मधियाममत्सराणां मुदे भवतु ॥ ६ ॥

प्रयोजनमनभिसन्धाय प्रेक्षावन्तो न प्रवर्तन्ते, अतः प्रथमं प्रयोजनमभिधानीयम् । तथा चाहुः—

सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।
शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥ इति

सिद्धः—ज्ञातः अर्थः—प्रयोजनं यस्य तत् तथा, एवं सिद्धसम्बन्धमित्यपि, अतस्तत्प्रतिपादनाय भगवानक्षपादः प्रथमं सूत्रयति ।

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥

अत्र तत्त्वज्ञाननिःश्रेयसयोः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोश्च हेतुहेतुमद्भावः,

अत्र च निःश्रेयसे सिद्धे पटादिवत्(१) तत्प्राप्तये न प्रयत्नान्तरमपेक्षितमिति प्रतिपादनायाऽधिगमपदम् ।

ननु प्रमाणादयः पदार्था इति शब्दात्, प्रथमसूत्रादेव वा तत्त्वज्ञानं स्यादिति चेन्न । तेषां विशिष्य ज्ञानं हि तत्त्वज्ञानं, तच्चोद्देशलक्षणपरीक्षाप्रकाशकाच्छास्त्रादेव । शास्त्रं हि विशिष्टानुपूर्वीका पञ्चाध्यायी । अध्यायस्तु—आह्निकसमूहः । आह्निकं तु—तादृशप्रकरणसमूहः । प्रकरणं तु—तादृशसूत्रसमूहः । सूत्रं तु—तादृशवाक्यसमूहः । वाक्यं तु—तादृशपदसमूह इति वदन्ति । अत्र समूहशब्देनाऽनेकत्वं विवक्षितं, तेनाऽध्यायादेराह्निकादिद्वयाद्यात्मकत्वेऽपि न क्षतिः ।

अत्र च यद्यपि मोक्षजनकज्ञानविषयत्वेन प्रमेयमेवाऽऽदौ निरूपयितुमर्हं, तथापि प्रमाणस्य सकलपदार्थव्यवस्थापकत्वेन प्राधान्यात् प्रथममुद्देशः, ततोऽवसरतो बुभुत्सितप्रमेयस्य, ततश्च पदार्थव्यवस्थापनस्य न्यायाधीनतया न्याये निरूपणीयेऽभ्यर्हितयोर्न्यायपूर्वाङ्गयोः संशयप्रयोजनयोः, तत्राऽप्यभ्यर्हिततया संशयस्य प्रथमम् ।

न च निर्णीतेऽपि मननविधानात्न संशयस्य न्यायाङ्गत्वमिति वाच्यम् । आहार्यसंशयोपगमात् ।

यद्यपि प्रयोजनं न न्यायाङ्गं अपि तु तज्ज्ञानं, तथाऽपि तदेव निरूपणीयं. न तु ज्ञाननिरूपणापेक्षेति ।

एवमन्यायेन दृष्टान्तस्य मूलत्वादनन्तरं दृष्टान्तस्य, दृष्टान्तमूलको न्यायः सिद्धान्तविषय इत्यतोऽनन्तरं सिद्धान्तस्य, ततश्चाऽवसरतः सिद्धान्तबोधकस्य पञ्चावयवात्मकस्य न्यायस्य, ततश्चैककार्यकारितया(२) न्यायानन्तरं तर्कस्य, ततश्च तर्कजन्यतया निर्णयस्य, ततश्च

---

(१) पटादिवत् इति २ पु० पा० । पटोत्पादनप्रयत्नापेक्षया तत्प्राप्तये प्रयत्नान्तरमिव निःश्रेयसोत्पादकप्रयत्नादन्यत्तत्प्राप्तये नापेक्षितमित्यर्थः ।

(२) एककार्यकतया—इति २ पु० पा० ।

पाच्यम् । तथा सति प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इति वादाद्यवच्छेदक-प्रमाणादेरपि पृथङ्निरूपणानापत्तेरिति युक्तमुत्पश्यामः ।

अत्र केचित्—सूत्रादौ मङ्गलाकरणेन मङ्गलं न प्रामाणिकमित्यत्र सूत्रकृतां तात्पर्यं वर्णयन्ति, तदसत्, कृतस्याऽप्यनिबन्धनसम्भवात्, विघ्नाभावनिर्णयेनाऽकरणसम्भवाच्च(१) ।

वयं तु 'प्रमाणं प्राणनिलयः(२)—'इतिभगवन्नामगणान्तःपाति-प्रमाणशब्दस्योच्चारणमेव मङ्गलमिति ब्रूमः ।

अत्र चोद्देशलक्षणपरीक्षाणां पूर्वपूर्वसापेक्षतया प्रथममुद्देशोऽनन्तरं लक्षणं प्रसङ्गाच्छलपरीक्षेति सोद्देशपदार्थलक्षणच्छलपरीक्षा प्रथमाध्यायार्थः । तत्र च सपरिकरन्यायलक्षणं प्रथमाह्निकार्थः । तत्र च म(३)प्रयोजनाभिधेयप्रतिपादकं प्रथमद्वितीयसूत्राभ्यामेकं प्रकरणम्, ततः प्रमाणलक्षणप्रकरणं, ततः प्रमेयलक्षणप्रकरणं, ततो न्यायपूर्वाङ्ग-प्रकरणं, ततो न्यायाश्रयसिद्धान्तप्रकरणं, ततो न्यायस्वरूपप्रकरणं, ततो न्यायोत्तराङ्गप्रकरणमिति प्रथमाह्निके सप्त प्रकरणानि ।

प्रमाणादनु पश्चादीक्षा अन्वीक्षा मननं(४), तन्निर्वाहिका आन्वीक्षिकी न्यायतर्कादिशब्दैरपि व्यवह्रियते । तथा च—

'न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि—'इति श्रुतिः(५) ।

'पुराणन्यायमीमांसा—'इत्यादिः स्मृतिः(६) ।

'[illegible](७)श्च [illegible] पक्षिलस्वामिनः—'(८)इति

---

(१) न्या० [illegible] । (२) प्रमाणः प्राणनिलय इत्यपि क्वचित् ।
(३) न्या० [illegible] । (४) [illegible] इत्यपि क्वचित्पाठः ।
(५) [illegible] । [illegible]
[illegible]
(६) [illegible] । (७) [illegible] ।
(८) [illegible] ।

प्रकारकं (१)वर्त्तते । आत्मनि तावत्(२)—नास्तीति, अनात्मनि—आत्मेति, दुःखे—सुखमिति, अनित्ये—नित्यमिति, अत्राणे—त्राणमिति, सभये—निर्भयमिति, जुगुप्सिते—अभिमतमिति, हातव्ये—अप्रतिहातव्यमिति, प्रवृत्तौ—नाऽस्ति कर्म, नाऽस्ति कर्मफलमिति, दोषेषु—नायं दोषनिमित्तः संसार इति, प्रेत्यभावे—नास्ति जन्तुर्जीवो वा—सत्त्व आत्मा वा, यः प्रेयात्, प्रेत्य च भवेदिति, अनिमित्तं जन्म, अनिमित्तो जन्मोपरम इत्यादिमान् प्रेत्यभावः, अनन्तश्चेति, नैमित्तिकः सन्नकर्मनिमित्तः प्रेत्यभाव इति, देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां निरात्मकः प्रेत्यभाव इति, अपवर्गे—भीष्मः (३)खल्वयं सर्वकार्य्योपरमः—सर्वविप्रयोगेऽपवर्गे बहु भद्रकं लुप्यत इति कथं बुद्धिमान्सर्वसुखोच्छेदमचैतन्यममु(४)मपवर्गं रोचयेदिति ।

एतस्मान्मिथ्याज्ञानादनुकूलेषु रागः, प्रतिकूलेषु द्वेषः ।

रागद्वेषाधिकाराच्चा(५)ऽसत्येर्ष्यामायालोभादयो दोषा भवन्ति । दोषैः प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्त्तमानो हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनान्याचरति, वाचाऽनृतपरुषसूचनाऽसम्बद्धानि, मनसा परद्रोहं परद्रव्याभीप्सां नास्तिक्यं चेति । सेयं पापात्मिका प्रवृत्तिरधर्माय ।

अथ शुभा—शरीरेण दानं परित्राणं परिचरणं च, वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायं चेति, मनसा दयामस्पृहां श्रद्धां

(१) प्र० इत्यधिकम् २ पु० पा० ।
(२) तावदिति ४ । ३ पु० पा० ना० ।
(३) स इत्यधिकम् ५ । ३ कलिकाता० पु० पा० ।
(४) अमुमिति क० २ । ३ ना० ।
(५) असत्येति क० २ । ३ ना० ।

सर्वदुःखोच्छेदं सर्वदुःखासंविद(१)मपवर्गं न रोचयेदिति. तद्यथा मधुविषसम्पृक्तान्नमनादेयमिति, एवं सुखं दुःखानुषक्त(२)मनादेयमिति ॥ २ ॥

(वृ०) ननु तत्त्वज्ञानस्य न साक्षादेव निःश्रेयसहेतुत्वं, (तत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञाननिवर्तकत्वेन) दर्शनादतः क्रमाकाङ्क्षायामाह—

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ॥ २ ॥

अनुमानं—मितेन लिङ्गेना(१)ऽर्थस्य पश्चान्मानमनुमानम्।

उपमानं(२)—सामीप्यज्ञानं(३)—यथा गौरेवं गवय इति। सामीप्यं(४) तु सामान्ययोगः।

शब्दः—शब्द्यतेऽनेनार्थ इत्यभिधीयते ज्ञाप्यते।

उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानीति समाख्यानिर्वचनसामर्थ्यात् बोद्धव्यम्। प्रमीयतेऽनेनेति करणार्थाभिधानो हि प्रमाणशब्दः। तद्विशेषसमाख्याया अपि तथैव व्याख्यानम्।

किं पुनः प्रमाणानि प्रमेयमभिसंप्लवन्ते? अथ(५) प्रमेयं व्यवतिष्ठन्त इति? उभयथा दर्शनम्—'अस्त्यात्मा' इत्याप्तोपदेशात्प्रतीयते, तत्राऽनुमानम्—'इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्(अ०१आ०१सू०१०)' इति, प्रत्यक्षं—युञ्जानस्य योगसमाधिजमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मा प्रत्यक्ष इति। अग्निराप्तोपदेशात्प्रतीयते 'अत्राऽग्निः' इति, प्रत्यासीदता धूमदर्शनेनानुमीयते, प्रत्यासन्नेन च प्रत्यक्षत उपलभ्यते। व्यवस्था पुनः—'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः' इति। लौकिकस्य स्वर्गे न लिङ्गदर्शनं(६), न प्रत्यक्षम्। स्तनयित्नुशब्दे श्रूयमाणे शब्दहेतोरनुमानम्। तत्र न प्रत्यक्षं, नागमः। पाणौ प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने नानुमानं, नागम इति। सा चेयं प्रमितिः प्रत्यक्षपरा। जिज्ञासितमर्थमाप्तोपदेशात्प्रतिपद्यमानो लिङ्गदर्शनेनापि बुभुत्सते,

---

(१) लिङ्गिन इति कलि० । ४ । २ । ३ । पा० ।

(२) उपमानमुपमानमिति ४ । २ । ३ । पा० ।

(३) सादृश्यज्ञानमिति कलिकाता० पु० पा० ।

(४) सादृश्यमिति कलि० पु० पा० ।

(५) प्रतिप्रमेयमिति १ । ४ । २ । ३ । पा० ।

(६) न लिङ्गदर्शनमन्यथमिति ४ । ३ । पु० पा० ।

यत्प्रत्यक्षज्ञानस्य विशिष्टकारणं, तदुच्यते, यत्तु समानमनुमानादिज्ञानस्य, न तन्निवर्त्तत(१) इति ।

मनसस्तर्हीन्द्रियेण संयोगो वक्तव्यः? भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नायं भिद्यत इति समानत्वान्नोक्त इति ।

यावदर्थं वै नामधेयशब्दास्तैरर्थसम्प्रत्ययः, अर्थसम्प्रत्ययाच्च व्यवहारः। तत्रेदामिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नमर्थज्ञानं 'रूपम्' इति वा, 'रसः' इत्येवं वा भवति, रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयम्। तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं—रूपमिति जानीते, रस इति जानीते। नामधेयशब्देन व्यपादिश्यमानं सत् शाब्दं प्रसज्यते, अत आह। **अव्यपदेश्यमिति।** यदिदमनुपयुक्ते शब्दार्थसम्बन्धेऽर्थज्ञानं, न तत् नामधेयशब्देन व्यपदिश्यते, गृहीतेऽपि च शब्दार्थसम्बन्धेऽस्यार्थस्यायं(२) शब्दो नामधेयमिति। यदा तु सोऽर्थो गृह्यते, तदा तत् पूर्वस्मादर्थज्ञानात्(३) न विशिष्यते, तत् अर्थविज्ञानं तादृगेव भवति। तस्य त्वर्थज्ञानस्याऽन्यः समाख्याशब्दो नास्तीति, येन प्रतीयमानं व्यवहाराय कल्पते। न चाऽप्रतीयमानेन व्यवहारः(४)। तस्माज्ज्ञेयस्यार्थस्य संज्ञाशब्देनेतिकरणयुक्तेन निर्दिश्यते—रूपमिति ज्ञानं, रस इति ज्ञानमिति। तदेवमर्थज्ञानकाले स न समाख्याशब्दो व्याप्रियते, व्यवहारकाले तु व्याप्रियते। तस्मादशाब्दमर्थज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति ।

ग्रीष्मे मरीचयो भौमेनोष्मणा संसृष्टाः स्पन्दमाना दूरस्थस्य

(१) निवर्त्त्यत इति कलि० पु० पा० ।
(२) अर्थस्येति पाठः कलि० पु० ना० ।
(३) अर्थज्ञानं विशिष्यत इति का०ला०पा०। विशिष्यते इति-कलि० पु० पा० ।
(४) तस्माज्ज्ञेयस्ये ति पा० काशी० लाज० । कलिका० ।

(वृ०) अथ विभक्तानि यथाक्रमं लक्षयितुमारभते—

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

अत्र प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमिति योगादिन्द्रियवाचकत्वात् प्रत्यक्षशब्दस्य, प्रस्तुतत्वाच्च करणलक्षणस्य प्रमितिलक्षणं यद्यप्यनुचितं, तथाऽपि यत इत्यध्याहारेण, प्रत्यक्षप्रमाकरणलक्षणे वाच्ये तदेकदेशप्रमास्वरूपे ज्ञाते तत्करणत्वं सुज्ञेयमित्याशयेन वा सङ्गमनीयम् ।

आत्ममनःसंयोगजन्यसुखादिवारणाय—**ज्ञानमिति** । यद्यपि तज्जन्यत्वाज्ज्ञानमात्रेऽतिव्याप्तिः, ईश्वरप्रत्यक्षे चाऽव्याप्तिः, तथाऽपि साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायसिद्ध-साक्षात्त्वजात्यवच्छिन्ने '**ज्ञानं**' इत्यन्तस्य तात्पर्यम् ।

यद्वा-**इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्न**मिति सावधारणम्-इन्द्रियार्थसन्निकर्षातिरिक्तादनुत्पन्नम्, अतिरिक्तं चाऽत्र ज्ञानम्, तेन ज्ञानाकरणकमित्यर्थः । भ्रमवारकम्-**अव्यभिचारि,** भ्रमभिन्नमित्यर्थः । इदं चांशिकभ्रमस्यालक्ष्यत्वे, तल्लक्ष्यत्वे तु तद्वति तत्प्रकारत्वं, निर्विकल्पस्य लक्ष्यत्वे तदभाववति तदप्रकारकत्वमित्यर्थः ।

तस्य विभागः-**अव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकमिति** । निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति द्विविधं प्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ ४ ॥

सविकल्पकं च संस्कारोद्भवत्वतदनु(१)भवत्वाभ्यां विभजते—

(संस्कारोद्भवा प्रत्यभिज्ञा ॥ १ ॥)

---

(१) लिखितपुस्तकेऽयमेव पाठः । तदनुद्भवत्वाभ्यामित्युचितमिव प्रतिभाति ।

( ) एतच्चिह्नमध्यस्थं सूत्रं भाष्यवार्त्तिकादौ कलिकातास्थमुद्रितवृत्तौ च नास्ति ।

विभागवचनादेव त्रिविधमिति सिद्धे त्रिविधवचनं महतो महाविषयस्य न्यायस्य लघीयसा सूत्रेणोपदेशात् परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्याऽन्यस्मिन् वाक्यलाघवेऽनादरः, तथा चाऽयमित्थंभूतेन वाक्यविकल्पेन प्रवृत्तः सिद्धान्ते च्छले शब्दादिषु च बहुलं समाचारः शास्त्र इति।

सद्विषयं च प्रत्यक्षं सदसद्विषयं चानुमानम्। कस्मात्?। **त्रैकाल्यग्रहणात्**—त्रिकालयुक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते भविष्यतीत्यनुमीयते भवतीति चाभूदिति च, असच्च खल्वतीतमनागतं चेति ॥ ५॥

(वृ०) अनुमानं लक्षयति, विभजते च —

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च ॥५॥

आनन्तर्यवाचकोऽथशब्दो हेतुहेतुमद्भावसङ्गतिसूचनाय। **तत्पूर्वकं**—प्रत्यक्षपूर्वकम्, प्रत्यक्षं—प्रत्यक्षविशेषो व्याप्त्यादिविषयकः, तेन व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वं लभ्यते। **अनुमानं**—अनुमितिः। यत इत्यध्याहारेण च करणलक्षणम्।

अथवा करणलक्षणमेवेदं तत्र **अनुमान**मिति करणल्युटा अनुमितिकरणमिति समाख्याबलादेव लब्धम्।

तच्च व्याप्तिज्ञानं प्रत्यक्षपूर्वकं—सहचारप्रत्यक्षपूर्वकम्। विभजते—**त्रिविधमिति**। **पूर्वं**—कारणं, **तद्वत्**—तल्लिङ्गकम्। यथा मेघोन्नतिविशेषेण वृष्ट्यनुमानम्। **शेषः**—कार्यं, तल्लिङ्गकं **शेषवत्**। यथा नदीवृद्ध्या वृष्ट्यनुमानम्। **सामान्यतोदृष्टं**—कार्यकारणभिन्नलिङ्गकम्। यथा पृथिवीत्वेन द्रव्यत्वानुमानम्।

अथवा पूर्वम्—अन्वयः, **तद्वत्**—केवलान्वयीत्यर्थः। यथा

तज्ज्ञानात् **साध्यस्य** गवयादिपदवाच्यत्वस्य **साधनं**-सिद्धिर्य-**मानं**-उपमितिः, यत इत्यध्याहारेण च करणलक्षणम् । अथवा **साध्यसाधन**मिति करणल्युटा करणलक्षणमेवेदम् । अत्र च वै-धर्म्योपमितिमपि मन्यन्ते **टीकाकृतः** । यथाऽतिदीर्घग्रीवत्वादि-पश्वन्तरवैधर्म्यज्ञानादुष्ट्रे करभपदवाच्यताग्रहः । एवमन्योऽप्युपमा-नस्य विषय इति **भाष्यम्** । तथा च मुद्गपर्णीसदृशी ओषधी विषं हन्ती(१)त्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते, मुद्गपर्णीसादृश्यज्ञाने जाते इयमोषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयीक्रियत इत्यादि ॥ ६ ॥

(भा०) अथ शब्दः—

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्या-पयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा । साक्षात्करणमर्थस्याऽऽप्तिः, तया (प्र)वर्तत इत्याप्तः । ऋष्यार्यम्लेच्छानां समानं लक्षणम् । तथा च सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्त्तन्त इति । एवमेभिः प्रमाणैर्देवमनुष्य-तिरश्चां व्यवहाराः प्रकल्पन्ते, नाऽतोऽन्यथेति ॥ ७ ॥

(वृ०) शब्दं लक्षयति—

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

शब्द इति लक्ष्यकथनम्, तदर्थः प्रमाणशब्द इति । **आप्तो-पदेश** इति लक्षणम् । **आप्तः**-प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान्, तस्यो-**पदेश** इत्यर्थः । प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानप्रयुक्तः शब्द इति फलिता-

(१) हन्त्री-इ० पा० १ ।

(भा०) किं पुनरनेन प्रमाणेनाऽर्थजातं प्रमातव्यमिति ? तदुच्यते

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभाव-फलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥

तत्राऽऽत्मा सर्वस्य द्रष्टा सर्वस्य भोक्ता सर्वानुभावी। तस्य भोगायतनं शरीरम् । भोगसाधनानीन्द्रियाणि । भोक्तव्या इन्द्रियार्थाः । भोगो बुद्धिः । सर्वार्थोपलब्धौ नेन्द्रियाणि प्रभवन्तीति सर्वविषयमन्तःकरणं मनः । शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिसुखवेदनानां निर्वृत्तिकारणं प्रवृत्तिः, दोषाश्च । नाऽस्येदं शरीरमपूर्वमनुत्तरं च, पूर्वशरीराणामादिर्नास्ति उत्तरेषामपवर्गोऽन्त(१) इति प्रेत्यभावः । ससाधनसुखदुःखोपभोगः फलम् । दुःखमिति नेदमनुकूलवेदनीयस्य सुखस्य प्रतीतेः प्रत्याख्यानम् । किं तर्हि ? जन्मन एवेदं ससुखसाधनस्य दुःखानुषङ्गात् दुःखेनाऽविप्रयोगाद्वि(विध)बाधनायोगाद्दुःखमिति समाधिभावनमुपदिश्यते । समाहितो भावयति, भावयन्निर्विद्यते, निर्विण्णस्य वैराग्यं, विरक्तस्याऽपवर्ग इति । जन्ममरणप्रबन्धोच्छेदः सर्वदुःखप्रहाणमपवर्ग इति । अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमेयम्, तद्भेदेन चाऽपरिसङ्ख्येयम् । अस्य तु तत्त्वज्ञानादपवर्गो मिथ्याज्ञानात्संसार इत्यत एतदुपदिष्टं विशेषेणेति ॥ ९ ॥

(वृ०) प्रमेयं विभजते, लक्षयति च —

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखाप-

---

(१) अपवर्गोन्त इ० पा० विजय० १ । २ । ३ । ४ ।

चर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥

अत्र तुशब्दः पुनरर्थे । तथा चैतेषां पुनः प्रमेयत्वं, न तु प्रमाविषयत्वेन संयोगादीनामपि । प्रमेयशब्दो हि वागादिशब्दवत् परिभाषाविशेषेण द्वादशसु प्रवर्त्तते । तत्र च प्रकृष्टं मेयं प्रमेयमिति योगार्थः । प्रकर्षश्च संसारहेतुमिथ्याज्ञानविषयत्वं, मोक्षहेतुधीविषयत्वं वा । रूढ्या च तावदन्यान्यत्वमर्थः । लक्षणमपि तदेव । प्रमेयं किमित्याकाङ्क्षायामात्मादयो दर्शिता इत्यतो वचनभेदेऽपि नाऽनन्वयः । वेदाः प्रमाणमित्यादावप्येवम् । अन्यथा आत्मसूत्रे विगतिः स्यात् । तथा च वक्ष्यते ।

प्रमेयत्वेनैक्यमिति प्रतिपादनाय अन्यतमाज्ञानेऽपि नापवर्ग इति प्रतिपादनाय वा प्रमेयमित्येकवचनमित्यन्ये । तच्चिन्त्यम् ।

अत्राऽपि आत्मा च शरीरं च इन्द्रियाणि चाऽर्थाश्च बुद्धिश्च मनश्च प्रवृत्तिश्च दोषाश्च प्रेत्यभावश्च फलं च दुःखं चाऽपवर्गश्चेति यथावचनं विग्रहं वर्णयन्ति । अत्र प्राधान्यात् कारणरूपप्रमेयषट्कमभिधाय कार्यरूपप्रमेयषट्कमभिहितम् । तत्र पूर्वपूर्वस्य प्राधान्यात् प्रथममुद्देश इति वदन्ति ॥ ९ ॥

(भा०) तत्राऽऽत्मा तावत्प्रत्यक्षतो न गृह्यते । स किमाप्तोपदेशमात्रादेव प्रतिपद्यत इति ? नेत्युच्यते । अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्य इति । कथम् ?

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति॥१०॥

यज्जातीयस्याऽर्थस्य सन्निकर्षात्सुखमात्मोपलब्धवान्, तज्जातीयमेवाऽर्थं पश्यन्नुपादातुमिच्छति, सेयमादातु(१)मिच्छा

(१) सेयमुपादातुम् इ० पा० विजय० ५ ।

एकस्यानेकार्थदर्शिनो(१) दर्शनप्रतिसन्धानाद्भवन्ती लिङ्गमात्मनः। नियतविषये हि बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति, देहान्तरवदिति। एवमेकस्याऽनेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानात् दुःखहेतौ द्वेषः। यज्जातीयोऽस्यार्थः सुखहेतुः प्रसिद्धस्तज्जातीयमर्थं पश्यन्नादातुं प्रयत्नः एकमनेकार्थदर्शिनं दर्शनप्रतिसन्धातारमन्तरेण न स्यात्। नियतविषये बुद्धिमात्रे न सम्भवति, देहान्तरवदिति। एतेन दुःखहेतौ प्रयत्नो व्याख्यातः। सुखदुःखस्मृत्या चाऽयं तत्साधनमाददानः सुखमुपलभते दुःखमुपलभते, सुखदुःखे वेदयते। पूर्वोक्त एव हेतुः। बुभुत्समानः खल्वयं विमृशति किं स्विदिति, विमृशँश्च जानीते इदमिति, तदिदं ज्ञानं बुभुत्साविमर्शाभ्यामभिन्नकर्तृकं गृह्यमाणमात्मलिङ्गम्। पूर्वोक्त एव हेतुरिति। तत्र देहान्तरवदिति विभज्यते। यथाऽनात्मवादिनो देहान्तरेषु नियतविषया बुद्धिभेदा न प्रतिसन्धीयन्ते तथैकदेहविषया अपि न प्रतिसन्धीयेरन्, अविशेषात्। सोऽयमेकसत्त्वस्य समाचारः स्वयं दृष्टस्य स्मरणं, नाऽन्यदृष्टस्य नाऽदृष्टस्येति(२)। एवं खलु नानासत्त्वानां समाचारोऽन्यदृष्टमन्यो न स्मरतीति। तदेतदुभयमशक्यमनात्मवादिना व्यवस्थापयितुमित्येवमुपपन्नमस्त्यात्मेति ॥ १० ॥

(वृ०) तत्र प्रथमोद्दिष्टमात्मानं लक्षयति—

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् ॥ १० ॥

अत्र चाऽऽत्मनः प्रत्यक्षत्वाल्लिङ्गकथनमसङ्गतम्। न च शरीरा-

---

(१) अनेकदर्शिन इ० पा० विजय० ५।
(२) नादृष्टस्य इ० विजय० ३।४।५ पु० नास्ति

तिरिक्तात्मन्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् । अग्निपरीक्षावैयर्थ्यापत्तेः, लक्षणाकथनेन न्यूनत्वं चेति चेन्न । लिङ्गपदस्य लक्षणार्थत्वात् । न च लिङ्गमित्येकवचनेन मिलितानां लक्षणत्वं प्रतीयते, तच्चाऽयुक्तं, वैयर्थ्यादिति वाच्यम् । किं लक्षणमित्याकाङ्क्षायामिच्छादीनामभिधानात् मिलितं लक्षणमितिप्रत्यायकाभावात् । तथा च प्रत्येकमेव लक्षणम् । अत्र ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामात्मनात्रस्य लक्षणत्वम्, सुखदुःखद्वेषाणां संसारिणो लक्षणत्वादिति ॥ १० ॥

(भा०) तस्य भोगाधिष्ठानम्—

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

कथं चेष्टाश्रयः ? ईप्सितं जिहासितं वाऽर्धमधिकृत्येप्साजिहासाप्रयुक्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीहा चेष्टा, सा यत्र वर्तते तच्छरीरम् । कथमिन्द्रियाश्रयः ? यस्याऽनुग्रहेणाऽनुगृहीतानि उपघाते चोपहतानि स्वविषयेषु साध्वसाधुषु वर्तन्ते स एषामाश्रयः तच्छरीरम् । कथमर्थाश्रयः ? यस्मिन्नायतने(१) इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नयोः सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं प्रवर्तते स एषामाश्रयः तच्छरीरमिति ॥ ११ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं शरीरं लक्षयति—

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

अत्र चेष्टादिमिलिताश्रयत्वं न लक्षणं, वैयर्थ्यात्, अपि त्वाश्रयपदस्य प्रत्येकमन्वयात् चेष्टाश्रयत्वादिलक्षणत्रयं तात्पर्यम् । चेष्टा-

---

(१) इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नयोरिति विज्ञप० ३ पु० नास्ति ।

त्वं च प्रयत्नजन्यतावच्छेदको जातिविशेषः । न च शरीरावयवेऽति-व्याप्तिः; अन्त्यावयवित्वेन विशेषणात्। न च निष्क्रियविनष्टशरीरेऽव्याप्तिः, तादृशे मानाभावात्। अत एव याऽऽह । इन्द्रियाश्रय इति। इन्द्रियाश्रयत्वं च अवच्छेदकताख्यस्वरूपसम्बन्धविशेषेण चक्षुष्मान्देवदत्तोऽयामित्यादिप्रतीतेः। **अर्थाश्रयत्वमित्यत्रार्थशब्दो** न-रूपादिपरः, तदाश्रयत्वस्य घटादावतिव्याप्तेः, किन्तु सुखदुःखान्यतरपरः। अत एव **भाष्यम्** 'यस्मिन्नायतने सुखदुःखयोः प्रतिसंवेदनं प्रवर्त्तते स एषामाश्रयस्तच्छरीरम्'इति। **वस्तुतस्तु** अन्यतराश्रयत्वमपि न लक्षणं, किन्तु सुखाश्रयत्वं दुःखाश्रयत्वं चेति लक्षणद्वये तात्पर्यम्। शरीरस्य तदाश्रयत्वमवच्छेदकतासम्बन्धेन। हस्तादेरलक्ष्यत्वे त्वन्त्यावयवित्वेन विशेषणीयम्। स्वर्गिशरीरे नारकिशरीरे वृक्षादौ च सुखदुःखस्वीकारान्नाऽव्याप्तिः। न च तच्छून्यखण्डशरीरेऽव्याप्तिः, सुखाद्याश्रयवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। तादृशजातिश्च मनुष्यत्वचैत्रत्वादिः। कल्पभेदेन नरसिंहशरीराणां भेदान्नरसिंहत्वजातिमादाय नरसिंहशरीरे लक्षणसमन्वय इति ॥ ११ ॥

(भा०) भोगसाधनानि पुनः—

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥१२॥

जिघ्रत्यनेन घ्राणं गन्धं गृह्णातीति। रसयत्यनेनेति रसनं गृह्णातीति। चष्टेऽनेनेति चक्षू रूपं पश्यतीति। त्वक्स्थानमिन्द्रियं त्वक्। तदुपचारः स्थानादिति। शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दं गृह्णातीति। एवं समाख्यानिर्वचनसामर्थ्याद्बोध्यं स्वविषयग्रहणलक्षणानीन्द्रियाणीति(१)। भूतेभ्य

(१) सुखदुःखयोः प्रवर्त्तते स एषामाश्रयः प्रतिसंवेदनम् ६० पु०।

ति । नानाप्रकृतीनामेषां सतां विषयनियमः, नैकप्रकृतीनाम् । सति च विषयनियमे स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं भवतीति ॥ १२ ॥

(वृ०) इन्द्रियं विभजते लक्षयति च—

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥ १२ ॥

यद्यपि मनसोऽपीन्द्रियत्वमस्त्येव, तथाऽपि **घ्राणे**त्यादेरुपलक्षणपरत्वान्न दोषः । वस्तुतस्तु '**इन्द्रियाणि**'इत्यस्य बहिरिन्द्रियाणीत्यर्थः । तेन '**भूतेभ्यः**' इत्यस्य नाऽसङ्गतिः । अत्र चैतानि **इन्द्रियाणी**ति वदता **घ्राणा**द्यन्यान्यत्वं लक्षणमिति सूचितम् ।

प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकतया इन्द्रियत्वमखण्डोपाधिरूपमित्यन्ये ।

घ्राणत्वादिकं जातिविशेषरूपम् । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः **श्रोत्रम्** ।

घ्राणादीनि किंप्रकृतिकानीत्याकाङ्क्षायामाह । **भूतेभ्य इति** । तेनेन्द्रियाणामहङ्कारप्रकृतिकत्वं नेति मन्तव्यम् । व्युत्पादयिष्यते चैवं तृतीयाध्याये ।

अत्र **घ्राणा**दीनां चतुर्णां पृथिव्यादिजन्यत्वं सम्भवति, श्रोत्रस्य कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशस्य कर्णशष्कुल्या जन्यत्वादेव जन्यत्वव्यपदेशः ।

अथ वा आनीमानीति पूरयित्वा भूतानीमानीति व्याख्येयम् । **घ्राणा**दीत्यस्योपलक्षणपरत्वे तु **भूतेभ्य** इति बहिरिन्द्रियपरम्(१) ॥ १२ ॥

---

(१) घ्राणादीत्यस्योपलक्षणपक्षे 'भूतेभ्यः' इत्यंशस्य भूतप्रकृतिकानीमानि भूतानीमानीति वाऽर्थकल्पनेऽसङ्गतिः, घ्राणादिषु मनसोऽपि निवेशेन तस्य भूतप्रकृतिकत्वाभावात् भूतभिन्नस्य वा ।

(भा०) कानि पुनरिन्द्रियकारणानि ?

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥ १३ ॥

संज्ञाशब्दैः पृथगुपदेशो भूतानां—सुवचं कार्यं भविष्यतीति ॥ १३ ॥

(वृ०) भूतान्येव कानीत्याकाङ्क्षायामाह—

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि ॥ १३ ॥

आरम्भे परस्परानपेक्षत्वसूचनायाऽसमासकरणम् । भूतत्वं तु बहिरिन्द्रियग्रहणयोग्यविशेषगुणवत्त्वम् । पृथिवीत्वादयस्तु जातिविशेषा इति ॥ १३ ॥

(भा०) इमे तु खलु—

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥१४॥

पृथिव्यादीनां यथाविनियोगं गुणा इन्द्रियाणां यथाक्रममर्था विषया इति ॥ १४ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तमर्थं विभजते लक्षयति च—

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥ १४ ॥

ऽसम्भवादित्यतस्तत्पक्षे 'भूतेभ्यः' इत्यंशस्याऽर्थं सङ्गमयितुमाह । घ्राणादीत्यादि । तथा च 'भूतेभ्यः' इत्यनेन न सर्वेषामिन्द्रियाणां भूतप्रकृतिकत्वं तदाभिन्नत्वं वा कथ्यते, किन्तु बहिरिन्द्रियाणामेवेति मनस उपलक्षणावश्यकत्वेऽपि नाऽसङ्गतिरिति ।

वैशेषिकाणां द्रव्यगुणकर्मस्वर्थशब्दाभिधेयत्वमतः पञ्चानां गन्धादीनामेव कथं तत्त्वमित्याशङ्कानिरासाय तदित्युक्तम् । तेषां—इन्द्रियाणामर्थाः—विषयाः, उद्देश्या अपि त एवेत्याशयः । इत्थं च तदर्थत्वं लक्षणमिति मन्तव्यम् । तच्छब्देन बहिरिन्द्रियाणि परामृश्यन्ते । तथा चैकैकबहिरिन्द्रियमात्रग्राह्यविशेषगुणत्वमर्थत्वम्, बहिरिन्द्रियद्वयाग्राह्यबहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वं वा तदर्थः । पृथिव्यादिगुणा इति लक्ष्यनिर्देशः । ते के गुणा इत्याकाङ्क्षायां गन्धेत्यादि । पृथिव्यादीनां गुणा इति षष्ठीसमासो (१)भाष्यादिसम्मतः, तेन गुणगुणिनोरभेदो नेति सूचितम् ॥ १४ ॥

(भा०) अचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिः चेतनस्याकर्तुरुपलब्धिरिति युक्तिविरुद्धमर्थं प्रत्याचक्षाणक इवेदमाह—

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

नाचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं भवितुमर्हति, तद्धि चेतनं स्यात्; एकश्चायं चेतनो देहेन्द्रियसंघातव्यतिरिक्त इति । प्रमेयलक्षणार्थस्य वाक्यस्यान्यार्थप्रकाशनमुपपत्तिसामर्थ्यादिति ॥१५॥

(वृ०) बुद्धिं लक्षयितुमाह —

बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

अनर्थान्तरं—समानार्थकं, न तु साङ्ख्यानामिव बुद्धितत्त्वं महत्तत्त्वापरपर्यायस्य परिणामविशेषो ज्ञानम् । यथा चैतत्तथा वक्ष्यते । तथा च बुद्ध्यादिपदवाच्यत्वमनुभवसिद्धज्ञानत्वजातिरेव वा

---

(१) 'स्पष्टसमासो' इति १ पु० पा० ।

लक्षणमिति भावः ॥ १५ ॥

(भा०) स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहाः सुखादिप्रत्यक्षमिच्छादयश्च मनसो लिङ्गानि । तेषु सत्स्वयमपि—

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥

अनिन्द्रियनिमित्ताः स्मृत्यादयः करणान्तरनिमित्ता भवितुमर्हन्तीति । युगपच्च खलु घ्राणादीनां गन्धादीनां च सन्निकर्षेषु सत्सु युगपज्ज्ञानानि नोत्पद्यन्ते (तेनानुमीयते ऽस्ति तत्तदिन्द्रियसंयोगि सहकारि निमित्तान्तरमव्यापि यस्यासन्निधेर्नोत्पद्यते ज्ञानं सन्निधेश्चोत्पद्यत इति) । मनःसंयोगानपेक्षस्य हीन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानहेतुत्वे युगपदुत्पद्येरन् ज्ञानानीति ॥१६॥

(वृ०) मनो लक्षयति—

युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥

युगपत्—एककाले,एकात्मनीति पूरणीयम् । **ज्ञानानामनुत्पत्तिर्यतः** स एव धर्मो ज्ञानकरणाणुत्वं **मनसो लिङ्गं**—लक्षणमित्यर्थः। तथा हि चक्षुरादिषु विषयसम्बद्धेष्वपि यस्याऽसन्निधाना(१)देकं न ज्ञानं जनयति तत्सम्बन्धा(२)दपरं च ज्ञानं जनयति तदेव चाणु(३) निखिलज्ञानजनकं सुखादिसाक्षात्कारासाधारणकारणं, तदेकमेव लाघवात्सिद्धं मन इत्यर्थः । एवमव्याख्याने च लक्षणप्रकरणे प्रमाणोपन्यासोऽसङ्गतः स्यादिति ॥

---

(१) यस्याऽऽसत्त्यभावादिति २ पु० पा० ।
(२) यत्सम्बन्धादिति २ पु० पा० (३) तदेवास्तु २ पु० पा० ।

अन्ये तु सति धर्मिणि लक्षणचिन्तेत्यतो मनःसाधनाय 'युगपत्-' इति सूत्रम्। इत्थञ्च मनःसिद्धौ निःस्पर्शाणुत्वादिकं लक्षणं सुकरमित्याशय इति वदन्ति॥ १६॥

(भा०) क्रमप्राप्ता तु-

प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति॥ १७॥

मनोऽत्र बुद्धिरित्यभिमतं, बुध्यतेऽनेनेति बुद्धिः। सोऽयमारम्भः शरीरेण वाचा मनसा च पुण्यः पापश्च दशविधः। तदेतत्कृतभाष्यं द्वितीयसूत्र इति॥ १७॥

(वृ०) प्रवृत्तिं लक्षयति विभजते च—

प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः॥ १७॥

अत्र च प्रवृत्तित्वं रागजन्यतावच्छेदको जातिविशेषः, स एव लक्षणम्। ईश्वरकृतेरपि लक्ष्यत्वे यत्नत्वमेव तथा, जीवनयोनियत्ने निवृत्तौ च मानाभावात्। तत्सद्भावेऽपि प्रवृत्तित्वं नित्यफलसाधारणं तद्व्याप्यं वा तथा, द्वन्द्वानन्तरश्रुतारम्भपदस्य प्रत्येकमन्वयाद्वागारम्भादिभेदेन त्रिविधा प्रवृत्तिः। 'बुद्धिशब्देनात्र मनोऽभिमतम्' इति भाष्यम्। शरीरशब्दश्च चेष्टावत्त्वेन हस्तादिसाधारणः। तथा वचनानुकूलो यत्नो वागारम्भः, वचनाननुकूलः शरीरगोचरो यत्नश्चेष्टानुकूलयत्नो वा शरीरारम्भः, एतदुभयभिन्नो यत्नो बुद्ध्यारम्भः, स च ध्यानदयादेवदर्शना(१)द्यनुकूलः पर्यवस्यति।

प्राञ्चस्तु सामान्यविशेषलक्षणपरत्वेन सूत्रं निवेशयन्ति।

---

(१) स च ध्यानोदयादेव आत्मदर्शना इति क० मु० पु० पा०।

इयं च कारणरूपा **प्रवृत्तिः**,कार्यरूपा तु धर्माधर्मात्मिकेति॥१७॥

प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥

(भा०) **प्रवर्तना-प्रवृत्तिहेतुत्वं**, ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्तयन्ति पुण्ये पापे वा। यत्र मिथ्याज्ञानं तत्र रागद्वेषाविति। प्रत्यात्मवेदनीया हीमे दोषाः कस्माल्लक्षणतो निर्दिश्यन्त इति? कर्मलक्षणाः, खलु रक्तद्विष्टमूढा रक्तो हि तत्कर्म कुरुते येन कर्मणा सुखं दुःखं वा लभते तथा द्विष्टस्तथा मूढ इति। रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने वहुनोक्तं भवतीति ॥ १८ ॥

(वृ०) दोषं लक्षयति—

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥

दोषा इति बहुवचनं रागद्वेषमोहात्मकलक्ष्यत्रयज्ञापनाय। **प्रवर्त्तना**-प्रवृत्तिजनकत्वं, तदेव लक्षणं येषाम्। **यद्यपी**दं शरीरादृष्टेश्वरेच्छादावतिव्याप्तं, **तथापि** लौकिकमानसप्रत्यक्षविषयत्वे सतीति विशेषणीयम्। यागादिगोचरप्रमावारणाय प्रमान्यत्वे सतीति **विशेषयन्ति** ॥ १८ ॥

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥

(भा०) **उत्पन्नस्य क्वचित्सत्त्वनिकाये मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः स प्रेत्यभावः**। **उत्पन्नस्य**-सम्बद्धस्य। सम्बन्धस्तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनाभिः । **पुनरुत्पत्तिः**-पुनर्देहादिभिः सम्बन्धः। पुनरित्यभ्यासाभिधानं यत्र क्वचित्प्राणभृन्निकाये

र्त्तमानः पूर्वोपात्तान्देहादीन् जहाति तत्प्रैति । यत् तत्रान्यत्र ा देहादीनन्यानुपादत्ते तद्भवति । प्रेत्य भावः–मृत्वा पुनर्जन्म ोऽयं जन्ममरणप्रबन्धाभ्यासोऽनादिरपवर्गान्तः प्रेत्यभावो ादितव्य इति ॥ १९ ॥

(वृ०) प्रेत्यभावं लक्षयति—

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥

प्रेत्य–मृत्वा भावः–जननं प्रेत्यभावः । तत्र पुनरित्यनेनाभ्यासकथनात् प्रागुत्पत्तिस्ततो मरणं तत उत्पत्तिरिति प्रेत्यभावोऽयमनादिरपवर्गान्तः । एतज्ज्ञानं च वैराग्य उपयुज्यते, तेन न प्रेत्येति व्यर्थम् । तदीयमरणं च तदीयजीवनादृष्टनाशः, तदीयचरमप्राणसंयोगध्वंसः, तदीयप्राणध्वंसो वा । तदीयोत्पत्तिस्तु तदीयविजातीयशरीराद्यप्राणसंयोग इति ॥ १९ ॥

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २० ॥

(भा०) सुखदुःखसम्वेदनं फलम् । सुखविपाकं कर्म दुःखविपाकं च । तत्पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् । तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलमेतत्सर्वं भवति । तदेतत्फलमुपात्तमुपात्तं हेयं त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा पर्यवसानं वास्ति, स खल्वयं फलस्य हानोपादानस्रोतसोह्यते लोक इति ॥ २० ॥

(वृ०) फलं लक्षयति—

प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः फलम् ॥ २० ॥

अत्र च मुख्यं फलं सुखदुःखोपभोगः, तथा च भाष्य 'सुखदुःखसंवेदनं फलम्' । तत्र च धर्माधर्मातिप्रवृत्तेः प्रयोजक तत्र दोषस्य हेतुत्वात् प्रवृत्तिदोषजनित इत्युक्तम् । लक्षण सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कार इति । गौणं फलं तु शरीरादिकं सर्वं तथा च भाष्यम्–'तत्पुनर्देहेन्द्रियबुद्धिषु सतीषु भवतीति देहेन्द्रियादिभिः फलमभिमतम्, तथाहि प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः मेतत्सर्वं भवति' इति । इत्थं च जन्यत्वमेव फलत्वं, प्रवृत्तिद जनित इति तु निर्वेदोपयोगादुक्तम् ॥ २० ॥

(भा०) (अथैतदेव)—

वाधनालक्षणं दुःखम् ॥ २१ ॥

बाधना पीडा ताप इति । तयाऽनुविद्धमनुपक्तमविनि गेन वर्तमानं दुःखयोगाद् दुःखमिति । सोऽयं सर्वं दुःखे नुविद्धमिति पश्यन् दुःखं जिहासुर्जन्मनि दुःखदर्शी वि द्यते निर्विण्णो विरज्यते विरक्तो विमुच्यते ॥ २१ ॥

(वृ०) दुःखं लक्षयति—

वाधनालक्षणं दुःखम् ॥ २१ ॥

बाधना–पीडा तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य । तथा चाऽनु सिद्धदुःखत्वजातिरेव लक्षणम् । शरीरेन्द्रियार्थेषु दुःखसाधनत्वात्सु दुःखानुषङ्गाद्दुःखव्यवहारो गौण इति । अत एवाग्रिम तत्पदेन मुख्यदुःखपरामर्शः ॥ २१ ॥

(भा०) यत्र तु निष्ठा यत्र तु पर्यवसानं सोऽयम्—

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥

तेन—दुःखेन जन्मना अत्यन्तं विमुक्तिरपवर्गः। कथम्? उपात्तस्य जन्मनो हानम्, अन्यस्य चाऽनुपादानम्। एतामवस्थामपर्यन्तामपवर्गं वेदयन्तेऽपवर्गविदः। तदभयमजरममृत्युपदं ब्रह्म क्षेमप्राप्तिरिति।

नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षे व्यज्यते, तेनाऽभिव्यक्तेनाऽत्यन्तं विमुक्तः सुखी भवतीति केचिन्मन्यन्ते। तेषां प्रमाणाभावादनुपपत्तिः। न प्रत्यक्षं नानुमानं नागमो वा विद्यते नित्यं सुखमात्मनो महत्त्ववन्मोक्षेऽभिव्यज्यत इति।

नित्यस्याभिव्यक्तिः—संवेदनम्, तस्य हेतुवचनम्। नित्यस्याऽभिव्यक्तिः—संवेदनम्—ज्ञानमिति, तस्य हेतुर्वाच्यो यतस्तदुत्पद्यत इति।

सुखवन्नित्यमिति चेत्? संसारस्थस्य मुक्तेनाऽविशेषः। यथा मुक्तः सुखेन तत्संवेदनेन च (१) संपन्नस्तथा संसारस्थोऽपि प्रसज्यत इति, उभयस्य नित्यत्वात्।

अभ्यनुज्ञाने च धर्माधर्मफलेन साहचर्यं यौगपद्यं गृह्येत। यदिदमुत्पत्तिस्थानेषु धर्माधर्मफलं सुखं दुःखं वा संवेद्यते पर्यायेण, तस्य च नित्यसुखसंवेदनस्य च सहभावो यौगपद्यं गृह्येत, न सुखाभावो नानभिव्यक्तिरस्ति, उभयस्य नित्यत्वात्।

अनित्यत्वे हेतुवचनम्। अथ मोक्षे नित्यं सुख-

(१) सुख [illegible]

संवेदनमनित्यं ? यत उत्पद्यते स हेतुर्वाच्यः ।

आत्ममनःसंयोगस्य निमित्तान्तरसाहितस्य हेतुत्वम्। आत्ममनःसंयोगो हेतुरिति चेत् ? एवमपि तस्य सहकारि निमित्तान्तरं वचनीयमिति ।(१)

धर्मस्य कारणवचनम्। यदि धर्मो निमित्तान्तरं ? तस्य हेतुर्वाच्यो यत उत्पद्यत इति ।

योगसमाधिजस्य कार्यावसायविरोधात्प्रक्षये संवेदननिवृत्तिः।(२)यदि योगसमाधिजो धर्मो हेतुः ? तस्य कार्यावसायविरोधात्प्रक्षये संवेदनमत्यन्तं निवर्तते ।

असंवेदने चाऽविद्यमानेनाऽविशेषः। यदि धर्मक्षयात्संवेदनोपरमो नित्यं सुखं न संवेद्यत इति ? किं विद्यमानं न संवेद्यते, अथाविद्यमानमिति नानुमानं विशिष्टेऽस्तीति ।

अप्रक्षयश्च धर्मस्य निरनुमानमु(३)त्पत्तिधर्मकत्वात्। योगसमाधिजो धर्मो न क्षीयत इति नास्त्यनुमानम् । उत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति विपर्ययस्य त्वनुमानम् । यस्य तु संवेदनोपरमो नास्ति तेन संवेदनहेतुर्नित्य इत्यनुमेयम् ।

नित्ये च मुक्तसंसारस्थयो(४)रविशेष इत्युक्तम्। यथा मुक्तस्य नित्यं सुखं तत्संवेदनहेतुश्च, संवेदनस्य तूपरमो

---

(१) 'आत्ममनःसंयोगो हेतुरिति चेत् एवमपि तस्य सहकारिनिमित्तान्तरसहितस्य हेतुत्वम् । आत्ममनःसंयोगस्य सहकारिनिमित्तान्तरवचनमिति ।'इ० क० पु० पा० ।

(२) 'प्रलये संवेदनानिवृत्तिः' इ० क० मु० पु० पा० । 'प्रलये संवेदनमत्यन्तं निवर्तते'इ० क० मु० पु० पा० ।

(३) 'निरनुमान उ'इ० क० मु० पु० पा० ।

(४) 'मुक्तसंसारयो'इ० क० पु० पा० ।

नास्ति, कारणस्य नित्यत्वात्, तथा संसारस्थस्यापीति। एवं च सति धर्माधर्मफलेन सुखदुःखसंवेदनेन साहचर्यं गृह्येतेति।

शरीरादिसम्बन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेत्? न, शरीरादीनामुपभोगार्थत्वात् विपर्ययस्य चाननुमानात्। स्यान्मतम्—संसारावस्थस्य शरीरादिसम्बन्धो नित्यसुखसंवेदनहेतोः प्रतिबन्धकः, तेनाविशेषो नास्तीति। एतच्चायुक्तम्, शरीरादय उपभोगार्थास्ते भोगप्रतिबन्धं करिष्यन्तीत्यनुपपन्नम्; न चास्त्यनुमानमशरीरस्यात्मनो भोगः कश्चिदस्तीति।

इष्टाधिगमार्था प्रवृत्तिरिति चेत्? न, अनिष्टोपरमार्थत्वात्। इदमनुमानम्—इष्टाधिगमार्थो मोक्षोपदेशः प्रवृत्तिश्च मुमुक्षूणां, नोभयमनर्थकमिति। एतच्चायुक्तम्, अनिष्टोपरमार्थो मोक्षोपदेशः प्रवृत्तिश्च मुमुक्षूणामिति। नेष्टमनिष्टेनाननुविद्धं सम्भवतीति इष्टमप्यनिष्टं सम्पद्यते, अनिष्टहानाय घटमान इष्टमपि जहाति, विवेकहानस्याशक्यत्वादिति।

दृष्टातिक्रमश्च देहादिषु तुल्यः। यथा दृष्टमनित्यं सुखं परित्यज्य नित्यं सुखं कामयते, एवं देहेन्द्रियबुद्धीरनित्या दृष्टा अतिक्रम्य मुक्तस्य नित्या देहेन्द्रियबुद्धयः कल्पयितव्याः, साधीयश्चैवं मुक्तस्य चैकात्म्यं कल्पितं भवतीति।

उपपत्तिविरुद्धमिति चेत्? समानम्। देहादीनां नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं कल्पयितुमशक्यमिति? समानं सुखस्यापि प्रमाणविरुद्धं कल्पयितुमशक्यमिति।

आत्यन्तिके च संसारदुःखाभावे सुखवचनादागमेऽपि सत्याविरोधः। यद्यपि कश्चिदागमः स्यात् मुक्तस्यात्यन्तिकं सुखमिति? सुखशब्द आत्यन्तिके दुःखाभावे

प्रयुक्त इत्येवमुपपद्यते, दृष्टो हि दुःखादेरभावे सुखशब्दप्रयोगो बहुलं लोक इति।

नित्यसुखरागस्याप्रहाणे मोक्षाधिगमाभावो रागस्य बन्धनसमाज्ञानात्। यद्ययं मोक्षो(१) नित्यं सुखमभिव्यज्यत इति? नित्यसुखरागेण मोक्षाय घटमानो न मोक्षमधिगच्छेत्, नाधिगन्तुमर्हतीति। बन्धनसमाज्ञातो हि रागः। न च बन्धने सत्यपि कश्चिन्मुक्त इत्युपपद्यत इति।

प्रहाणे नित्यसुखरागस्याप्रतिकूलत्वम्। अथास्य नित्यसुखरागः प्रहीयते, तस्मिन्प्रहीणे नास्य नित्यसुखरागः प्रतिकूलो भवति? यद्येवं,—मुक्तस्य नित्यं सुखं भवति; अथाऽपि न भवति; नास्योभयोः पक्षयोर्मोक्षाधिगमो विकल्पत इति॥ २२॥

(वृ०) अपवर्गं लक्षयति—

तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः॥ २२॥

तस्य—दुःखस्य, **अत्यन्तविमोक्षः**—स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनो ध्वंसः। तस्य च जन्मापायादेव सम्भव इत्याशयेन 'दुःखेन जन्मनाऽत्यन्तविमुक्तिरपवर्गः' इति **भाष्यम्**। दुःखेन-दुःखानुषक्तेनेत्यर्थः॥ २२॥

प्रमेयलक्षणप्रकरणं समाप्तम्॥

---

(१) 'मोक्षे' इ० क० मु० पु० पा०।

(१) 'प्रहीणे' इ० क० मु० पु० पा०।

(भा०) स्थानवत(१) एवं तर्हि संशयस्य लक्षणं वाच्यमिति तदुच्यते—

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥ २३ ॥

समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति । स्थाणुपुरुषयोः समानं धर्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्वदृष्टं च तयोर्विशेषं बुभुत्समानः किंस्विदित्यन्यतरं नावधारयति, तदनवधारणं ज्ञानं संशयः । समानमनयोर्धर्ममुपलभे विशेषमन्यतरस्य नोपलभ इत्येषा बुद्धिः अपेक्षा—संशयस्य प्रवर्त्तिका वर्त्तते, तेन विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ।

अनेकधर्मोपपत्तेरिति । समानजातीयमसमानजातीयं चाऽनेकम् । तस्यानेकस्य धर्मोपपत्तेः-विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् । समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्चाऽर्था विशिष्यन्ते, गन्धवत्त्वात्पृथिव्यवादिभ्यो विशिष्यते गुणकर्मभ्यश्च । अस्ति च शब्दे विभागजन्यत्वं विशेषः । तस्मिन्द्रव्यं गुणः कर्म वेति सन्देहः विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् । किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्मभ्यो विशेषः, आहोस्विद्गुणस्य सत इति,अथ कर्मणः सत इति विशेषापेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्मं नोपलभ इति बुद्धिरिति ।

विप्रतिपत्तेरिति । व्याहतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः, व्याघातः—विरोधोऽसहभाव इति । अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनम्, नास्त्यात्मेत्यपरम्. न च सद्भावासद्भावौ सहैकत्र सम्भवतः, न

(१) क्रमवत एव ।

चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते,तत्र तत्त्वानवधारणं संशय इति

उपलब्ध्यव्यवस्थातः खल्वपि । सच्चोदकमुपलभ्य तडागादिषु, मरीचिषु चाऽविद्यमानमुदकमिति, अतः क्वचिद् लभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः सदुपलभ्यतेऽथासदिति संशयो भवति ।

अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः । सच्च नोपलभ्यते मूल लकोदकादि, असच्चानुत्पन्नं निरुद्धं वा, ततः क्वचिदनु लभ्यमाने संशयः, किं सन्नोपलभ्यते उताऽसदिति संश भवति । विशेषापेक्षा पूर्ववत् ।

पूर्वः समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्थः, उपलब्ध्यनुपलब्ध् पुनर्ज्ञातृस्थे, एतावता विशेषेण पुनर्वचनम् । समानधर्मा गमात्समानधर्मोपपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षो विमर्श इति ॥ २३ ।

(वृ०) क्रमप्राप्तं संशयं लक्षयति —

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस् तश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥ २३ ॥

संशय इति लक्ष्यनिर्देशः । **विमर्श** इत्यत्र विशब्दो वि धार्थः, **मृ**शिर्ज्ञानार्थः, एकस्मिन् धर्मिणीति पूरणीयम् । तेनैकस्मि धर्मिणि विरोधेन भावाभावप्रकारकज्ञानं संशयः ।

तत्र कारणमुखेन विशेषलक्षणान्याह । **समानेत्यादि** । उप **त्तिः**–ज्ञानम्, तथा च **समानस्य**–विरुद्धकोटिद्वयसाधारणधर्म ज्ञानादित्यर्थः । **अनेकधर्मः**–असाधारणधर्मः, तज्ज्ञानादित्यर्थ साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्योऽसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यश्चेत्यर्थः **विप्रतिपत्तिः**–विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापकः शब्दः, तस्मादित्यर्थ

यद्यपि शब्दस्य न संशायकत्वं, तथापि शब्दात्कोटिद्वयोपस्थितौ मानसः संशय इति वदन्ति ।

उपलब्धेः—ज्ञानस्य, अनुपलब्धेः—व्यतिरेकज्ञानस्य, याऽव्यवस्था—तद्विषयत्वानिर्धारणं, प्रामाण्यसंशय इति फलितोऽर्थः ।

अन्ये तु उपलब्ध्यव्यवस्था—प्रामाण्यसंशयः, अनुपलब्धिः—उपलब्धिविरोधि प्रमत्वम्, तदव्यवस्था—तत्संशय इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु प्रामाण्यसंशयस्य न संशयहेतुत्वं, किन्तु अगृहीताप्रामाण्यकज्ञानस्य विरोधितया सति प्रामाण्यसंशये तज्ज्ञानस्याऽविरोधितया साधारणधर्मदर्शनादित एव संशयोत्पत्तेरिति । उपलब्धीत्यादिकं तादृशस्थले संशयो भवतीत्येतावन्मात्रपरम् । चकारो व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वं समुच्चिनोतीति वदन्ति ।

विशेषापेक्षः—कोटिस्मरणसापेक्षः ।

वस्तुतस्तु संशयस्य धावकादिकत्वं स्यादत आह । विशेषेति । विशेषं विशेषदर्शनम्, अपेक्षते निवर्त्यकत्वेन । तथा च विशेषदर्शननिवर्त्यत्वघटितलक्षणेन विशेषदर्शनजन्यः संशय इत्युक्तम् ॥ २३ ॥

(भा०) स्थानवतां लक्षण[illegible]मिति समानम् ।

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

यमर्थमाप्तव्यं हातव्यं वा व्यवसाय[illegible] तदाप्तिहानोपायमनुतिष्ठति, प्रयोजनं तद्वेदितव्यम्, प्रवृत्तिहेतुत्वात् । इममर्थ-

(१) [illegible]

(२) [illegible]

प्स्यामि हास्यामि वेति व्यवसायोऽर्थस्याधिकारः, एवं व्यवसीयमानोऽर्थोऽधिक्रियत इति ॥ २४ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं प्रयोजनं लक्षयति—

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत्प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

अधिकृत्य-उद्दिश्य। तथा च प्रवृत्तिहेत्विच्छाविषयत्वं तत्त्वम्। विषयत्वं साध्यताख्यविषयताविशेषः, तेन सुखत्वादिवारणम्। **प्रवृत्तिहेत्विति** स्वरूपकथनम् । तक्षकचूडामणिसुमेर्वादिप्राप्तिवारकं तदिति **केचित्** ।

अत्र च निरुपाधीच्छाविषयत्वात्सुखदुःखाभावयोर्मुख्यं **प्रयोजनत्वम्**। तदुपायस्य तु तदिच्छाधीनेच्छाविषयत्वाद्गौणं **प्रयोजनत्वमिति** ॥ २४ ॥

लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ॥ २५ ॥

(भा०) लोकसाम्य(१)मनतीताः लौकिकाः। नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्ध्यतिशयमप्राप्ताः । **तद्विपरीताः परीक्षकाः।** तर्केण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हन्तीति । यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका अपि, **सोऽर्थो दृष्टान्तः** । दृष्टान्तविरोधेन हि प्रतिपक्षाः प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति, दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः स्थापनीया भवन्तीति; अवयवेषु चो-

---

(१) 'लोकसामान्य' इ० क० पु० पा०।

स खल्वयम्—

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २६॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं सिद्धान्तं लक्षयति—

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

तन्त्रं शास्त्रं तदेवाधिकरणं ज्ञापकतया यस्य तादृशोयोऽभ्यु**पगम**स्तस्य समीचीनतयाऽसंशयरूपतया स्थितिः तथाच शास्त्रितार्थनिश्चयस्सिद्धान्तः । अत्र च 'अभ्युपगम्यमानोऽर्थः सिद्धान्त' इति **भाष्यम्** । 'अभ्युपगमः सिद्धान्त' इति **वार्त्तिकटीके** । नचात्र विरोधश्शङ्क्यः, आचार्यैः परिहृतत्वात् । तथा च त्रिसूत्रीनिबन्धः 'अर्थाभ्युपगमयोर्गुणप्रधानभावस्य विवक्षातन्त्रत्वादर्थाभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमानोवाऽर्थः सिद्धान्तः' तेन सूत्रभाष्यवार्त्तिकटीकासु न विरोधः ।

अत्र च भाष्यानुसारात्सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तान्यतमस्सिद्धान्त इति सूत्रार्थ इति तु न युक्तम्, अग्रिमसूत्रानुत्थानापत्तेः ।

तन्त्रसिद्धान्तत्वेन द्वयमनुगमय्य तन्त्राधिकरणाभ्युपगमान्यतमः सिद्धान्त इति कश्चित् ॥ २६ ॥

(भा०) तन्त्रार्थसंस्थितिः तन्त्रसंस्थितिः, तन्त्रमितरेतराभिसम्बद्धस्यार्थसमूहस्योपदेशः शास्त्रम् । अधिकरणानुपक्तार्थ(१) संस्थितिरधिकरणसंस्थितिः, अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिग्रहः, तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगमसिद्धान्तः ।

(१) नुषक्तार्था इति पु० पा० ।

(भा०) तन्त्रभेदात्तु खलु स चतुर्विधः—

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥ २७ ॥

तत्रैताश्चतस्रः संस्थितयोऽर्थान्तरभूताः ॥ २७ ॥

(वृ०) विभजते—

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥२७॥

स चतुर्विध इति शेषः सर्वतन्त्रादिसंस्थितीनामर्थान्तरभावाद्भेदादित्यर्थः ॥ २७ ॥

(भा०) तासाम्—

सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ २८ ॥

यथा घ्राणादीनीन्द्रियाणि गन्धादय इन्द्रियार्थाः पृथिव्यादीनि भूतानि, प्रमाणैरर्थस्य ग्रहणमिति ॥ २८ ॥

(वृ०) सर्वतन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति—

सर्वतन्त्राऽविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ २८ ॥

सर्वतन्त्राविरुद्धः सर्वशास्त्राभ्युपगत इति यावत् । वस्तुनो यथाभूत एवार्थः अन्यथा तन्त्रेऽधिकृत इत्यस्य वै-

यर्थ्यापत्तेः। अतएव च जात्यादेरसदुत्तरत्वमपि सर्वतन्त्रसिद्धान्तः।

नच तन्त्रेऽधिकृत इति स्पष्टार्थं लक्षणे तु न देयमेवेति वाच्यम्। मनस इन्द्रियत्वस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्ततापत्तेः।

नव्यास्तु सूत्रस्योपलक्षणमात्रत्वाद्वादिप्रतिवाद्युभयाभ्युपगतः कथानुकूलोऽर्थः स इति वदन्ति ॥ २८ ॥

समानतन्त्रासिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥ २९ ॥

(भा०) यथा नासत आत्मलाभः, न सत आत्महानं, निरतिशयाश्चेतनाः देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्तत्कारणेषु च विशेष इति साङ्ख्यानाम्, पुरुषकर्मादिनिमित्तो भूतसर्गः कर्महेतवो दोषाः प्रवृत्तिश्च, स्वगुणविशिष्टाश्चेतनाः, असदुत्पद्यते उत्पन्नं निरुध्यत इति योगानाम्(१) ॥ २९ ॥

(वृ०) प्रतितन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति—

समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥ २९ ॥

समानशब्द एकार्थस्तेनैकतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः स्वतन्त्रसिद्ध इति पर्यवसितोऽर्थः। तथाच वादिप्रतिवाद्येकतरमात्राभ्युपगतस्तदेकतरस्य **प्रतितन्त्रसिद्धान्त** इति फलितार्थः यथा मीमांसकानां शब्दनित्यत्वम् ॥ २९ ॥

---

(१) वैशेषिकाणाम्।

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धा-
: ॥ २० ॥

भा०) यस्यार्थस्य सिद्धावन्येऽर्था अनुषज्यन्ते न तैर्विना सो
: सिद्ध्यति तेऽर्था यदधिष्ठानाः सोऽधिकरणसिद्धान्तः । यथा
न्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादि-
(१) । अत्रानुषङ्गिणोऽर्था इन्द्रियनानात्वं नियतविषयाणी-
याणि स्वविषयग्रहणलिङ्गानि ज्ञातुर्ज्ञानसाधनानि, गन्धा-
गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं गुणाधिकरणमनियतविषयाश्चेतना इति
र्थसिद्धावेतेऽर्थाः सिद्ध्यन्ति न तैर्विना सो ऽर्थः स-
वतीति ॥ २० ॥

(सू०) अधिकरणसिद्धान्तं लक्षयति—

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ २० ॥

यस्यार्थस्य सिद्धौ जायमानायामेव अन्यप्रकरणस्य प्रस्तुत-
। सिद्धिर्भवति सोऽधिकरणसिद्धान्त इत्यर्थः यथाऽनन्त(?)-
क्षुत्थादिकं पक्षीकृत्योपादानगोचरज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वे सा-
ने सर्वज्ञत्वमीश्वरस्य । एवं हेतुबलादपि, यथा दर्शनस्पर्शना-
मेकार्थग्रहणादिन्द्रियादिव्यतिरिक्त आत्मनि साधिते इन्द्रियनाना-
त्वम् । तथा च यदर्थसिद्धिं विना सोऽर्थः प्रत्यक्षादनुमानाद्वा न सि-
द्ध्यति सोऽधिकरणसिद्धान्त इति तत्र तत्र विशिष्यैव लक्षणं
र्थम् ।

वस्तुतस्तु सर्वज्ञत्वमनुमानत्वं चाविषयीकृतं प्रमाणनानन्वयीकृत-

---

(१) ग्रहणादिभिः इति का० सु० पु० पाठः ।

म् । अतएव प्रत्यक्षेण स्थूलत्वसाधनानन्तरमुक्तमात्मतत्त्व
'सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्थूलत्वसिद्धौ क्षणभङ्गभङ्ग' इति

तत्र 'वाक्यार्थसिद्धौ तदनुषङ्गी योऽर्थः सोऽधिकरणसिद्धान्त'
वार्त्तिकफक्किकां लिखित्वा येन केनापि प्रमाणेन वाक्यार्थसिद्धौ जन
मानायां योऽर्थः सिध्यति स तथेत्यर्थे' इति व्याख्यातं दीधिति
मा । एवं 'हेतुरीदृशः पक्षश्च वाक्यार्थे' इतिटीकावचने चो
लक्षणमेतदित्युक्तम् ।

यत्तु जनकीभूतव्यापकताज्ञाने व्यापककोटावविषयः प्रकृता
मित्या व्यापककोटौ विषयीभूतः शाब्दजनकपदार्थज्ञानाविषयत्वे स
शाब्दविषयश्चेतिद्वयमधिकरणसिद्धान्त इति । तन्न । इन्द्रियनानात
दौ भाष्याद्युदाहृतेऽव्याप्तेरिति ॥ ३० ॥

अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगम
सिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

(भा०) यत्र किञ्चिदर्थजातमपरीक्षितमभ्युपगम्यते अ
द्रव्यं शब्दः स तु नित्योऽथानित्य इति ?, द्रव्यस्य स
नित्यताऽनित्यता वा तद्विशेषः परीक्ष्यते सोऽभ्युपग
सिद्धान्तः स्वबुद्ध्यतिशयचिख्यापयिषया परबुद्ध्यवज्ञाना
प्रवर्तत इति ॥ ३१ ॥

(वृ०) अभ्युपगमसिद्धान्तं लक्षयति—

अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥३

अपरीक्षितस्य साक्षादसूत्रितस्य विशेषपरीक्षणं वि
षधर्मकथनम् । अभ्युपगमादिति ज्ञापकत्वे पञ्चमी, अभ्युप

ज्ञापकमित्यर्थः । विशेषपरीक्षया(१) ज्ञायते सूत्रकृतोऽभ्युपगतमिदमिति । तथाच साक्षादसूत्रिताभ्युपगमोऽभ्युपगमसिद्धान्तः यथा मनस इन्द्रियत्वमिति ॥ ३१ ॥

समाप्तं न्यायाश्रयसिद्धान्तलक्षणप्रकरणम् ।

(भा०) अथावयवाः—

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ ३२ ॥

दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये सञ्चक्षते जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति, ते कस्मान्नोच्यन्त इति ? । तत्राप्रतीयमानेऽर्थे प्रत्ययार्थस्य प्रवर्तिका जिज्ञासा । अप्रतीयमानमर्थं कस्माज्जिज्ञासते ? तं तत्त्वतो ज्ञातं हास्यामि वोपादास्य उपेक्षिष्ये वेति । ता एता(२) हानोपादानोपेक्षाबुद्धयस्तत्त्वज्ञानस्यार्थस्तदर्थमयं जिज्ञासते । सा खल्वियमसाधनमर्थस्येति । जिज्ञासाधिष्ठानं संशयश्च व्याहतधर्मोपसङ्घातात् तत्त्वज्ञाने प्रत्यासन्नः व्याहतयोर्हि धर्मयोरन्यतरत्तत्त्वं भवितुमर्हतीति । स पृथगुपदिष्टो ऽप्यसाधनमर्थस्येति । प्रमातुः प्रमाणानि प्रमेयाधिगमार्थानि, सा शक्यप्राप्तिर्न साधकस्य वाक्यस्य भागेन युज्यते प्रतिज्ञादिवदिति । प्रयोजनं तत्त्वावधारणमर्थसाधकस्य वाक्यस्य फलं नैकदेश इति । संशयव्युदासः प्रतिपक्षोपवर्णनं तत्प्रतिषेधेन तत्त्वाभ्यनुज्ञानार्थम्, न त्वयं साधकवाक्यैकदेश इति । प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्था अवधा-

---

(१) परीक्षणात् इति १ पु० पा० ।

(२) तावता इति क० पु० पु० पा० ।

रणीयार्थोपकारात् । तत्त्वार्थसाधकभावात्तु प्रतिज्ञादयः वाक्यस्य भागा एकदेशा अवयवा इति ॥ ३२ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तानवयवांल्लक्षयितुं विभजते—

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ ३२ ॥

अनेन विभागेन प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमवयवत्वमिति लक्षणं सूचितम्। अत्र प्रतिज्ञादीनां पञ्चानामवयवत्वकथनाद्दशावयववादो व्युदस्त इति मन्तव्यम् । ते च यथा दर्शिता **भाष्ये** 'जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदासश्च' इति । एते प्रतिज्ञादिसहिता दश । व्याख्याताश्चैते **तात्पर्यटीकायां** प्रयोजनं हानादिबुद्धयः, तत्प्रवर्तिका जिज्ञासा, तज्जनकः संशयः, शक्यप्राप्तिः प्रमाणानां ज्ञानजननसामर्थ्यम्, संशयव्युदासस्तर्कः । अयमेवार्थो निबन्धे निष्टङ्कितः ।

जिज्ञासा विप्रतिपत्तिरिति कश्चित् ।

एतेषां च न न्यायावयवत्वं न्यायाघटकत्वात् न वा न्यायजन्यबोधानुकूलत्वेनैवावयवत्व(१)मतिप्रसङ्गात्प्रयोजनाव्याप्तेश्च ॥ ३२ ॥

(भा०) तेषां तु यथाविभक्तानाम्—

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परिग्रहवचनं प्रतिज्ञा साध्यनिर्देशः अनित्यः शब्द इति ॥ ३३ ॥

---

(१) मकरन्दस्यापि नवयवत्वप्रसङ्गात् इति क० मु० पु० अधिकः पा०

(वृ०) प्रतिज्ञां लक्षयति--

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

साधनीयस्यार्थस्य यो निर्देशः स प्रतिज्ञा । साधनीयश्च वन्हिमत्त्वादिना पर्वतादिः, तथा च पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधकः शब्द इत्यर्थः । निगमनवारणाय च साध्यांशे साध्यतावच्छेदकातिरिक्ताप्रकारकत्वं वाच्यं, तदर्थश्च साध्यतावच्छेदकप्रकारताविलक्षणप्रकारताशून्यत्वं तेन प्रमेयवतः साध्यत्वे नाप्रसिद्धिः । उदासीनवाक्यवारणाय च न्यायान्तर्गतत्वेन विशेषणीयम् । न्यायत्वं च धातुत्वादिवत्परिभाषाविशेषविषयत्वं तत्तदानुपूर्वीकपदकदम्बत्वादिकं वा, तथा च न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविषयताविलक्षणविषयताकबोधाजनकत्वे सति प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यबोधजनकत्वं तत् ।

प्रतिज्ञात्वावयवत्वादिकं परिभाषाविषयत्वरूपं तद्व्यक्तित्वं वेत्यपि वदन्ति ॥ ३३ ॥

उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३४ ॥

(भा०) उदाहरणेन सामान्यात्साध्यस्य धर्मस्य साधनं प्रज्ञापनं हेतुः, साध्ये प्रतिसन्धाय धर्ममुदाहरणे च प्रतिसन्धाय तस्य साधनतावचनं हेतुः उत्पत्तिधर्मकत्वादिति । उत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टमिति ॥ ३४ ॥

किमेतावद्धेतुलक्षणमिति । नेत्युच्यते । किं तर्हि ।

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

८

उदाहरणवैधर्म्याच्च साध्यसाधनं हेतुः। कथम्? अनित्यः शब्दः उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं यथा आत्मादिद्रव्यमिति ॥ ३५ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं हेतुं लक्षयति विभजते च सूत्राभ्याम् —

उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३४ ॥

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

अत्र **साध्यसाधनं** हेतुरिति सामान्यलक्षणम्। **साध्यसाधनं**—साध्यसिद्ध्यनुकूलज्ञापकत्वबोधक इत्यर्थः। तथा च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यान्वितज्ञापकत्वबोधकः साध्यान्वितस्वार्थबोधकोऽवयव इति फलितार्थः।

तस्य द्वैविध्यमाह। **उदाहरणसाधर्म्यात् तथा वैधर्म्यादिति**। **साधर्म्य**मन्वयः **वैधर्म्यं** व्यतिरेकः तादृशव्याप्तिरितिफलितार्थः। उदाहरणसाधर्म्यमुदाहरणबोध्यान्वयव्याप्तिस्ततोऽन्वयी हेतुर्ज्ञातव्यः। **उदाहरणेति** स्पष्टार्थम्। तथा च ज्ञातान्वयव्याप्तिकहेतुबोधकोहेत्ववयवः अज्ञातव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधकोहेत्ववयव इति फलितार्थः। एवमप्रतीतान्वयव्याप्तिकहेतुबोधकोहेत्ववयवोव्यतिरेकी हेतुरिति।

अयमेव प्रतीतान्वयव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधकोहेत्ववयवोऽन्वयव्यतिरेकीत्यपि सूचितमिति वदन्ति ३४ ॥ ३५ ॥

साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ ३६

(भा०) **साध्येन साधर्म्यं** समानधर्मता। **साध्यसाधर्म्या**

त्कारणात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त इति। तस्य धर्मस्तद्धर्मः। तस्य—साध्यस्य। साध्यं च द्विविधं धर्मिविशिष्टो वा धर्मः शब्दस्यानित्यत्वं, धर्मविशिष्टो वा धर्मी अनित्यः शब्द इति। इहोत्तरं(१) तद्ग्रहणेन गृह्यत इति। कस्मात्? पृथग्धर्मवचनात्। तस्य धर्मस्तद्धर्मस्तस्य भावस्तद्धर्मभावः स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्तते स दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी भवति, स चोदाहरणमिष्यते। तत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकम्। तच्च भूत्वा न भवति आत्मानं जहाति निरुध्यत इत्यनित्यम्। एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं साधनमनित्यत्वं साध्यम्। सो ऽयमेकस्मिन्द्वयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावः साधर्म्याद्व्यवस्थित उपलभ्यते, तं दृष्टान्त उपलभमानः शब्दे ऽप्यनुमिनोति—शब्दो ऽप्युत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः स्थाल्यादिवदिति, उदाह्रियते ऽनेन(२) धर्मयोः साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम्॥ ३६॥

(सू०) क्रमप्राप्तमुदाहरणं लक्षयति—

साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्॥ ३६॥

दृष्टान्त उदाहरणमिति लक्ष्यम्। दृष्टान्तो दृष्टान्तवचनं—दृष्टान्तकथनपरं वचनम् इत्यर्थः तेन दृष्टान्तस्य [illegible] न क्षतिः। [illegible]। तच्च द्विविधम् [illegible]। [illegible]

---

(१) धर्मी [illegible] गृह्यते इत्यर्थः।

(२) तेन इति पु० पा०।

लक्षयति **साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावीति** ।
मिति शेषः ।

परे तु सम्पूर्णं सूत्रमन्वय्युदाहरणलक्षणमेव, सामान्यल-
न्तूप्रमित्याहुः ।

साध्यसाधर्म्यात्साध्यसहचरितधर्मात्प्रकृतसाधनादित्यर्थः।त
साध्यरूपं धर्मं भावयति तथाच साधनवत्ताप्रयुक्तसाध्यवत्तानु
वकोऽवयवः साध्यसाधनव्याप्त्युपदर्शकोदाहरणमितियावत् ॥ ३६ ॥

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

(भा०) दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतम् । साध्यवै-
धर्म्यादतद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति । अ
नित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमा
त्मादि, सो ऽयमात्मादिर्दृष्टान्तः साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्म
कत्वादतद्धर्मभावी–यो ऽसौ साध्यस्य धर्मो ऽनित्यत्वं–स
तस्मिन् न भवतीति । अत्रात्मादौ दृष्टान्त उत्पत्तिधर्म
कत्वस्या ऽभावादनित्यत्वं न भवतीति उपलभमानः शब्दे
विपर्ययमनुमिनोति उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादनित्यः शब्द इति
साधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाह
रणम् । वैधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावी दृष्टान्त
उदाहरणम् । पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यौ तौ धर्मौ साध्यसाधनभूतौ
पश्यति साध्ये ऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति । उत्तर
स्मिन् दृष्टान्ते(१) तयोर्धर्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं पश्यति
तयोरेकस्याभावादितरस्याभावं साध्ये ऽनुमिनोतीति । तदेतद्धेत्व

---

(१) ययोरिति पु० पा० ।

भासेषु न सम्भवतीत्यहेतवो हेत्वाभासाः। तदिदं हेतूदाहरणयोः सामर्थ्यं परमसूक्ष्मं दुःखबोधं पण्डितरूपवेदनीयमिति ॥ ३७ ॥

---

(६०) व्यतिरेक्युदाहरणं लक्षयति—

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

व्यतिरेक्युदाहरणं तद्विपर्ययात् साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनात्। तथा च साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्त्युपदर्शकोदाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं यथा जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति। वाकारः प्रयोगापेक्ष्य। तथाचान्वय्युदाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं वा प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥

(भा०) उदाहरणापेक्ष उदाहरणतन्त्रः उदाहरणवशः। वशः—सामर्थ्यम्। साध्यसाधर्म्ययुक्ते उदाहरणे स्थाल्यादि द्रव्यमुत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टं तथा शब्द उत्पत्तिधर्मक इति साध्यस्य शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते। साध्यवैधर्म्ययुक्ते पुनरुदाहरणे आत्मादि द्रव्यमनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं दृष्टं न च तथा शब्द इति, अनुत्पत्तिधर्मकत्वस्योपसंहारप्रतिषेधेनोत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते। तदिदमुपसंहारद्वैतमुदाहरणद्वैताद्भवति। उपसंह्रियतेऽनेनेति चोपसंहारो वेदितव्य इति ॥ ३८ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तमुपनयं लक्षयति—

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारोन तथेति वा पनयः ॥ ३८ ॥

साध्यस्य पक्षस्योदाहरणापेक्ष-उदाहरणानुसारी य उप**संहार** उपन्यासः प्रकृतोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिविशिष्टबोधजनको न्यायावयव इत्यर्थः। निगमनन्तु हेतुविशिष्टत्वेन न पक्षबोधकं, किन्तु पक्षवृत्तिहेतुबोधकमिति तद्व्युदासः।

अत्र चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरत्वादिनाऽनुगमः कार्यः उदाहरणोपदर्शितेति तु परिचायकमात्रमिति तु न वाच्यम्। उदाहरणविपरीतव्याप्त्युपदर्शकोपनयवारकत्वात्। **वस्तुतो**ऽवयवपदेनैव तद्व्युदासः।

स चोपनयोद्विविधोऽन्वयव्यतिरेकिभेदात्। **तथेति**साध्यस्योप**संहारो**न्वय्युपनयः, न तथेतिसाध्यस्योपसंहारो व्यतिरेक्युपनयः।

अत्र च तथाशब्दप्रयोगावश्यकत्वे न तात्पर्यं, किन्तु व्याप्तिविशिष्टबोधे, तथा च वन्हिव्याप्यधूमवांश्चायमिति वा तथाचायमितिवोपन्यासः, एवं व्यतिरेकिण्यपि वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवांश्चायमिति वा न तथेति वोपन्यासः ॥ ३८ ॥

(भा०) द्विविधस्य पुनर्हेतोर्द्विविधस्य चोदाहरणस्योपसंहारद्वैते च(१) समानम्—

हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥

---

(१) क० पु० नास्ति।

साधर्म्योक्ते वा वैधर्म्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसंह्रियते तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनम्-निगम्यन्ते अनेनेति प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनया एकत्रेति निगमनम्। निगम्यन्ते-समर्थ्यन्ते-सम्बध्यन्ते। तत्र साधर्म्योक्ते तावद्धेतौ वाक्यमनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा। उत्पत्तिधर्मकत्वादिति हेतुः। उत्पत्तिधर्मकं स्थाल्यादि द्रव्यमनित्यमित्युदाहरणम्। तथा चोत्पत्तिधर्मकः शब्द इत्युपनयः। तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनम्। वैधर्म्योक्तेऽपि अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकमात्मादि द्रव्यं नित्यं दृष्टं, न च तथाऽनुत्पत्तिधर्मकः शब्दः तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति।

अवयवसमुदाये च वाक्ये सम्भूय(१)इतरेतराभिसम्बन्धात्प्रमाणान्यर्थान् साधयन्तीति। सम्भवस्तावत्-शब्दविषया प्रतिज्ञा आप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिसन्धानादनृषेश्च स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः। अनुमानं हेतुः उदाहरणे सादृश्यप्रतिपत्तेः। तच्चोदाहरणभाष्ये(२) व्याख्यातम्। प्रत्यक्षविषयमुदाहरणं दृष्टेनादृष्टसिद्धेः। उपमानमुपनयः तथेत्युपसंहारात् न च तथेति चोपमानधर्मप्रतिषेधे विपरीतधर्मोपसंहारसिद्धेः। सर्वेषामेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति।

इतरेतराभिसम्बन्धोऽपि-असत्यां प्रतिज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्तेरन्। असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रदर्श्येत। उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः स्यात्कस्य चापदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं स्यादिति। असत्युदाहरणे केन सामर्थ्यं

---

(१) सम्भूयसमुदायेनेति इति क० पु० पा०।

(२) उदाहरणसूत्रव्याख्यावसरे इत्यर्थः।

(वृ०) क्रमप्राप्तमुपनयं लक्षयति—

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारोन तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥

साध्यस्य पक्षस्योदा**हरणापेक्ष**–उदाहरणानुसारी य **उपसंहार** उपन्यासः प्रकृतोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिविशिष्टबोधजनको न्यायावयव इत्यर्थः। निगमनन्तु हेतुविशिष्टत्वेन न पक्षबोधकं, किन्तु पक्षवृत्तिहेतुबोधकमिति तद्व्युदासः।

अत्र चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरत्वादिनाऽनुगमः कार्यः उदाहरणोपदर्शितेति तु परिचायकमात्रमिति तु न वाच्यम्। उदाहरणविपरीतव्याप्त्युपदर्शकोपनयवारकत्वात्। **वस्तुतो**ऽवयवपदेनैव तद्व्युदासः।

स चोपनयो द्विविधोऽन्वयव्यतिरेकिभेदात्। **तथेति**साध्यस्यो**पसंहारो**न्वय्युपनयः, न तथेतिसाध्यस्योपसंहारो व्यतिरेक्युपनयः।

अत्र च तथाशब्दप्रयोगावश्यकत्वे न तात्पर्यं, किन्तु व्याप्तिविशिष्टबोधे, तथा च वन्हिव्याप्यधूमवांश्चायमिति वा तथाचायमितिवोपन्यासः, एवं व्यतिरेकिण्यपि वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवांश्चायमिति वा न तथेति वोपन्यासः ॥ ३८ ॥

(भा०) द्विविधस्य पुनर्हेतोर्द्विविधस्य चोदाहरणस्योपसंहारद्वैते च(१) समानम्—

हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥

---

(१) क० पु० नास्ति।

साधर्म्योक्ते वा वैधर्म्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसंह्रियते तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनम्- निगम्यन्ते अनेनेति प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनया एकत्रेति निगमनम् । निगम्यन्ते-समर्थ्यन्ते-सम्बध्यन्ते । तत्र साधर्म्योक्ते तावद्धेतौ वाक्यमनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा । उत्पत्तिधर्मकत्वादिति हेतुः । उत्पत्तिधर्मकं स्थाल्यादि द्रव्यमनित्यमित्युदाहरणम् । तथा चोत्पत्तिधर्मकः शब्द इत्युपनयः । तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति निगमनम् । वैधर्म्योक्तेऽपि अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकमात्मादि द्रव्यं नित्यं दृष्टं, न च तथाऽनुत्पत्तिधर्मकः शब्दः तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति ।

अवयवसमुदाये च वाक्ये सम्भूय(१)इतरेतराभिसम्बन्धात्प्रमाणान्यर्थान् साधयन्तीति। सम्भवस्तावत्-शब्दविषया प्रतिज्ञा आप्तोपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिसन्धानादनृषेश्च स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः । अनुमानं हेतुः उदाहरणे सादृश्यप्रतिपत्तेः । तच्चोदाहरणभाष्ये(२) व्याख्यातम् । प्रत्यक्षविषयमुदाहरणं दृष्टेनादृष्टसिद्धेः । उपमानमुपनयः तथेत्युपसंहारात् नच तथेति चोपमानधर्मप्रतिषेधे विपरीतधर्मोपसंहारसिद्धेः । सर्वेषामेकार्थप्रतिपत्तौ सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति ।

इतरेतराभिसम्बन्धोऽपि-असत्यां प्रतिज्ञायामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्तेरन् । असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रदर्श्येत । उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः स्यात्कस्य चापदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं स्यादिति । असत्युदाहरणे केन साधर्म्यं

(१) सम्भूयसमुदायेनेति इति क० पु० पा० ।
(२) उदाहरणसूत्रव्याख्यावसरे इत्यर्थः ।

वैधर्म्यं वा साध्यसाधनमुपादीयेत कस्य वा ... हारः प्रवर्त्तेत । उपनयं चान्तरेण साध्ये ऽनुपसंहृतः धर्मो नार्थं साधयेत् । निगमनाभावे चा... प्रतिज्ञादीनामेकार्थेन प्रवर्तनं तथेति प्रतिपादनं कस्येति ।

अथावयवार्थः । साध्यस्य धर्मस्य धर्मिणा सम्बन्धोपादानं प्रतिज्ञार्थः । उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा साध्यस्य धर्मस्य साधकभाववचनं हेत्वर्थः । धर्मयोः साध्यसाधनभावप्रदर्शनमेकत्रोदाहरणार्थः । साधनभूतस्य धर्मस्य साध्येन धर्मेण सामानाधिकरण्योपपादनमुपनयार्थः । उदाहरणस्थयोर्द्धर्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्ये विपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थं निगमनम् । न चैतस्यां हेतूदाहरणपरिशुद्धौ सत्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वं प्रक्रमते । अव्यवस्थाप्य खलु धर्मयोः साध्यसाधनभावमुदाहरणे जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते । व्यवस्थिते तु खलु धर्मयोः साध्यसाधनभावे दृष्टान्तस्थे गृह्यमाणे साधनभूतस्य धर्मस्य हेतुत्वेनोपादानं न साधर्म्यमात्रस्य न वैधर्म्यमात्रस्य वेति ॥ ३९ ॥

(सू०) निगमनं लक्षयति

हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥

हेतोः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य **अपदेशः** कथनं **प्रतिज्ञायाः** प्रतिज्ञातार्थस्य साध्यविशिष्टपक्षस्य **वचनं निगमनम्** । तथा च व्याप्तपक्षधर्महेतुकथनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षप्रदर्शकः व्याप्तपक्षधर्महेतुज्ञाप्यसाध्यविशिष्टपक्षबोधकस्तादृशसाध्यबोधको वा न्यायावयवो **निगमनमिति** । अस्य त्वन्वयव्यतिरेकिभेदान्न भेद इत्याशयः ।

स्येदं स्वकृतस्य कर्मणः फलमुत्पन्नश्च भूत्वा न भवतीति क स्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्मणः फलोपभोगो नास्ति, तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरवियोगश्चात्यन्तं न स्यादिति यत्र कारणमनुपपद्यमानं पश्यति तन्नानुजानाति। सोऽयमेवंलक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते।

कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञानमेवेति ? अनवधारणात्। अनुजानात्ययमेकतरं धर्मं कारणोपपत्त्या, न त्ववधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनोति एवमेवेदमिति। कथं तत्त्वज्ञानार्थ इति ? तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणानुग्रह(१)भावितात्प्रसन्नादनन्तरप्रमाणसामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येवं तत्त्वज्ञानार्थ इति।

सोऽयं तर्कः प्रमाणानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात् प्रमाणसहितो वादे ऽपादिष्ट(२) इति अविज्ञाततत्त्वमनुजानाति। यथा सो ऽर्थो भवति तस्य यथाभावस्तत्त्वमविपर्ययो याथातथ्यम् ॥ ४० ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं तर्कं लक्षयति—

अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥४०॥

तर्क इति लक्ष्यनिर्देशः। कारणोपपत्तित ऊह इति ल। अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजनकथ। कारणं व्याप्यं, तस्योपपत्तिरारोपः, तस्माद्य ऊह आरोपः व्यापकस्य, तथाच व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते व्याप्यस्याहा-

(१) ग्रहोद्भावि० इति० क० पु० पु० पा।
(२) उपदिष्टः कुत्रचित् प्रविष्ट इति पा० पु०।

ोव्यापकस्याहार्यारोपः स तर्कः, यथा निर्वह्नित्वारोपान्निर्धूमत्वा-
निर्वह्निस्स्यान्निर्धूमस्स्यादिति । ह्रदो निर्वह्निस्स्यान्निर्धूमस्स्यादित्या-
ाय व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीत इति । निर्वह्निः स्यात् अद्रव्यं
ादिवारणाय व्याप्यस्येति । तद्व्याप्यारोपाधीनस्तदारोप इत्यर्थ-
व्यापकेति । न चानुमानादितोऽर्थसिद्धेस्तर्कोऽव्यर्थ इति वा-
। अप्रयोजकत्वादिशङ्काकलङ्कितेन हेतुनाऽर्थस्य साधयितुमश-
् । तदेतदुक्तम **अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थम्** इति ।
र्णयार्थमित्यर्थः । यत्र नाप्रयोजकत्वाद्याशङ्का तत्र तर्को नापेक्ष्यत
भावः ।

परे तु ऊह इत्येव लक्षणम् । ऊहत्वं च मानसत्वव्याप्यो जाति-
तर्कयामीत्यनुभवसिद्धः । तर्कः किं स्वत एव निर्णायकः परम्प-
त्यत आह । **कारणोपपत्तितः** । कारणस्य व्याप्तिज्ञानादेरुपपादन-
र्थः । तथा च धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्या-
न व्यभिचारशङ्कानिरासे निरङ्कुशेन व्याप्तिज्ञानेनानुमितिरिति
यैवास्योपयोग इत्याहुः ।

सचायं पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थातदन्यबाधि-
तप्रसङ्गभेदात्। स्वस्य स्वापेक्षित्वेऽनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रयः। स चोत्पत्ति-
ज्ञप्तिद्वारा त्रेधा। यथा-यद्ययं घट एतद्घटजन्यः स्यात्तदैतद्घटा-
कारणक्षणोत्तरवर्ती न स्यात्। यद्ययं घट एतद्घटवृत्तिः स्यात्तदैतद्-
ाप्यो न स्यात्। यद्ययं घट एतद्घटज्ञानाभिन्नः स्यात्तदा [illegible]-
स्यात्। एतद्घटभिन्नस्यापि वा संदेहापत्तेः। तदपेक्षापेक्षित्वनि-
ोऽनिष्टप्रसङ्गोऽन्योन्याश्रयः। सोऽपि पूर्ववत्त्रेधा। तदपेक्षापेक्षापेक्षित्व-
धनोऽनिष्टप्रसङ्गश्चक्रकम्। [illegible] स्वस्य स्वापेक्षापेक्षि-
त्वाद्याभिधेयम्। अस्यापि पूर्ववत्त्रैविध्यम्। [illegible]-
ानिष्टप्रसङ्गोऽनवस्था। यथा यदि घटत्वं घटजन्यवृत्त्यं स्या-

द्वितीयाह्निकम् ।

(भा०) तिस्रः कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डा चेति
तासाम्—

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः प-
ञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥ १ ॥

एकाधिकरणस्थौ विरुद्धौ धर्मौ पक्षप्रतिपक्षौ प्रत्यनी-
भावादस्त्यात्मा नास्त्यात्मेति । नानाधिकरणस्थौ विरुद्धौ न
पक्षप्रतिपक्षौ, यथा नित्य आत्मा अनित्या बुद्धिरिति । परिग्रहो-
ऽभ्युपगमव्यवस्था । सो ऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ।
तस्य विशेषणं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः प्रमाणैस्तर्केण
च साधनमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियत इति । साधनं स्थापना ।
उपालम्भः प्रतिषेधः । तौ साधनोपालम्भौ उभयोरपि
पक्षयोर्व्यतिषक्तावनुबद्धौ च यावदेको निवृत्त एकतरो व्यवस्थित
इति निवृत्तस्योपालम्भो व्यवस्थितस्य साधनमिति ।

जल्पे निग्रहस्थानविनियोगाद्वादे तत्प्रतिषेधः। प्रतिषेधे कस्य-
चिदभ्यनुज्ञानार्थं सिद्धान्ताविरुद्ध इति वचनम् । 'सिद्धान्त-
मभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध'(अ०१आ०२सू०४७) इति हेत्वा-
भासस्य निग्रहस्थानस्याभ्यनुज्ञा वादे । पञ्चावयवोपपन्न इति
'हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम्' 'हेतुदाहरणाधिकमधिकम्'(अ०
आ०२सू०१२।१३)ति चैतयोरभ्यनुज्ञानार्थमिति । अवय-
... प्रमाणतर्कान्तर्भावे पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणं साधनोपा-
[illegible] । अन्यथोभावपि पक्षौ स्थापनाहेतुकौ
वाद इति स्यात् । अन्तरेणापि चावयवसम्बन्धं प्रमाणान्यर्थं
साधयन्तीति दृष्टं, तेनापि कल्पेन साधनोपालम्भौ वादे भवत

इति ज्ञापयति । 'छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प' इति वचनाद्विनिग्रहो जल्प इति माविज्ञायि, छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भ एव जल्पः प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भो वाद एवेति मा विज्ञायीत्येवमर्थं पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणमिति ॥ १ ॥

द्वितीयाह्निकम् ।

(सू०) प्रथमाह्निकेन सपरिकरे न्याये लक्षिते वादादिलक्षणाय द्वितीयाह्निकारम्भः । छलपरीक्षा च प्रसङ्गाद्भविष्यति । तथा च छलपरीक्षासहितवादादिलक्षणं द्वितीयाह्निकार्थः । तत्र चत्वारि प्रकरणानि । आदौ कथाप्रकरणं, ततो हेत्वाभासप्रकरणं, छलप्रकरणं, दोषलक्षणप्रकरणं चेति । अत्र च कथासामान्यस्यापि विशेषो वादादिः । तथाच त्रिभिः सूत्रैरेकं प्रकरणमन्यथैकसूत्रस्य प्रकरणत्वाभावादसङ्गतिः स्यादित्याशयेनोक्तं भाष्यकृता 'तिस्रः खलु कथा भवन्ति वादो जल्पो वितण्डा च' इति ।

तत्र तत्त्वनिर्णयविजयान्यतरस्वरूपयोग्यन्यायानुगतवचनसन्दर्भः कथा । लौकिकविवादवारणाय न्यायेत्यादि । यत्रैकेन न्यायः प्रयुक्तोऽपरेण तु मतपरिग्रहोऽपि न कृतस्तत्सन्दर्भवारणाय विशेषणमिति ।

कथाऽधिकारिणस्तु तत्त्वनिर्णयविजयान्यतराभिलाषिणः सर्वजनसिद्धानुभवानपलापिनः श्रवणादिपटवः अकलहकारिणः [illegible]-व्यापारसमर्था इति ।

तत्र वादं लक्षयति सूत्रकारः—

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥ १ ॥

अत्र च वाद इति लक्ष्यनिर्देशः । पक्षप्रतिपक्षौ विरुद्धनि-

कोटी । तयोः परिग्रहः [illegible]
[illegible] प्रमाणतर्कौ [illegible]
तर्कसहितं [illegible] साधनोपालम्भौ [illegible]
उभयत्रापि प्रमाणादिसद्भावे कोटिद्वयस्यापि सिद्धिः स्यात् [illegible]
ताभ्यामिति । ज्ञानमनाहार्यं विवक्षितम् । उपालम्भो दूषणम् । [illegible]
प्रमाणाभासत्वादिना ज्ञाताभ्यामपि साधनोपालम्भौ भवत इति [illegible]
इत्थं च प्रमाणाभासत्वप्रकारकज्ञानविषयकरणकसाधनोपालम्भयोर्[illegible]
सतोरित्यर्थस्तेन तादृशजल्पविशेषे नातिव्याप्तिः । तत्र च निग्रह[illegible]
विशेषनियमार्थं सिद्धान्तेत्यादिविशेषणद्वयम् ।

अन्ये तु तदपि लक्षणघटकमेव । तदर्थश्च तावन्मात्रनिग्रह[illegible]
नयोग्यत्वं तावदतिरिक्तनिग्रहस्थानोपन्यासायोग्यत्वं वा । [illegible]
प्रतिज्ञाहान्यादिकमेकं धृत्वा तदुपन्यासायोग्यत्वमिति निष्कर्षः ।
[illegible]जल्पविशेषवारणमित्याहुः ।

सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यनेनापसिद्धान्तोद्भावनम् । [illegible]
वोपपन्न इत्यनेन न्यूनाधिकोद्भावनमवयवाभासस्य दृष्टान्ताभास[illegible]
श्चोद्भावनम् । प्रमाणेत्यनेन च प्रमाणाभासत्वेन हेत्वाभासानां [illegible]
भासस्य चोपन्यासो नियम्यते तथा चात्र हेत्वाभासन्यूनाधिकापसिद्धा-
न्तरूपनिग्रहस्थानचतुष्टयोद्भावनमिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु वादस्य वीतरागकथात्वेन तत्त्वनिर्णयमात्रो[illegible]
पुरुषदोषस्याविज्ञातार्थादेरिव न्यूनाधिकयोरपि नोद्भावनमुचितम् ।
एव पञ्चावयवावश्यकत्वं भाष्यकारो नानुमेने । हेत्वाभासो[illegible]
नेनापि च तदैव कथाविच्छेदो यदि हेत्वन्तरेणापि साधयितुं न [illegible]
इतरथा तु तद्धेतोरेव दुष्टत्वम् । इत्थंच पञ्चावयवोपपन्न[illegible]
प्रायिकत्वाभिप्रायेणेति तत्त्वम् ।

वादाधिकारिणस्तु तत्त्वबुभुत्सवः प्रकृतोचिता अविप्रलम्भका

परसंरक्षणार्थं ... ज्ञानसाधनम्' (ग०४आ०२सू०५०) इति । ... प्रतिपक्षसंयोगात् ... प्रयुज्यमानानि (१)... तिषेधनिपातासहकारीणि भवन्ति । तदेवमङ्गीभूतानां ... दीनामुपादानं जल्पे, न स्वतन्त्राणां साधनभावः । ... तु स्वातन्त्र्यमप्यस्तीति ॥ २ ॥

(सू०) जल्पं लक्षयति—

यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥ २ ॥

यथोक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्न इत्यर्थः । मध्यमपदलोपी ... मासः । तथाच **प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः पक्षप्रतिपक्ष- परिग्रह** इत्यस्य योग्यतया परामर्शः, अन्यथा जल्पस्य वादविशे- ... स्वापत्तिः । प्रमाणतर्काभ्यां तद्रूपेण ज्ञाताभ्याम् । ... विवक्षितम् आरोपितप्रमाणभावेनापि जल्पस्य निर्वाहात् । ... छलादिभिरुपालम्भ एव न तु साधनं, तथापि साधनस्य पर... यानुमानस्योपालम्भोयत्रेत्यर्थान्न दोषः ।

परपक्षदूषणे सति स्वपक्षसिद्धिरित्यतः साधने तदुपयोग इत्यन्ये । उभयपक्षस्थापनावत्त्वेन च विशेषणीयमतोवितण्डायां नातिव्याप्तिः । **स प्रतिपक्षस्थापनाहीन** इत्युत्तरसूत्रालक्षते उभयपक्षस्था- पनावत्त्वलाभः स्थापनावत्त्वादेव च पञ्चावयवनियमोपि लभ्यते **वदन्ति** ।

अत्र च छलादिभिः सर्वैरुपालम्भो न विशेषणमव्याप्ते,रपि तु तद्योग्यतैव । योग्यतावच्छेदकं तु वादाभिन्नकथात्वमेव । तत्र चोप...

(१) निषेध इति पु० पा० ।

दत्वानवच्छिन्नभेदस्तत्पद्वादभेदोवा विशेषणमिति ।

छलेत्यादिना विजिगीषुकथात्वं बोध्यते । विजिगीषुर्हि छलादिकं करोति तथा चोभयपक्षस्थापनावती विजिगीषुकथा जल्प इत्यर्थ इत्यपि वदन्ति ।

अत्र चायं क्रमः—वादिना स्वपक्षसाधनं प्रयुज्य नायं हेत्वाभासस्तल्लक्षणायोगादिति सामान्यतो, नायमसिद्ध इत्यादिविशेषतो वा स्वपक्षदूषण उद्धृते, प्रतिवादिना स्वस्याज्ञानादिनिरासाय परोक्तमनूद्यानुक्तग्राह्याणामज्ञानाननुभाषणाप्रतिभानानसम्भवादेवालाभे, उच्यमानग्राह्याणामप्राप्तकालार्थान्तरनिरर्थकापार्थकानामलाभे, उक्तग्राह्याणां प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासंन्यासहेत्वन्तराविज्ञातार्थविक्षेपमतानुज्ञान्यूनाधिकपुनरुक्तनिरनुयोज्यानुयोगापसिद्धान्तानामलाभे, पर्यनुयोज्योपेक्षणस्य मध्यस्थोद्भाव्यत्वादेवानुपन्यासार्हतया यथासम्भवं हेत्वाभासैः परोक्तं(१) दूषयित्वा स्वपक्ष उपन्यसनीयः, ततोवादिना तृतीयकक्ष्याश्रितेन परोक्तमनूद्य स्वपक्षदूषणमुद्धृत्यानुक्तग्राह्योच्यमानग्राह्यहेत्वाभासातिरिक्तोक्तग्राह्याणामलाभे हेत्वाभासेन यथासम्भवं प्रतिवादिनः स्थापना दूषणीया, अन्यथा क्रमविपर्यासेऽप्राप्तकालमनवसरे दूषणोद्भावने च निरनुयोज्यानुयोगः यथा त्यजसि चेत्प्रतिज्ञाहानिर्विशेषयसि चेद्धेत्वन्तरमित्यादि । प्रतिज्ञाहान्यादिवद्धेत्वाभासानामुक्तग्राह्यत्वाविशेषेपि अर्थदोषत्वेनाप्रधानत्वात्परमननुसन्धानमिति ॥ २ ॥

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनोवितण्डा ॥ ३ ॥

(भा०) स जल्पो वितण्डा भवति । किं विशेषणः ? प्रतिपक्षस्थापनया हीनः । यौ तौ समानाधिकरणौ विरुद्धौ धर्मौ

---

(१) हेत्वाभासेन परोक्तमिति क० पु० पु० पा० । हेत्वाभासैरपरोक्तमिति पु० पा० ।

(वृ०) क्रमप्राप्तान् हेत्वाभासाँल्लक्षयति विभजते च—

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालाभासाः ॥ ४ ॥

न चात्र लक्षणं न प्रतीयत इति वाच्यम् । हे[illegible] हेतुवदाभासमानार्थकत्वेनैव तत्सूचनात् । सूचनाद्धि सूत्रम्, [illegible] हि पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षाऽसत्त्वाऽब[illegible] हेतुर्गमकः, तद्वदाभासत इत्यत्र वत्यर्थस्तद्भिन्नत्वम्, तथा च रूपोपपन्नत्वाभावे सति तद्रूपेण भासमान इति फलितार्थः। [illegible] च लक्षणं सत्यन्तं, तस्यैव दूषकतायामुपयोगात् । न चा[illegible] तायां पक्षसत्त्वाद्येकैकाभावस्यैव गमकत्वसम्भवेऽधिकवैयर्थ्यम्, पञ्चान्यतमत्वं लक्षणमित्यपि प्रत्युक्तमिति वाच्यम् । [illegible] त्वावच्छिन्नाभावस्य पक्षसत्त्वाभावाद्यघटितत्वेन वैयर्थ्याभावात् ।

वस्तुतस्तु पृथिवीतरेभ्योभिद्यते [illegible] सपक्षाद्यप्रसिद्धेर्न तस्य लक्षणत्वे तात्पर्यम् । परन्तु वि[illegible] सत्त्वाभ्यामव्यभिचरितसामानाधिकरण्यं (व्यापकसामानाधिकरण्यं) [illegible]तार्थः । पक्षसहितस्य चै(१)तस्य विरोधित्वं त्रिभिर्लब्धम्, तेन विशिष्टपक्षधर्मताविरोधित्वं, [illegible] स्वार्थकयोरभावादनुमितिविरोधित्वं, तेन[illegible] धित्वं पर्यवस्यति ॥ ४ ॥

(वृ०) सव्यभिचारं लक्षयति—

अनैकान्तिकस्सव्यभिचारः ॥ ५ ॥

एकस्य साध्यस्य तदभावस्य च योऽन्तः सहचारः [illegible]

(१) [illegible] इति क० पु० पा० ।

हेतुसहचार इत्याशयः, स चात्र व्याप्तिग्राहकस्तथा चैकत्राव्याप्ति-ग्राहकसहचारवाननैकान्तिकस्तदन्योऽनैकान्तिकः ।

स च साधारणासाधारणानुपसंहारी चेति त्रिविधः । साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः यथा शब्दो नित्यः निःस्पर्शत्वात् । न च विरुद्धसाङ्कर्यदोषः उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् । **असाधारणः** सपक्षविपक्षव्यावृत्तः । सपक्षः साध्यवत्त्वनिश्चयविषयः । यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ । **अनुपसंहारी** च केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकः यथा सर्वं नित्यं मेयत्वादित्यादि । अत्र च साध्यसन्देहाद्व्याप्तिग्रहो न भवतीत्याशयः ।

नव्यास्तु असाधारणः साध्यवदवृत्तिः एतस्य साध्यसहचारग्रहप्रतिबन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो दूषकताबीजम् । अनुपसंहारी च केवलान्वयिसाध्यकस्तस्य चात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वस्य ज्ञानाद्व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धो दूषकताबीजमित्याहुः ॥ ५ ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ६ ॥

(भा०) तं विरुणद्धीति तद्विरोधी अभ्युपेतं सिद्धान्तं व्याहन्तीति । यथा सोऽयं विकारो व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् । अपेतोऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् । न नित्यो विकार उपपद्यत इत्येवं हेतुर्व्यक्तेरपेतोऽपि विकारोऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते । कथम् ? व्यक्तिरात्मलाभः । अपायः प्रच्युतिः । यद्यात्मलाभात् प्रच्युतो विकारोऽस्ति ? नित्यत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते । यद्व्यक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्वं तत् खलु नित्यत्वमिति । नित्यत्वप्रतिषेधो नाम विकारस्यात्मलाभात् प्रच्युतेरुपपत्तिः ।

(१) [illegible]

यदात्मलाभात्प्रच्यवते तदनित्यं दृष्टं, यदस्ति न भात्प्रच्यवते। अस्तित्वं चात्मलाभात्प्रच्युतिरिति च वेतौ धर्मौ न सह सम्भवत इति। सो ऽयं हेतुर्यं सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्त्तते तमेव व्याहन्तीति ॥ ६ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं विरुद्धं लक्षयति—

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ६ ॥

अत्र च सिद्धान्तं साध्यं, प्रतिज्ञायां हि सिद्धस्यान्ते साध्यमभिधीयते तथा च साध्यमभ्युपेत्य उद्दिश्य प्रयुक्तस्तद्विरोधी साध्याभावव्याप्त इति फलितार्थः। यथा वह्निमान्हदत्वादिति। एतस्य साध्याभावानुमितिसामग्रीत्वेन साध्यानुमितिप्रतिबन्धोद्भावकतावीजम्। नच सत्प्रतिपक्षाविशेषः तत्र हेत्वन्तरं साध्याभावसाधकमिह तु हेतुरेव साध्याभावसाधकः साध्यसाधकत्वेन त्वयोपन्यस्त इत्यशक्तिविशेषोन्नायकत्वेन विशेषात् ॥ ६ ॥

यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ॥ ७ ॥

(भा०) विमर्शाधिष्ठानौ पक्षप्रतिपक्षा(वुभा)वनवसितौ प्रकरणम्। तस्य चिन्ता विमर्शात्प्रभृति प्राङ्निर्णयाद्यत्समीक्षणम्। जिज्ञासा यत्कृता स निर्णयार्थं प्रयुक्त उभयपक्षसाम्यात् प्र[illegible] ति [illegible] नः प्रकरणसमो निर्णयाय न प्रकल्पते।

प्रज्ञापनं(१) त्वनित्यः शब्दो नित्यधर्मानुपलब्धेरित्यनुपल-

(१) निदर्शनमित्यर्थः।

भ्यमानानित्यधर्मकमनित्यं दृष्टं स्थाल्यादि । नित्यः शब्दोऽनित्यधर्मानुपलब्धेः अनुपलभ्यमानानित्यधर्मकं नित्यं दृष्टमाकाशादि ।

यत्र समानो धर्मः संशयकारणं हेतुत्वेनोपादीयते स संशयसमः सव्यभिचार एव । या तु विमर्शस्य विशेषापेक्षिता उभयपक्षविशेषानुपलब्धिश्च सा प्रकरणं प्रवर्त्तयति । यथा शब्दे नित्यधर्मो नोपलभ्यत एवमनित्यधर्मोऽपि । सेयमुभयपक्षविशेषानुपलब्धिः प्रकरणचिन्तां प्रवर्त्तयति । कथम् ? विपर्यये हि प्रकरणनिवृत्तेः । यदि नित्यधर्मः शब्दे गृह्यते ? न स्यात्प्रकरणम् । यदि वा अनित्यधर्मो गृह्येत ? एवमपि निवर्त्तेत प्रकरणम् । सोऽयं हेतुरुभौ पक्षौ प्रवर्त्तयन्नन्यतरस्य निर्णयाय न प्रकल्पते ॥ ७ ॥

(सू०) क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति—

लक्षणन्तु तुल्यबलविरोधिपरामर्शकालीनपरामर्शविषयत्वं, स्वसाध्यपरामर्शकालीनतुल्यबलविरोधिपरामर्शो वा । विरोधिपरामर्शस्य स्वहेतुनिष्ठत्वमेकज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन, अन्यथा हेतोर्दुष्टत्वं न स्यात् । अयं च दशाविशेषे दोष इत्यनन्मद्धेतोरपि विरोधिपरामर्शकाले दुष्टत्वमिष्टमेवेत्यवधेयम् ॥ ७ ॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात्साध्यसमः ॥ ८ ॥

(भा०) द्रव्यं छायेति साध्यं गतिमत्त्वादिति हेतुः साध्येनाविशिष्टः साधनीयत्वात्साध्यसमः । अयमप्यसिद्धत्वात्साध्यवत्प्रज्ञापयितव्यः । साध्यं तावदेतत्-(१) किं पुरुषवच्छायाऽपि गच्छति आहो स्विदावरकद्रव्ये संसर्पति आवरणसन्तानादसन्निधिसन्तानो ऽयं तेजसो गृह्यत इति ? । सर्पता खलु द्रव्येण (ज्ञानाद्)*यो यस्तेजोभाग आव्रियते तस्य तस्यासन्निधिरेवाविच्छिन्नो(२) गृह्यत इति । आवरणं तु प्राप्तिप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं साध्यसमं लक्षयति—

साध्याविशिष्टश्च साध्यत्वात्साध्यसमः ॥ ८ ॥

साध्येन वह्न्यादिनाऽविशिष्टः । कुत इत्यत आह साध्यत्वादिति । साधनीयत्वादित्यर्थः । यथा हि साध्यं साधनीयं तथा हेतुरपि चेत्साध्यसम इत्युच्यते । अत एवासिद्ध इति

(१) तावदेतत् इति क० पा० पु० पा० ३ ।
* ( ) अयं पाठो नास्ति पुस्तकत्रये ।
(२) रेवावच्छिन्न इति का० क० मु० पु० पा० ।

व्यवह्रियते ।

अयं चाश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिभेदात्त्रिविधः । **आश्रयासिद्धिश्च** पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावः यथा काञ्चनमयः पर्वतोवह्निमानित्यादौ । **स्वरूपासिद्धिश्च** पक्षे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्याभावः यथा ह्रदोद्रव्यं धूमादित्यादौ । **व्याप्यत्वासिद्धि**श्चाव्यभिचरितसामानाधिकरण्यस्याभावः । नच स्वरूपासिद्धेरेव सूत्राल्लक्ष्यत्वप्रतीतेरितरयोर्न लक्ष्यत्वमिति वाच्यम् । हेतुरितिपदं ह्यत्र पूरणीयं, हेतुपदं च गमकहेतोर्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्य वाचकम् । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म इत्येव वा पूर्यताम् । तथा च तस्य क्विचिदंशासाध्यत्वेनैव **साध्यसमत्वम्** ।

अत एव साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः साधने साधनतावच्छेदकाभावश्च **व्याप्यत्वासिद्धिः** । यथा पक्षतावच्छेदकाभाववपक्षतावच्छेदकवद्भेदादेरन्यतमत्वेनाश्रयासिद्धित्वम्, यथा च पक्षे हेत्वभावहेतुभेदादेरन्यतमत्वेन स्वरूपासिद्धित्वम्, तथा साध्यतावच्छेदकाभावादेरन्यतमत्वेन व्याप्यत्वासिद्धित्वम् । त्रितयान्यतमत्वं चाऽसिद्धिसामान्यलक्षणम् ।

नीलधूमत्वादेरपि व्याप्यत्वासिद्धत्वमिदं वदन्ति नैयाय-साम्प्रदायः—व्याप्तिर्हि साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपा, गुरुधर्मश्च साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकोऽतो नीलधूमादेः साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकरूपाद् व्याप्यत्वासिद्धत्वम् । तथाच साध्यतावच्छेदकाभाववत्साधनतावच्छेदके व्याप्यतानवच्छेदकरूपवत्त्वमपि भवति व्याप्यत्वासिद्धिरिति ॥ ८ ॥

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ९ ॥

(भा०) कालात्ययेन युक्तो यस्यार्थैक(१)देशोऽपदिश्यमान-

(१) यस्यार्थं इति क० पु० पु० । यस्यार्थैकं इति ग० पु० पा० ।

स्य स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युच्यते। निदर्शनं नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वाद् रूपवत्। प्रागूर्ध्वं च व्यक्तेरवस्थितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते। तथा च शब्दोऽप्यवस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते, दारुपरशुसंयोगेन वा। तस्मात्संयोगव्यङ्ग्यत्वान्नित्यः शब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात्। व्यञ्जकस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति(१)। सति प्रदीपसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति, न निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते। (२)निवृत्ते दारुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते विभागकाले, सेयं शब्दस्य व्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिमित्ता भवति। कस्मात्? कारणाभावाद्धि कार्याभाव इति। एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति।

अवयवविपर्यासवचनं न सूत्रार्थः। कस्मात्?।
'यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः।
अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्'

इत्येतद्वचनाद्विपर्यासेनोक्तो हेतुरुदाहरणसाधर्म्यात्तथा वैधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुलक्षणं न जहाति। अजहद्धेतुलक्षणं न हेत्वाभासो भवतीति।

'अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम्'(अ०५आ०२ सू०११) इति निग्रहस्थानमुक्तं तदेवेदं पुनरुच्यत इति, अतस्तन्न सूत्रार्थः॥ ९॥

---

(१) दृष्टान्ते इति शेषः।
(२) दार्ष्टान्तिके तु इत्यादिः।

(सू०) कालातीतलक्षणं लक्षयति—

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ९ ॥

अतीतकालस्य समानाधिकरणत्वात्कालातीत इत्युक्तम् । कालस्य साधनकालस्य अत्यये ऽपदिष्टः प्रयुक्तो हेतुः । एतेन साध्याभाववत्ता तदर्थ इति सूचितम् । साध्याभावनिर्णये सति साधनासम्भवात् । अयमेव बाधितसाध्यक इति गीयते(१) । यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ । ननु बाधे आश्रयासिद्ध्यादेः व्यभिचारस्य वा अवश्यम्भावात्तेनैव दोषत्वसम्भवादिति वाच्यम् । तदप्रतिसन्धानेन बाधस्य दोषत्वावश्यकत्वात्, इष्टेसाधनेऽनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । उपाधिसाध्यव्याप्तेः पक्षेतरत्वाद् विशेषावच्छिन्नः पर्वतो वह्निमान्नीलधूमवत्त्वाच्च, साध्याभावव्याप्यवत्तापेक्षया विशिष्टस्य तत्र सत्त्वात् ।

ये तु घटः सर्वदा कार्यत्वादित्यादौ यत्र कालस्य हेतुत्वं कालात्ययापदिष्टत्वं हेतुत्वे तत्र तदभावेऽपि हेतुत्वमिति वदन्ति ॥ ९ ॥

हेत्वाभासप्रकरणं समाप्तम् ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं छलं लक्षयति—

वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥ १० ॥

अर्थस्य वक्त्रभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः कल्पोऽर्थान्तरकल्पनेति यावत् । तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वादिवाक्यस्य विघातो दूषणं, तच्छलमित्यर्थः । वक्त्रतात्पर्याविषयार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् ।

तात्पर्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा । यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसंख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यभिधानम् । सर्वं प्रमेयं धर्मित्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्ध्यभिधानम् । वह्निमान्धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम् ॥ १० ॥

(भा०) विभागश्च—

तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं चेति ॥ ११ ॥

(वृ०) लक्षितं छलं विभजते—

तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारछलं च ॥ ११ ॥

(भा०) तेषाम्—

अविशेषाभिहिते ऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् ॥ १२ ॥

नवकम्बलोऽयं माणवक इति प्रयोगः । अत्र नवः

कम्बलो ऽस्येति वक्तुरभिप्रायः । विग्रहे तु विशेषो, न समासे । तत्रायं छलवादी वक्तुरभिप्रायादविवक्षितमन्यमर्थं नव कम्बला अस्येति तावदभिहितं भवतीति कल्पयति, कल्पयित्वा चासम्भवेन प्रतिषेधति एको ऽस्य कम्बलः कुतो नव कम्बला इति । तदिदं सामान्यशब्दे वाचि छलं वाक्छलमिति ।

अस्य प्रत्यवस्थानम्—सामान्यशब्दस्यानेकार्थत्वे ऽन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषवचनम् । नवकम्बल इत्यनेकार्थाभिधानं नवः कम्बलोऽस्येति नव कम्बला अस्येति । एतस्मिन्प्रयुक्ते येयं कल्पना नव कम्बला अस्येत्येतद्भवता ऽभिहितं तच्च न सम्भवतीति । एतस्यामन्यतराभिधानकल्पनायां विशेषो वक्तव्यः । यस्माद्विशेषो ऽर्थविशेषेषु विज्ञायते ऽयमर्थो ऽनेनाभिहित इति । स च विशेषो नास्ति । तस्मान्मिथ्याभियोगमात्रमेतदिति ।

प्रसिद्धश्च लोके शब्दार्थसम्बन्धो ऽभिधानाभिधेयनियमनियोगः । अस्याभिधानस्यायमर्थो ऽभिधेय इति समानः सामान्यशब्दस्य, विशेषो विशिष्टशब्दस्य । प्रयुक्तपूर्वा इमे शब्दा अर्थे प्रयुज्यन्ते नाप्रयुक्तपूर्वाः । प्रयोगश्चार्थसम्प्रत्ययार्थः । अर्थसम्प्रत्ययाच्च व्यवहार इति । तत्रैवमर्थगत्यर्थे शब्दप्रयोगे सामर्थ्यात्सामान्यशब्दस्य प्रयोगनियमः । अजां ग्रामं नय सर्पिराहर ब्राह्मणं भोजयेति सामान्यशब्दाः सन्तो ऽर्थावयवेषु प्रयुज्यन्ते । सामर्थ्याद्यत्रार्थे क्रियातोदना सम्भवति तत्र प्रवर्त्तन्ते नार्थसामान्ये, क्रियातोदनासम्भवात् । एवमयं सामान्यशब्दो नवकम्बल इति यो ऽर्थः सम्भवति नवः कम्बलो-ऽस्येति तत्र प्रवर्त्तते । यस्तु न सम्भवति नव कम्बला अस्येति, तत्र न प्रवर्त्तते । सो ऽयमनुपपद्यमानार्थकल्पनया

ब्राह्मणत्वं विद्याचरणसम्पदं क्वचिदाप्नोति क्वचिदत्येति। सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलमिति ।

अस्य च प्रत्यवस्थानम्—अविवक्षितहेतुकस्य(१)विषयानुवादः प्रशंसार्थत्वाद् वाक्यस्य। तदत्रासम्भूतार्थकल्पनानुपपत्तिः । यथा सम्भवन्त्यस्मिन्क्षेत्रे शालय इति । अनिराकृतमविवक्षितं च बीजजन्म । प्रवृत्तिविषयस्तु क्षेत्रं प्रशस्यते । सो ऽयं क्षेत्रानुवादो, नास्मिन् शालयो विधीयन्त इति । बीजात्तु शालिनिर्वृत्तिः सती न विवक्षिता । एवं सम्भवति ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति सम्पद्विषयो ब्राह्मणत्वं न सम्पद्धेतुः । न चात्र हेतुर्विवक्षितः । विषयानुवादस्त्वयं प्रशंसार्थत्वाद् वाक्यस्य,सति ब्राह्मणत्वे सम्पद्धेतुः समर्थ इति । विषयं च प्रशंसता वाक्येन यथाहेतुतः फलनिर्वृत्तिर्न प्रत्याख्यायते । तदेवं सति वचनविघातो ऽसम्भूतार्थकल्पनया नोपपद्यतइति ॥ १३ ॥

(सू०) सामान्यच्छलं लक्षयति—

सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम् ॥ १३ ॥

[illegible] अतिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पनया [illegible] सामान्यच्छलम् । [illegible] हेतुः [illegible] एषो वदति [illegible]

---

(१) [illegible]

विद्याचरणसम्पद् ? अत्ये व्यभिचारात् ॥ १३ ॥

धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥१

(भा०) अभिधानस्य धर्मो यथार्थप्रयोगः । धर्मविकल्पोऽन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र प्रयोगः । तस्य निर्देशो धर्मविकल्पनिर्देशे । यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति अर्थसद्भावेन प्रतिषेधः मञ्चस्थाः पुरुषा क्रोशन्ति नतु मञ्चाः क्रोशन्ति ।

का पुनरत्रार्थविकल्पोपपत्तिः ? अन्यथा प्रयुक्तस्यान्यथा ऽर्थकल्पनं भक्त्या प्रयोगे प्राधान्येन कल्पनमुपचारविषयं छलमुपचारच्छलम् । उपचारो नीतार्थः (१)सहचरणादिनिमित्तेन, अतद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति ।

अत्र समाधिः—प्रसिद्धे प्रयोगे वक्तुर्यथाभिप्रायं शब्दार्थयोरभ्यनुज्ञा प्रतिषेधो वा न च्छन्दतः(२) । प्रधानभूतस्य शब्दस्य भाक्तस्य च गुणभूतस्य प्रयोग उभयोर्लोकसिद्धः । सिद्धे प्रयोगे यथा वक्तुरभिप्रायस्तथा शब्दार्थावनुज्ञेयौ प्रतिषेध्यौ वा न च्छन्दतः । यदि वक्ता प्रधानशब्दं प्रयुङ्क्ते ? यथाभूतस्याभ्यनुज्ञा प्रतिषेधो वा न च्छन्दतः । अथ गुणभूतं ? तदा गुणभूतस्य । यत्र तु वक्ता गुणभूतं शब्दं प्रयुङ्क्ते प्रधानभूतमभिप्रेत्य परः प्रतिषेधति, स्वमनीषया प्रतिषेधो ऽसौ भवति न परोपालम्भ इति ॥ १४ ॥

---

(१) ज्ञापितार्थ इत्यर्थः ।

(२) छलत इति सर्वत्र क० लि० पु० पा० ।

(सू०) उपचारच्छलं लक्षयति—

धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥ १४ ॥

धर्मः शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । तस्य विकल्पो विविधः कल्पः शक्तिलक्षणान्यतररूपः । तथा च शक्तिलक्षणयोरेकतरवृत्त्या प्रयुक्ते शब्दे तदपरवृत्त्या यः प्रतिषेधः, स उपचारच्छलम् । यथा मञ्चाः क्रोशन्ति नीलो घट इत्यादौ मञ्चस्था एव क्रोशन्ति, न तु मञ्चाः, एवं घटस्य कथं नीलरूपाभेदः । एवमहं नित्य इति शक्त्या प्रयुक्तेऽमुकस्मादुत्पन्नस्त्वं कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युपचारच्छलम् ।

वाद्यभिप्रेतार्थस्यादूषणेन छलस्यासदुत्तरत्वम् । नच श्लिष्ट-लाक्षणिकप्रयोगाद्वादिन एवापराधः स्यादिति वाच्यम् । तदर्थ-बोधकतया प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात् । अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्युक्तेऽपर्वतोऽयं कथं वह्निमानित्यादिदूषणेनानुमानोच्छेदः स्यात् ॥ १४ ॥

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥ १५ ॥

(भा०) न वाक्छलादुपचारच्छलं भिद्यते तस्याप्यर्थान्तरकल्पनाया अविशेषात् । इहापि स्थान्यर्थो गुणशब्दः, प्रधानशब्दः स्थानार्थ इति कल्पयित्वा प्रतिषिध्यत इति(१) ॥ १५ ॥

(सू०) [illegible]—

[illegible]

---

(१) [illegible]

(२) [illegible]

नाऽविशेषात् ॥ १५ ॥

शब्दस्यार्थान्तरकल्पनाऽविशेषाद्वाक्छलमेवोपचारच्छलं स्यादिति छलस्य द्वित्त्वमेव, नतु त्रित्त्वमिति शङ्कार्थः ॥१५

न तदर्थान्तरभावात् ॥ १६ ॥

(भा०) न वाक्छलमेवोपचारच्छलं तस्यार्थसद्भावप्रतिषेधस्यार्थान्तरभावात्। कुतः(१)। अर्थान्तरकल्पनातः। अन्या ह्यर्थान्तरकल्पना(२) अन्यो ऽर्थसद्भावप्रतिषेध इति ॥ १६ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

न तदर्थान्तरभावात् ॥ १६ ॥

उपचारच्छलस्य वाक्छलाभेदो न तयोरर्थान्तरभावाद्भिन्नत्वात्। भिन्नतया प्रमाणसिद्धत्वादिति फलितार्थः। पूर्वोक्तभेदकधर्मेण भेदसम्भवेऽपि यत्किंचिद्धर्मेणाभेदे सामान्यधर्मेणाभेदस्य सर्वत्र सम्भवाद्विभागः कुत्रापि न स्यादिति ॥ १६ ॥

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

(भा०) छलस्य द्वित्वमभ्यनुज्ञाय त्रित्वं प्रतिषिध्यते किञ्चित्साधर्म्यात्। यथा चायं हेतुस्त्रित्वं प्रतिषेधति तथा द्वित्वमप्यभ्यनुज्ञातं प्रतिषेधति। विद्यते हि किञ्चित्साधर्म्यं द्वयोरपीति।

(१) कस्मादर्थान्तरभाव इत्यर्थः।
(२) वाक्छलमित्यर्थः।

अथ द्वित्वं किञ्चित्साधर्म्यान्न निवर्तते ? त्रित्वमपि न निवर्त्स्यतीति ॥ १७ ॥

(वृ०) विपक्षे बाधकमभिप्रेत्याह—

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

यत्किञ्चिद्धर्मादविशेषे किञ्चित्साधर्म्याच्छलत्वाविशेषा-च्छलस्यैक्यं स्यान्न तु त्वदभिमतं द्वित्वमपीति भावः ॥ १७ ॥

समाप्तं छलप्रकरणम् ॥

(भा०) अत ऊर्ध्वम्—

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ १८ ॥

प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते स जातिः । स च प्रसङ्गः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपालम्भः प्रतिषेध इति । 'उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतु'रित्यस्योदाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । 'उदाहरणवैधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतु'रित्यस्योदाहरणसाधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । प्रत्यनीकभावाज्जायमानोऽर्थो जातिरिति ॥ १८ ॥

(वृ०) प्रसङ्गात् जातिं लक्षयति—

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ १८ ॥

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति [illegible]

तिनिरपेक्षाभ्यां **साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं** दूषणाभिधानं **जातिरि**त्यर्थः ।

यद्यप्युभाभ्यां प्रत्यवस्थानस्य प्रत्येकप्रत्यवस्थानेऽव्याप्तिः, एक-प्रत्यवस्थानस्य लक्षणत्वेऽपरप्रत्यवस्थानेऽव्याप्ति, नैवाऽन्यतरप्रत्यवस्थानं नियतं, सर्वत्र जातावभावात्, तथापि व्याप्तिनिरपेक्षतया दूषणाभिधानमित्येव वाच्यम् । तेन(१) सन्दर्भेण दूषणासमर्थत्वं स्व-व्याघातकत्त्वं वा दर्शितम् । तथाच छलादिभिन्नदूषणासमर्थमुत्तरं स्वव्याघातकमुत्तरं वा जातिरिति सूचितम् ।

साधर्म्यसमादिचतुर्विंशत्यन्यान्यत्त्वं तदर्थ इत्यपि **वदन्ति** ॥ १८ ॥

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ १९ ॥

(भा०) विपरीता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः । विप्र-तिपद्यमानः पराजयं प्राप्नोति । निग्रहस्थानं खलु पराज-यप्राप्तिः । अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये ऽप्यप्रारम्भः । परेण स्थापितं वा न प्रतिषेधति प्रतिषेधं वा नोद्धरति । असमासाच्च नैते एव निग्रहस्थाने इति ॥ १९ ॥

(वृ०) क्रमप्राप्तं निग्रहस्थानं लक्षयति—

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ १९ ॥

निग्रहस्य खलीकारस्य **स्थानं** ज्ञापकं **निग्रहस्थानम्** । तच्च **विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च** । **विप्रतिपत्ति**र्विरुद्धा प्रति-

(१) तेन च इति पु० पा० ।

पत्तिः । **प्रतिपत्तिः** प्रकृताज्ञानम् । यद्यप्येतदन्यतरत् परनिष्ठं नोद्भावयितुमर्हं प्रतिज्ञाहान्यादिनिग्रहस्थानत्वानुपपत्तेश्च, तथापि विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योरन्यतरोन्नायकधर्मवत्त्वं तदर्थः ।

उद्देश्यानुगुणसम्यग्ज्ञानाभावलिङ्गत्वं प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमत्वं वा लक्षणमित्यपि वदन्ति ॥ १९ ॥

(भा०) किं पुनर्दृष्टान्तवज्जातिनिग्रहस्थानयोरभेदोऽथ सिद्धान्तवद्भेद इत्यत आह—

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ २० ॥

तस्य तावत्साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वं, तयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वम् । नानाकल्पो विकल्पः । विविधो वा कल्पो विकल्पः । तत्राननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्तिर्निग्रहस्थानम् । शेषस्तु विप्रतिपत्तिरिति ।

इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताः यथालक्षणं परीक्षिष्यन्त इति त्रिविधा (वा) अस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्वेदितव्येति ॥ २० ॥

इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयमाह्निकम् । समाप्तश्चायं
प्रथमोऽध्यायः ।

(वृ०) जातिनिग्रहस्थानयोर्विभागोनास्तीति भ्रमोमाभूदित्यत आह—

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ २० ॥

तद्विकल्पात्साधर्म्यादिना प्रत्यवस्थानस्य विप्रतिपत्त्याद्युन्नायकव्यापारस्य च **विकल्पा**द्भेदान्नानाप्रकारत्वादिति यावत् । इत्थंच तयोर्बहुत्वेऽपि प्रमाणादिपरीक्षाविषयकशिष्यजिज्ञासया प्रतिबन्धात्तेदानीं तद्विभागः क्रियते इति भावः ॥ २० ॥

समाप्तं पुरुषाशक्तिलिङ्गदोषसामान्यलक्षणप्रकणम् ॥
प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं च ॥

इति श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यकृतन्यायसूत्रवृत्तौ

प्रथमाध्यायवृत्तिः समाप्ता ॥

प्रथमाध्याये १ आह्निके सूत्राणि ४१ । २ आह्निके सूत्राणि २० । मिलित्वा सूत्राणि ६१ ।

अथ द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

(भा०) अत ऊर्ध्वं प्रमाणादिपरीक्षा । सा च 'विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः'(१ अ० १ आ० ४१ सू०) इत्यग्रे विमर्श एव परीक्ष्यते—

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशयः ॥ १ ॥

समानस्य धर्मस्याध्यवसायात्संशयो न धर्ममात्रात्। अथ वा समानमनयोर्धर्ममुपलभ इति धर्मधर्मिग्रहणे संशयाभाव इति । अथ वा समानधर्माध्यवसायादर्थान्तरभूते धर्मिणि संशयो ऽनुपपन्नः, न जातु रूपस्यार्थान्तरभूतस्याध्यवसायादर्थान्तरभूते स्पर्शे संशय इति । अथवा नाध्यवसायादर्थावधारणादनवधारणज्ञानं संशय उपपद्यते कार्यकारणयोः सारूप्याभावादिति । एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति व्याख्यातम् । अन्यतरधर्माध्यवसायाच्च संशयो न भवति । ततो ह्यन्यतरावधारणमेवेति ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

(सू०) [illegible] ॥ १ ॥

[illegible]

क्षोपयोगित्वात् प्रमाणपरीक्षैवाऽऽह्निकार्थ इति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु छलस्य परीक्षितत्वात् तृतीयचतुर्थयोः प्रमेयस्य, पञ्चमे च जातेः परीक्षिष्यमाणत्वात् तदतिरिक्तयावत्पदार्थपरीक्षैवाऽऽह्निकार्थः । प्रयोजनादिपरीक्षाया अप्यत्रैवातिदेशेन करिष्यमाणत्वात् ।

तत्र विभागसापेक्षप्रमाणपरीक्षातिरिक्तोक्तयावत्पदार्थपरीक्षा प्रथमाह्निकार्थः । तत्र च नव प्रकरणानि । तत्रादौ संशयपरीक्षाप्रकरणम् । अन्यानि यथासम्भवं वक्ष्यन्ते ।

तत्र संशयपरीक्षणाय पूर्वपक्षसूत्रम्—

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशयः ॥ १ ॥

अत्र सूत्रकृता संशयस्याऽप्रदर्शनात् संशयपरीक्षायां संशये नाङ्गमनवस्थाभयादित्याशयं **सूत्रकृतो** वर्णयन्ति ।

तदसत् । न ह्यत्र संशयस्वरूपं परीक्ष्यते, येनानवस्था स्यात्, अपि तु लक्षणसूत्रोक्तं संशयकारणम् । तथा च संशयः **समानधर्मदर्शना**दिजन्यो न वेति संशयः सम्भवत्येव । परन्तु सूत्रकृतो निर्णयसत्त्वात् पूर्वपक्षनिरासमात्रस्याऽपेक्षणात् संशयो न दर्शितः । एवमेव प्रमाणादिपरीक्षायामपि ।

अत एवाऽभिहितं **भाष्ये** 'शास्त्रे वादे च विमर्शवर्जम्' इति ।

तत्र **समानादिधर्मदर्शनात्** न संशयः प्रत्येकं व्यभिचारात् । अन्यतरत्वेनाऽनुगतीकृततद्दर्शनादपि न संशयः, न हि स्थाणुधर्मसमानधर्मोऽयं पुरुषधर्मसमानधर्मोऽयमिति वा जानन् स्थाणुर्न वेति सन्दिग्धे, समानत्वस्य भेदगर्भत्वाद्भिन्नधर्मत्वेन ज्ञाते तद्भेदग्रहस्यैव सम्भवात् ।

यद्वा समानानेकधर्मोपपत्तेरिति लक्षणसूत्रे उपपत्ति-पदं स्वरूपपरमिति भ्रान्तस्येयं शङ्का । तथा चायमर्थः न संशयः समानधर्मादितः स्वरूपतः इति शेषः, यतः समानधर्मादेरध्यवसाया-दन्यतरत्वेनानुगतीकृततदध्यवसायाद्वा संशयः, अन्यथा संशयस्य सार्वत्रिकत्वापत्तेः ॥ १ ॥

विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥

(भा०) न विप्रतिपत्तिमात्रादव्यवस्थामात्राद्वा संशयः । किं तर्हि ? विप्रतिपत्तिमुपलभमानस्य संशयः । एवमव्यवस्थायामपीति । अथ वा ऽस्त्यात्मेत्येके नास्त्यात्मेत्यपरे मन्यन्त इत्युपलब्धेः कथं संशयः स्यादिति । तथो(१)पलब्धिरव्यवस्थिता अनुपलब्धिश्चाव्यवस्थितेति विभागेनाध्यवसिते संशयो नोपपद्यते इति ॥ २ ॥

(वृ०) विप्रतिपत्त्यादिजन्यसंशयस्य प्रतिक्षिपति—

विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाऽध्यवसायाच्च ॥ २ ॥

न संशय इत्यनुवर्तते । विप्रतिपत्तेः उपलब्ध्यव्यवस्थाया अनुपलब्ध्यव्यवस्थायाश्च न संशयः प्रत्येकं निश्चयादित्यर्थः ।

यद्वा स्वरूपतो विप्रतिपत्त्यादितो न संशयः, किन्तु तज्ज्ञानादित्यर्थः ॥ २ ॥

---

(१) लब्धेः इति क० ख० पु० पा० ।

विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥

(भा०)यां च विप्रतिपत्तिं भवान् संशयहेतुं मन्यते सा सम्प्रतिपत्तिः सा हि द्वयोः प्रत्यनीकधर्मविषया । तत्र यदि विप्रतिपत्तेः संशयः ? सम्प्रतिपत्तेरेव संशय इति ॥ ३ ॥

(वृ०) विप्रतिपत्तिजसंशयमात्रप्रतिक्षेपाय सूत्रान्तरम्—

विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥

विप्रतिपत्तौ न संशयहेतुत्त्वं **सम्प्रतिपत्तेः** निश्चयात् वादिनोर्मध्यस्थस्य च निश्चयसत्त्वात् सति च निश्चये संशयायोगादिति भावः ॥ ३ ॥

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥ ४ ॥

(भा०)न संशयः । यदि तावदियमव्यवस्था आत्मनि(एव) व्यवस्थिता ? व्यवस्थानादव्यवस्था न भवतीत्यनुपपन्नः संशयः । अथ अव्यवस्था ऽऽत्मनि न व्यवस्थिता ? एवमतादात्म्यादव्यवस्था न भवतीति संशयाभाव इति ॥ ४ ॥

(वृ०) उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातः संशयद्वयनिरासाय सूत्रम्—

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाऽव्यवस्थायाः ॥ ४ ॥

उपलब्ध्यव्यवस्थाया अनुपलब्ध्यव्यवस्थायाश्च संशयजनकत्त्वं तदा स्यात् यदि स्वस्मिन्नप्यव्यवस्थितत्त्वं स्यात्, न ..., तथा च स्वात्मनि व्यवस्थितायास्तस्याः कथमन्यत्राव्यवस्था... ॥ ४ ॥

तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्यो(१)पपत्तेः ॥ ५ ॥

(भा०)येन कल्पेन भवान् समानधर्मोपपत्तेः संशय इति मन्यते, तेन खल्वत्यन्तसंशयः प्रसज्यते, समानधर्मोपपत्तेरनुच्छेदात् संशयानुच्छेदः, न ह्ययमतद्धर्मा धर्मी विमृश्यमानो गृह्यते, सततं तु तद्धर्मा भवतीति ॥ ५ ॥

(वृ०) ननु अव्यवस्था प्रामाण्यसंशयस्तस्य च न स्वसंशयरूपत्वं, संशयस्य विषयविशेषघटितत्वात् तस्य चाऽन्यसंशयजनकत्वं न विरुद्धम्, अतो दूषणान्तरमाह—

तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्मसातत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥

तथा तथा सति अव्यवस्थाया हेतुत्वे सति ।

तथाशब्दोऽयं न सूत्रान्तर्गतोऽपि तु भाष्यस्थ इत्यन्ये ।

अत्यन्तसंशयः संशयानुच्छेदः स्यात् **तद्धर्मस्य** तज्जनकस्य साधारणधर्मदर्शनस्य **सातत्योपपत्तेः** सर्वदा सम्भवात् । अथ साधारणधर्मदर्शनेऽपि कारणान्तरविरहात् न सर्वत्र प्रामाण्यसंशय इति यदि ब्रूयात् तदा तस्यैव विषयसंशयेऽपि हेतुत्वमायाति, किं प्रामाण्यसंशयस्य साधारणधर्मदर्शनादेर्वा संशयहेतुत्वेनेति भावः ॥ ५ ॥

(भा०)अस्य प्रतिषेधप्रपञ्चस्य संक्षेपेणोद्धारः—

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये ना-

(१) सातत्यो इति क० पु० पाठः ।

संशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥

संशयानुत्पत्तिः संशयानुच्छेदश्च न प्रसज्यते । कथं ? यत्तावत् समानधर्माध्यवसायः संशयहेतुः न समानधर्ममात्रमिति ?, एवमेतत् । कस्मादेवं नोच्यते इति ? विशेषापेक्ष इति वचनात् तत्सिद्धेः । विशेषस्यापेक्षा ऽऽकाङ्क्षा । सा चानुपलभ्यमाने विशेषे समर्था । न चोक्तं समानधर्मापेक्ष इति । समाने च धर्मे कथमाकाङ्क्षा न भवेद् यद्ययं प्रत्यक्षः स्यात् । एतेन सामर्थ्येन विज्ञायते(१) समानधर्माध्यवसायादिति ।

उपपत्तिवचनाद्वा । समानधर्मोपपत्तेरित्युच्यते न चान्या सद्भावसम्वेदनादृते समानधर्मोपपत्तिरस्ति । अनुपलभ्यमानसद्भावो हि समानो धर्मो ऽविद्यमानवद्भवतीति ।

विषयशब्देन वा विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानम् । यथा लोके धूमेनाग्निरनुमीयत इत्युक्ते धूमदर्शनेनाग्निरनुमीयत इति ज्ञायते । कथम् ? दृष्ट्वा हि धूममथाग्निमनुमिनोति, नादृष्टे । न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रूयते, अनुजानाति च वाक्यस्यार्थप्रत्यायकत्वम् । तेन मन्यामहे विषयशब्देन विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानं बोद्धा ऽनुजानाति, एवमिहापि समानधर्मशब्देन समानधर्माध्यवसायमाहेति ।

यथोहित्वा(२) समानमनयोर्धर्ममुपलभ इति धर्मधर्मिग्रहणे संशयाभाव इति ? पूर्वदृष्टविषयमेतत् । यावहमर्थौ पूर्वमद्राक्षं तयोः समानं धर्ममुपलभे विशेषं नोपलभइति, कथं नु विशेषं पश्येयं येनान्यतरमवधारयेयमिति । न चैतत् समान-

(१) विधीयते इति क० पु० पा० । (२) यदप्युक्तमित्यर्थः ।

धर्मोपलब्धौ धर्मधर्मिग्रहणमात्रेण निवर्तत इति ।

यच्चोक्तं नार्थान्तराध्यवसायादन्यत्र संशय इति ?, यो ह्यर्थान्तराध्यवसायमात्रं संशयहेतुमुपाददीत स एवं वाच्य इति ।

यत्पुनरेतत्कार्यकारणयोः सारूप्याभावादिति ? कारणस्य भावाभावयोः कार्यस्य भावाभावौ कार्यकारणयोः सारूप्यम् । यस्योत्पादाद्यदुत्पद्यते यस्य चानुत्पादाद्यन्नोत्पद्यते तत्कारणं कार्यमितरदित्येतत्सारूप्यम्, अस्ति च संशयकारणे संशये चैतदिति । एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति प्रतिषेधः परिहृत इति ।

यत्पुनरेतदुक्तं 'विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायान्न संशय' इति ?,

पृथक्प्रवादयोर्व्याहतमर्थमुपलभे विशेषं च न जानामि नोपलभे येनान्यतरमवधारयेयम्, तत्कोऽत्र विशेषः स्याद्येनैकतरमवधारयेयमिति संशयो विप्रतिपत्तिजनितोऽयं (१) न शक्यो विप्रतिपत्तिसम्प्रतिपत्तिमात्रेण (२) निवर्तयितुमिति । एवमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थाकृते संशये वेदितव्यमिति ।

यत्पुनरेतद्विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेरिति ? विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः—व्याहतार्थयोर्विशेषापेक्षः संशयहेतुस्तस्य च समाख्यान्तरेण न निवृत्तिः । समाने ह्यधिकरणे व्याहतार्थौ प्रवादौ विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः, तदध्यवसायश्च विशेषापेक्षः संशयहेतुः । न चास्य सम्प्रतिपत्तिशब्दे समाख्यान्तरे योज्यमाने संशयहेतुत्वं निवर्तते, तदिदमकृतबुद्धिसम्मोहनमिति ।

यत्पुनरेतत् 'अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः' इति ? संशयहेतोरर्थस्याप्रतिषेधादव्यवस्थाभ्यनुज्ञानाच्च [illegible] इति

१ [illegible]

२ [illegible]

मित्तान्तरेण शब्दान्तरकल्पना व्यर्था । शब्दान्तरकल्पना अव्यवस्था खलु अव्यवस्था न भवत्यव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वा दिति । नानयोरुपलब्ध्यनुपलब्ध्योः सदसद्विषयत्वं विशेषापेक्षं संशयहेतुर्न भवतीति प्रतिपिध्यते यावता चाव्यवस्थाऽऽत्मनि व्यवस्थिता न तावता ऽऽत्मानं जहाति, तावता ह्यनुज्ञाता ऽव्यवस्था । एवमियं क्रियमाणापि शब्दान्तरकल्पना नार्थान्तरं साधयतीति ।

यत्पुनरेतत् 'तथा ऽत्यन्तसंशयः तद्धर्मसातत्योपपत्तेः' इति, नायं समानधर्मादिभ्य एव संशयः । किं तर्हि ? तद्विषयाध्यवसायाद् विशेषस्मृतिसहितादित्यतो नात्यन्तसंशय इति । अन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशय इति ? तन्न युक्तं विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति वचनात् । विशेषश्चान्यतरधर्मो न तस्मिन्नध्यवसीयमाने विशेषापेक्षा सम्भवतीति ॥ ६ ॥

(वृ०) सिद्धान्तमाह—

यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥

यथोक्ताध्यवसायात् साधारणादिधर्मदर्शनात् **तस्य** पुरुषत्वादेः यो **विशेषः** इतरव्यावर्तको धर्मः तस्य अपगता ईक्षा ईक्षणं ततः विशेषादर्शनादित्यर्थः । तथा च विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनादितः संशये स्वीकृते न कारणाभावादसंशयो नवा यत्किञ्चित्कारणसत्त्वादत्यन्तसंशय इत्यर्थः । साधारणधर्मदर्शनादेश्च संशयविशेषे जनकत्वात संशयत्वावच्छिन्नं प्रति व्यभिचारेऽपि न क्षतिः । विप्रतिपत्तौ च वादिवाक्याभ्यां मध्यस्थस्यैव संशयोपगमात् ।

(वृ०) इदानीमवसरतः प्रमाणसामान्यपरीक्षणाय पूर्वपक्षयति—

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः ॥ ८ ॥

कालत्रयेऽपि प्रमाणात् प्रमायाः सिद्धेर्वक्तुमशक्यत्वात् प्रत्यक्षादीनां न प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

(भा०) अस्य सामान्यवचनस्यार्थविभागः—

पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ ९ ॥

गन्धादिविषयं ज्ञानं प्रत्यक्षं, तद्यदि पूर्वं, पश्चाद्गन्धादीनां सिद्धिः ? नेदं गन्धादिसन्निकर्षादुत्पद्यत इति ॥ ९ ॥

(वृ०) त्रिसूत्र्या त्रैकाल्यासिद्धत्वं व्युत्पादयति—

पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात् प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ ९ ॥

प्रमाणस्य पूर्वत्वं तावन्न सम्भवति, हि यतः प्रमायाः **पूर्वं प्रमाणसिद्धौ** प्रमाणसत्त्वे **इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्** प्रत्यक्षं सिद्ध्यतीति न स्यात् प्रत्यक्षप्रमाणतः पूर्वमेव प्रमायाः सत्त्वात्, प्रमाणत्वं हि प्रमाकरणत्वं, पूर्वं प्रमाया अभावे प्रमाकरणत्वमपि कथं स्यात् अतः पूर्वमेव प्रमायाः सिद्धिरुपेयेति कथम् इन्द्रियार्थ- ... इन्द्रियार्थसन्निकर्षादितः **प्रत्यक्षोत्पत्तिः** प्रत्यक्षव्युत्पत्तिः ।

परे तु प्रत्यक्षं प्रति करणत्वे खण्डिते तद्रीत्या करणान्तर

युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावो बुद्धीनाम् ॥ ११ ॥

(वृ०) इदं च सूत्रद्वयमनुमानाद्यभिप्रायेण । चक्षुःश्रोत्रादेः प्रमानन्तरं प्रमासमकालं वा सत्त्वस्येष्टत्वादुत्पत्तेः शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । तदयमर्थः-प्रमाणप्रमेययो**र्युगपत्सत्त्वे** युगपदुत्पत्तौ **बुद्धीनामर्थ**विशेषनियतत्त्वाद्यत् **क्रमवृत्तित्वं** तन्न स्यात्, पदज्ञानं हि शब्दविषयकं श्रावणप्रत्यक्षरूपं, शाब्दबोधश्च पदार्थविषयकः परोक्षरूपोविजातीय इत्यनयोर्न यौगपद्यं सम्भवति कार्यकारणभावबलात् क्रमिकत्वेनैव सिद्धेः । अत एवैकमेव ज्ञानमुभयाविषयकमित्यपि नाशङ्कनीयम्, सङ्करप्रसङ्गाच्च । एवं व्याप्तिज्ञानानुमित्यादावपि द्रष्टव्यम् ।

परे तु प्रमाणप्रमेययोर्न **युगपत्सिद्धिः** न युगपज्ज्ञानं, **बुद्धीनामर्थविशेषनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वं** तथा सति न स्यात् । तथाहि चक्षुषोज्ञानमनुमित्यादिरूपं घटादेश्च प्रत्यक्षादिरूपं, नचाऽनयोर्यौगपद्यं सम्भवतीत्यर्थ इत्याहुः ॥ ११ ॥

(भा०) अस्य समाधिः—**उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानियमाद्यथादर्शनं विभागवचनम्** । क्व चिदुपलब्धिहेतुः पूर्वं, पश्चादुपलब्धिविषयः यथा ऽऽदित्यस्य प्रकाश उत्पद्यमानानाम् । क्व चित्पूर्वमुपलब्धिविषयः पश्चादुपलब्धिहेतुः यथाऽवस्थितानां प्रदीपः । क्वचिदुपलब्धिहेतुरुपलब्धिविषयश्च सहभवतः यथा धूमेनाग्नेर्ग्रहणमिति । उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणं प्रमेयं तूपलब्धिविषयः । एवं प्रमाणप्रमेययोः पूर्वापरसहभावे ऽनियते यथा ऽर्थो दृश्यते तथा ऽभिधेय वचनीय इति । तत्रैकान्तेन प्रतिषेधानुपपत्तिः । सामान्येन खलु विभज्य प्रतिषेध उक्त इति ।

समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात्तथाभूता समाख्या(१) यत्पुनरिदं पश्चात्सिद्धावसति प्रमाणे प्रमेयं न सिध्यति प्रमाणेन प्रमीयमाणो ऽर्थः प्रमेयमिति विज्ञायत इति ? प्रमाणमित्येतस्याः समाख्याया उपलब्धिहेतुत्वं निमित्तं तस्य त्रैकाल्ययोगः। उपलब्धिमकार्षीदुपलब्धिं करोति उपलब्धिं करिष्यतीति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् समाख्या तथाभूता–प्रमितो ऽनेनार्थः प्रमीयते प्रमास्यत इति प्रमाणम्। प्रमितं प्रमीयते प्रमास्यते इति च प्रमेयम्। एवं सति भविष्यत्यस्मिन् हेतुत उपलब्धिः। प्रमास्यते ऽयमर्थः प्रमेयमिदमित्येतत्सर्वं भवतीति।

त्रैकाल्यानभ्यनुज्ञाने च व्यवहारानुपपत्तिः। यश्चैवं नाभ्यनुजानीयात्तस्य पाचकमानय पक्ष्यति लावकमानय लविष्यतीति व्यवहारो नोपपद्यत इति।

'प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धे'रित्येवमादिवाक्यं प्रमाणप्रतिषेधः। तत्रायं प्रष्टव्यः ? अथानेन प्रतिषेधेन भवता किं क्रियतइति ? किं सम्भवो निवर्त्यते अथासम्भवो ज्ञाप्यत ? इति। तद्यदि सम्भवो निवर्त्यते सति सम्भवे प्रत्यक्षादीनां प्रतिषेधानुपपत्तिः। अथासम्भवो ज्ञाप्यते ? प्रमाणलक्षणप्राप्तस्तर्हि प्रतिषेधःप्रमाणासम्भवस्योपलब्धिहेतुत्वादिति।

किं चातः ?

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

अस्य तु विभागः। पूर्वं हि प्रतिषेधसिद्धावसति प्रति-

(१) क पुस्तके इदं सूत्रत्वेन लिखितम्

षेध्ये किं प्रतिषिध्यते । पश्चात्सिद्धौ प्रतिषेध्यासिद्धिः प्रतिषे
धाभावादिति । युगपत्सिद्धौ प्रतिषेध्यसिद्ध्यभ्यनुज्ञानादनर्थक
प्रतिषेध इति । प्रतिषेधलक्षणे च वाक्ये ऽनुपपद्यमाने सिद्धं
प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वमिति ॥ १२ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥

यदि त्रैकाल्यासिद्ध्या प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिर्नोपपद्यते तदा तद्रीत्या त्वदीयः प्रतिषेधोऽप्यनुपपन्न इति जात्युत्तरमेत दिति भावः ॥ १२ ॥

(भा०) कथम् ?

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः(१) ॥ १३ ॥

त्रैकाल्यासिद्धिरित्यस्य हेतोर्यद्युदाहरणमुपादीयते हेत्वर्थस्य साधकत्वं दृष्टान्ते दर्शयितव्यमिति, न च तर्हि प्रत्यक्षादीनाम प्रामाण्यम् । अथ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यम् ? उपादीयमानमप्यु दाहरणं नार्थं साधयिष्यतीति सोयं सर्वप्रमाणव्याहतो हेतुरहेतुः 'सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध'(१ अ० २ आ० ६ सू०) इति । वाक्यार्थो ह्यस्य सिद्धान्तः । स च वाक्यार्थः प्रत्य क्षादीनि नार्थं साधयन्तीति इदं चावयवानामुपादानमर्थस्य साधनायेति । अथ नोपादीयते ? अप्रदर्शितहेत्वर्थस्य दृष्टान्ते न साधकत्वमिति निषेधो नोपपद्यते हेतुत्वासिद्धेरिति ॥ १३ ॥

---

(१) प्रतिषेधासिद्धेरिति क० का० मु० पु० पा० ।

(वृ०) किञ्च सर्वप्रमाणप्रतिषेधे प्रतिषेधकं प्रमाणमपि नाभ्युपगन्तव्यम् । तथा च कथं प्रतिषेधसिद्धिरित्याह—

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधासिद्धिः ॥ १३ ॥

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

(भा०) प्रतिषेधलक्षणे स्ववाक्ये तेषामवयवाश्रितानां प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्ये ऽभ्यनुज्ञायमाने परवाक्ये ऽप्यवयवाश्रितानां प्रामाण्यं प्रसज्यते अविशेषादिति । एवं च न सर्वाणि प्रमाणानि प्रतिषिध्यन्त इति । विप्रतिषेध इति वीत्ययमुपसर्गः सम्प्रतिपत्त्यर्थे, न व्याघाते ऽर्थाभावादिति ॥ १४ ॥

(वृ०) यदि च प्रतिषेधकं प्रमाणमुपेयते तदा कथं सर्वप्रमाणप्रतिषेधः ? इत्याह—

तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत्सिद्धेः ॥ १५

(भा०) किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? पूर्वोक्तनिबन्धनार्थम् । यत्तावत्पूर्वोक्तमुपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य पूर्वापरसहभावानियमाद् यथादर्शनं विभागवचनमिति, तदितः समुत्थानं यथा विज्ञायेत । अनियमदर्शी खल्वयमृषिर्नियमेन प्रतिषेधं प्रत्याचष्टे ।

त्रैकाल्यस्य चायुक्तः प्रतिषेध इति । तत्रैकां विधामुदाहर-

हरति शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति । यथा प[श्चात्सिद्धेन]
शब्देन पूर्वसिद्धमातोद्यमनुमीयते । साध्यं चातोद्यं साधनं
शब्दः अन्तर्हिते ह्यातोद्ये स्वनतो ऽनुमानं भवतीति ।
वाद्यते वेणुः पूर्यते इति स्वनविशेषेण आतोद्यविशेषं
पद्यते । तथा पूर्वसिद्धमुपलब्धिविषयं [पश्चात्सिद्धेनोपल]
प्रतिपद्यते इति । निदर्शनार्थत्वाच्चास्य शेषयो[र्हेत्वोरय]
क्तमुदाहरणं वेदितव्यमिति ।

कस्मात्पुनरिह तन्नोच्यते ? पूर्वोक्तमुपपाद्यतइति । सर्व[था]
तावदयमर्थः प्रकाशयितव्यः स इह वा प्रकाश्येत तत्र वा न
कश्चिद्विशेष इति । प्रमाणं प्रमेयमिति च समाख्या समावे[शेन]
वर्त्तते समाख्यानिमित्तवशात् । समाख्यानिमित्तं [तु उपलब्धि]
साधनं प्रमाणम् उपलब्धिविषयश्च प्रमेयमिति । यदा च उ[प]
लब्धिविषयः कचिदुपलब्धिसाधनं भवति तदा प्रमाणं [प्रमेय]
मिति चैको ऽर्थोऽभिधीयते ॥ १५ ॥

(वृ०) ननु मन्मते वस्तुसिद्धिर्नापेक्षिता विश्वस्य [शून्यत्वा]
त्, प्रमाणप्रमेयभावोऽपि न वास्तविकः, त्वन्मते च त्रैकाल्या[सि]
द्धिरुक्तैवेत्यतस्तदुद्धरति—

त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत्सिद्धेः ॥ १५ ॥

त्रैकाल्यो यः प्रतिषेध उक्तः स न सम्भवति । कुत
आह **शब्दा**दिति । यथा **शब्दात्** पश्चाद्भाविनः [पू]र्वसिद्धस्या[तो]
द्यस्य मुरजादेः **सिद्धिः** ज्ञप्तिः, यथा वा पूर्वसिद्धात् [सूर्यादेः उत्तरका]
लीनवस्तुप्रकाशनम्, यथा वा वह्निसमकालीनाद्धूमाद्वह्निसिद्धिस्तथा
पि । प्रमा सर्वत्र प्रमाणादुत्तरभाविन्येव, प्रमाणस्य चक्षुरादेः

पूर्वमविद्यमानत्वेन, पूर्वं प्रमाविशेष्यत्वन्तु तस्य नोपेयते, यदा कदा-चित् प्रमासम्बन्धेनैव प्रमाणत्वकल्पनात्, यदा कदाचित् पाकस-म्बन्धेनैव पाचकत्वमित्यादिवदिति भावः ।

अत्र भाष्यान्तं न सूत्रान्तर्गतमिति तत्त्वालोके । वस्तुतस्तु टी-कादिस्थत्वात् सूत्रान्तर्गतमेव ॥ १५ ॥

(भा०) अस्यार्थस्यावद्योतनार्थमिदमुच्यते--

प्रमेयता(१) च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥

गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुला प्रमाणं, ज्ञानविषयो गुरु-द्रव्यं सुवर्णादि प्रमेयम् । यदा सुवर्णादिना तुलान्तरं व्यव-स्थाप्यते तदा तुलान्तरप्रतिपत्तौ सुवर्णादि प्रमाणं तुला-न्तरं प्रमेयमिति । एवमनवयवेन तन्त्रार्थ उद्दिष्टो वेदितव्यः । आत्मा तावदुपलब्धिविषयत्वात् प्रमेये परिपठितः । उपलब्धौ स्वातन्त्र्यात् प्रमाता । बुद्धिरुपलब्धिसाधनत्वात् प्रमाणम् । उप-लब्धिविषयत्वात् प्रमेयम् । उभयाभावात्तु प्रमितिः । एवमर्थविशेषे समाख्यासमावेशो योज्यः । तथा च कारकशब्दा निमित्तव-शात् समावेशेन वर्तन्त इति । वृक्षस्तिष्ठतीति स्वस्थितौ स्वातन्त्र्यात् कर्ता । वृक्षं पश्यतीति दर्शनेनाप्तुमिष्यमाणतमत्वात् कर्म । वृक्षेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति ज्ञापकस्य साधकतमत्वात् क-रणम् । वृक्षायोदकमासिञ्चतीति आसिच्यमानेनोदकेन वृक्षमभि-प्रैतीति सम्प्रदानम् । वृक्षात् पर्णं पततीति ध्रुवमपायेऽपादान-मित्यपादानम् । वृक्षे वयांसि सन्तीति आधारोऽधिकरणमित्यधिकरणम्

(१) [illegible]

रणम् । एवं च सति न द्रव्यमात्रं कारकं, न क्रियामात्रम् । किं तर्हि? क्रियासाधनं क्रियाविशेषयुक्तं कारकम् । यत्क्रियासाधनं स्वतन्त्रः स कर्ता, न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रम् । क्रियया व्याप्तुमिष्यमाणतमं कर्म, न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रम् । एवं साधकतमादिष्वपि । एवं च कारकान्वाख्यानं यथैव उपपत्तित एवं लक्षणतः कारकान्वाख्यानमपि न द्रव्यमात्रेण न क्रियया वा । किं तर्हि ? क्रियासाधने क्रियाविशेषयुक्तइति । कारकशब्दश्चायं प्रमाणं प्रमेयमिति । स च कारकधर्मं न हातुमर्हति ।

अस्ति भोः कारकशब्दानां निमित्तसमावेशात् समावेशः । प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि, उपलब्धिहेतुत्वात्, प्रमेयं चोपलब्धिविषयत्वात् । संवेद्यानि च प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि, प्रत्यक्षेणोपलभे अनुमानेनोपलभे उपमानेनोपलभे आगमेनोपलभे । प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञानमौपमानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति विशेषा(१) गृह्यन्ते । लक्षणतश्च ज्ञाप्यमानानि ज्ञायन्ते विशेषेणेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमित्येवमादिना ॥ १६ ॥

(वृ०) नन्वनियतत्त्वादेव प्रमाणप्रमेयव्यवहारो न पारमार्थिकः, रज्जौ सर्पादिव्यवहारवदित्याशङ्कायामाह—

प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥

यथाहि तुलायाः सुवर्णादिगुरुत्वेयत्तापरिच्छेदकत्वात् प्रमाणव्यवहारः तुलान्तरेण च तदीयगुरुत्वेयत्तापरिच्छेदेन प्रमेयव्यवहार-

(१) ज्ञानविशेषा इति क० मु० पु० पा० ।

स्तथा निमित्तद्वयसमावेशादिन्द्रियादेरपि प्रमाणप्रमेयव्यवहार इति ।

यद्वा प्रमाणता प्रमेयता च प्रमावैशिष्ट्याश्रितेति तत्सांकर्यमाशङ्कितं तत्राह । प्रमेयता चेति । यथा कदाचिद्गुरुत्वेयत्तापरिच्छेदकत्वात् तुलायाः प्रमाणत्वव्यवहारस्तथेन्द्रियघटादेरपि प्रमाणप्रमेयत्वव्यवहार इति ॥ १६ ॥

(भा०) सेयमुपलब्धिः प्रत्यक्षादिविषया किं प्रमाणान्तरतोऽथान्तरेण प्रमाणान्तरमसाधनेति ? कश्चात्र विशेषः ?

प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

यदि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणेनोपलभ्यन्ते ? येन प्रमाणेनोपलभ्यन्ते तत्प्रमाणान्तरमस्तीति प्रमाणान्तरसद्भावः प्रसज्यत इति अनवस्थामाह तस्याप्यन्येन तस्याप्यन्येनेति । न चानवस्था शक्याऽनुज्ञातुमनुपपत्तेरिति ॥ १७ ॥

(वृ०) [illegible] दूषयन्नाह—

प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

प्रमाणानां प्रमाणतः सिद्धेः [illegible] [illegible] । [illegible]—प्रमाणस्य [illegible] [illegible] [illegible] प्रमाणान्तरं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ १७ ॥

(भा०) अस्तु तर्हि प्रमाणान्तरमन्तरेण निःसाधनेति ?—

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाण(१)सिद्धिवत्प्रमेयासिद्धिः ॥ १८ ॥

यदि प्रत्यक्षाद्युपलब्धौ प्रमाणान्तरं निवर्तते ? आत्माद्युपलब्धावपि प्रमाणान्तरं निवर्त्स्यत्यविशेषात् ॥ १८ ॥

(वृ०) ननु प्रमाणसिद्धिः प्रमाणं विनैव स्यादित्यत्राह—

तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाण(२)सिद्धिवत् तत्सिद्धिः ॥ १८ ॥

यदि च **प्रमाणविनिवृत्तेः** प्रमाणव्यतिरेकात् **प्रमाणसिद्धिः** स्वीक्रियते, तदा तद्वदेव **तत्सिद्धिः** प्रमेयसिद्धिः स्वीक्रियतां, किं प्रमाणाङ्गीकारेण । तथा च अव्यवस्थितमेव जगत् स्यादिति शून्यतायां पर्यवसानामिति भावः ॥ १८ ॥

(भा०) एवं च सर्वप्रमाणविलोप इत्यत आह—

न (३)प्रदीपप्रकाश(सिद्धि)वत्तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥

यथा प्रदीपप्रकाशः प्रत्यक्षाङ्गत्वात् दृश्यदर्शने प्रमाणम्, स च प्रत्यक्षान्तरेण चक्षुषः सन्निकर्षेण गृह्यते । प्रदीपभावाभावयोर्दर्शनस्य तथाभावादर्शनहेतुरनुमीयते । तमसि प्रदीपमुपाददीथा [illegible] न [illegible] प्रतिपद्यते । एवं प्रत्यक्षादीनां यथादर्श- [illegible] क्षादिभिरेवोपलब्धिः । इन्द्रियाणि तान्येव स्वविष-

) प्रमाणान्तरासिद्धिं इति क० पु० पा० ।
) प्रमाणान्तरासिद्धिवत् प्रमेयासिद्धिः इति क० मु० पु० पा० ।
) न इति ख० ग० पुस्तके नास्ति ।

पग्रहणेनैवानुमीयन्ते । अर्थाः प्रत्यक्षतो गृह्यन्ते । इन्द्रियार्थसन्निकर्षास्त्वावरणेन लिङ्गेनानुमीयन्ते । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मसमवायाच्च सुखादिवद्गृह्यते । एवं प्रमाणविशेषो विभज्य वचनीयः । यथा च दृश्यः सन् प्रदीपप्रकाशो दृश्यान्तराणां(१) दर्शनहेतुरिति दृश्यदर्शनव्यवस्थां लभते, एवं प्रमेयं सत्किञ्चिदर्थजातमुपलब्धिहेतुत्वात् प्रमाणप्रमेयव्यवस्थां लभते । सेयं प्रत्यक्षादिभिरेव प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनमुपलब्धिर्न प्रमाणान्तरतो, न च प्रमाणमन्तरेण निःसाधनेति ।

तेनैव तस्याग्रहणमिति चेत् ? नार्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् । प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभिरेव ग्रहणमित्ययुक्तम्, अन्येन ह्यन्यस्य ग्रहणं दृष्टमिति । न, अर्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् । प्रत्यक्षलक्षणेनानेकोऽर्थः सङ्गृहीतस्तत्र केनचित् कस्यचिद् ग्रहणमित्यदोषः । एवमनुमानादिष्वपीति । यथोद्धृतेनोदकेनाशयस्थस्य ग्रहणमिति ।

ज्ञातृमनसोश्च दर्शनात् । अहं सुखी अहं दुःखी चेति तेनैव ज्ञात्रा तस्यैव ग्रहणं दृश्यते । 'युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्' (१ अ० १ आ० १६ सू०) इति च तेनैव मनसा तस्यैवानुमानं दृश्यते, ज्ञातुर्ज्ञेयस्य चाभेदो ग्रहणस्य ग्राह्यस्य चाभेद इति ।

निमित्तभेदोऽत्रेति चेत् ? समानम् । न निमित्तान्तरेण विना ज्ञाताऽऽत्मानं जानीते, न च निमित्तान्तरेण लिङ्गस्य मनो गृह्यत इति । समानमेतत् प्रत्यक्षादिषु प्रमे-

(१) द्रव्यान्तरेषु इति क० पु० पाठः ।

णां ग्रहणमित्यत्राप्यर्थभेदो न(१)गृह्यत इति ।

प्रत्यक्षादीनां चाविषयस्यानुपपत्तेः । यदि स्यात् किं चिदर्थजातं प्रत्यक्षादीनामविषयः यत्प्रत्यक्षादिभिर्न शक्यं ग्रहीतुम्, तस्य ग्रहणाय प्रमाणान्तरमुपादीयेत, तत्तु न शक्यं केन चिदुपपादयितुमिति । प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनमेवेदं सच्चासच्च सर्वं विषय इति ।

केचित्तु दृष्टान्तमपरिगृहीतं हेतुना विशेषहेतुमन्तरेण साध्यसाधनायोपाददते यथा प्रदीपप्रकाशः प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण गृह्यते तथा प्रमाणानि प्रमाणान्तरमन्तरेण गृह्यन्त इति ।

स चायम्—

क्वचिन्निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्वचिदनेकान्तः(२) ।

यथा चाऽयं प्रसङ्गो निवृत्तिदर्शनात् प्रमाणसाधनायोपादीयते एवं प्रमेयसाधनायाप्युपादेयोऽविशेषहेतुत्वात् । यथा च स्थाल्यादिरूपग्रहणे प्रदीपप्रकाशः प्रमेयसाधनायोपादीयते, एवं प्रमाणसाधनायाप्युपादेयो विशेषहेत्वभावात्सोऽयं विशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्त एकस्मिन्पक्षे उपादेयो न प्रतिपक्ष इत्यनेकान्तः । एकस्मिंश्च पक्षे दृष्टान्त उपादेयो न प्रतिपक्षे दृष्टान्त(३) इत्यनेकान्तो विशेषहेत्वभावादिति ।

विशेषहेतुपरिग्रहे सति उपसंहाराभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः(४) ।

(१) न इति क० पुस्तके नास्ति ।
(२) क० ख० लि० सूत्रपुस्तके इदं सूत्रत्वेन लिखितम् ।
(३) अयं पाठः क०-पुस्तके न वर्तते ।
(४) इदं सूत्रत्वेन क० पुस्तके लिखितम् ।

विशेषहेतुपरिगृहीतस्तु दृष्टान्त एकस्मिन्पक्ष उपसंह्रियमाणो न शक्यो(१) ऽनुज्ञातुम् । एवं च सत्यनेकान्त इत्ययं प्रतिषेधो न भवति ।

प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभिरुपलब्धावनवस्थेति चेद् न संविद्विषयनिमित्तानाम् उपलब्ध्या व्यवहारोपपत्तेः । प्रत्यक्षेणार्थमुपलभे अनुमानेनार्थमुपलभे उपमानेनार्थमुपलभे आगमेनार्थमुपलभे इति. प्रत्यक्षं मे ज्ञानमौपमानिकं मे ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति संविद्विषयं संविन्निमित्तं चोपलभमानस्य धर्मार्थसुखापवर्गप्रयोजनस्तत्प्रत्यनीकपरिवर्जनप्रयोजनश्च व्यवहार उपपद्यते, सोऽयं तावत्येव निवर्तते । न चास्ति व्यवहारान्तरमनवस्थासाधनीयं येन प्रयुक्तो ऽनवस्थामुपाददीतेति ॥ १९ ॥

---

(२०) सिद्धान्तसूत्रम्—

न(२) प्रदीपप्रकाशवत् तत्सिद्धेः ॥ २० ॥

[illegible]

(१) [illegible]

(२) [illegible]

प्रमाणान्तरमपेक्षते, सर्वत्र प्रमाणसिद्धेरनपेक्षितत्वात्, क्वचिद्बीजाङ्कुरवदन- पेक्षायामपि न क्षतिकरीति भावः ।

प्रदीपस्य प्रकाशान्तरं विना प्रकाशकत्ववत् प्रमाणानामपि प्रमाणान्तरेणैव प्रमेयप्रकाशकत्वमिति सूत्रार्थं केचन मन्यन्ते, तान् प्रत्याह भाष्यकारः—

'क्वचिन्निवृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्वचिदने- कान्तः' ।

क्वचित् प्रदीपादौ प्रमाणान्तरस्य निवृत्तिदर्शनात्, क्वचित् घटादौ प्रमाणान्तरानिवृत्तिदर्शनात् प्रमाणान्तरापेक्षादर्शनात् त्वदी- यो हेतुः अनैकान्तः अनियतः । तथाच प्रदीपदृष्टान्तात् प्रमाणान्त- रापेक्षानिवृत्तिः साध्यते, घटदृष्टान्तेन प्रमाणान्तरापेक्षैव किं न साध्य- ते ? तथाच दृष्टान्तसमा जातिरियमिति भावः । स्वव्याख्याने कथं नानेकान्त इत्यत आह भाष्यकारः—

'विशेषहेतुपरिग्रहे सत्युपसंहाराभ्यनुज्ञानाद- प्रतिषेधः'

मन्मते विशेषहेतोः व्याप्तिपक्षधर्मताश्रयस्य परिग्रहे स- त्युपसंहारस्य साध्यसाधनस्याभ्यनुज्ञानादुक्तानेकान्तात्मकः प्रतिषेधो न भवति ॥ १९ ॥

समाप्तं प्रमाणसामान्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥

) सामान्येन प्रमाणानि परीक्ष्य विशेषेण परीक्ष्य-

लक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ २० ॥

...सन्निकर्षो हि कारणान्तरं नोक्तमिति ॥ २० ॥

(वृ०) प्रमाणसामान्यपरीक्षानन्तरं प्रमाणविशेषेषु परीक्षणीयेषु प्रथमोद्दिष्टं प्रत्यक्षं परीक्षणीयम्, तत्र च फलद्वारकमेव लक्षणं पूर्वमुक्तम्, अतः फललक्षणं यथाश्रुतमाक्षिपति—

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ २० ॥

प्रत्यक्षस्य यत् लक्षणम् इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वं **तन्नोपपद्यते असमग्रवचनात्** । अयमर्थः प्रत्यक्षस्य कारणघटितं लक्षणमभिहितम्, तत्र कारणकलापघटितायाः सामग्र्या विनिवेशनमतिव्याप्तिनिरासकं, तच्च नाभिहितम्, **असमग्र**मिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वमात्रमभिहितम्, आत्ममनःसंयोगेन्द्रियमनःसंयोगादिकन्तु नाभिहितं, तथा चात्ममनःसंयोगरूपेन्द्रियार्थसंयोगजन्यतयाऽनुमित्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ २० ॥

(भा०) न चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजन्यस्य गुणस्योत्पत्तिरिति, ज्ञानोत्पत्तिदर्शनादात्ममनःसन्निकर्षः कारणम् । मनःसन्निकर्षानपेक्षस्य चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वे युगपदुत्पद्येरन् बुद्धय इति मनःसन्निकर्षोऽपि कारणम् । तदिदं सूत्रं पुरस्तात्कृतभाष्यम्—

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ २१ ॥

आत्ममनसोः सन्निकर्षाभावे नोत्पद्यते प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षाभाववदिति ॥ २१ ॥

(वृ०) [illegible]

च्छायामाह—

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ २१ ॥

शरीरावच्छिन्नस्यात्मनो मनसा यः सन्निकर्षस्तदभावे न प्रत्यक्षोत्पत्तिर्यतोऽत आत्ममनःसंयोगस्य कारणत्वमावश्यकम् । प्रत्यक्षोत्पत्तिरिति प्रकृतम्, ज्ञानमिति विवक्षितम् ॥ २१ ॥

(भा०) सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् कारणभावं ब्रुवतो—

दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥ २२ ॥

दिगादिषु सत्सु ज्ञानभावात्तान्यपि कारणानीति अकारणभावेऽपि ज्ञानोत्पत्तिर्दिगादिसन्निधेरवर्जनीयत्वात् । यदाप्यकारणं दिगादीनि ज्ञानोत्पत्तौ, तदापि सत्सु दिगादिषु ज्ञानेन भवितव्यं, न हि दिगादीनां सन्निधिः शक्यः परिवर्जयितुमिति । तत्र कारणभावे हेतुवचनमेतस्माद्धेतोर्दिगादीनि ज्ञानकारणानीति ॥ २२ ॥

(वृ०) नन्वेवं दिगादीनामपि कारणत्वं स्यादित्याशङ्कते—

दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥ २२ ॥

यथाकथञ्चित् पौर्वापर्यस्य तत्रापि सत्त्वात्, तेषामन्यथासिद्धिश्चेत् प्रकृतेऽप्येवम् ॥ २२ ॥

(भा०) आत्ममनःसन्निकर्षस्तर्ह्युपसङ्ख्येय इति ? तत्रेदमुच्यते—

ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो (१)नानवरोधः ॥ २३ ॥

ज्ञानमात्मलिङ्गं तद्गुणत्वात् । न चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजस्य गुणस्योत्पत्तिरस्तीति ॥ २३ ॥

(वृ०) अत्रोत्तरमभिधातुमाह—

ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ॥ २३ ॥

आत्मनो नाऽनवरोधः असङ्ग्रहः कारणत्वेनेति न, कुतः, **ज्ञानलिङ्गत्वात्** ज्ञानं लिङ्गं यस्य तथा, ज्ञानं हि भावकार्यं समवायिकारणं साधयति, तच्च परिशेषादात्मैव । दिगादीनाञ्च कारणत्वे न मानमिति भावः । इत्थञ्च समवायिकारणस्यात्मनो मनसा संयोगोऽसमवायिकारणमित्यप्यर्थात् सिद्धम् ॥ २३ ॥

तद्यौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥

(भा०) अनवरोध इति वर्तते । युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्युच्यमाने सिध्यत्येव मनःसन्निकर्षापेक्ष इन्द्रियार्थसन्निकर्षो ज्ञानकारणमिति ॥ २४ ॥

(वृ०) [illegible] कुतो [illegible]-

---

(१) नाऽनवरोध इति क० पु० पा० ।

मित्यतो मनसः प्राधान्ये युक्तिमाह —

तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥

नानवरोध इत्यनुवर्तते। इन्द्रियमनोयोगद्वारा ज्ञानायौगपद्यनियामकत्वात् मनसोऽपि हेतुत्वमावश्यकमिति शरीरात्ममनोयोगादेश्च न तन्नियामकत्वमिति भावः । इत्थं चात्ममनःसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं युक्तम् ॥ २४ ॥

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य स्वशब्देन वचनम्(१) ॥ २५ ॥

(भा०) प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानां निमित्तमात्ममनःसन्निकर्षः प्रत्यक्षस्यैवेन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यसमानो ऽसमानत्वात्तस्य ग्रहणम् ॥ २५ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य पृथग्वचनम् ॥ २५ ॥

प्रत्यक्षनिमित्तत्वात् प्रत्यक्षासाधारणकारणत्वात् । अयमर्थः **प्रत्यक्षसूत्रे** इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभिधानं हि न कारणाभिधित्सया, येनात्ममनोयोगाद्यनभिधानेन न्यूनत्वम्, अपितु लक्षणाभिप्रायेण । तत्र च सामग्रीघटितस्येवासाधारणकारणघटितस्यापि लक्षणस्य सुवचत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य चासाधारणत्वात् **पृथग्वचनम्**—

(१) पृथग्वचनमिति पु० पा० ।

आत्ममनःसंयोगादिसाधारणकारणाद् व्यवच्छिद्य लक्षणघटकतया वचनं युक्तम्।

अयं भावः—इन्द्रियार्थसन्निकर्षत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताशालित्वस्य इन्द्रियत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यताशालित्वस्य वा लक्षणस्य सम्यक्त्वे कृतनात्ममनोयोगाद्यनुप्रवेशेनेति। परिष्कृतं चेदमधस्तात्।

इदं न सूत्रं, किन्तु भाष्यमिति केचित्॥ २५॥

सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात्॥ २६॥

(भा०) इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति। एकदा खल्वयं प्रबोधकालं प्रणिधाय सुप्तः प्रणिधानवशात् प्रबुध्यते। यदा तु तीव्रौ ध्वनिस्पर्शौ प्रबोधकारणं भवतः तदा प्रसुप्तस्येन्द्रियसन्निकर्षनिमित्तं प्रबोधज्ञानमुत्पद्यते। तत्र न ज्ञातुर्मनसश्च सन्निकर्षस्य प्राधान्यं भवति। किं तर्हि? इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य। न ह्यात्मा जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनस्तदा प्रेरयतीति।

एकदा खल्वयं विषयान्तरासक्तमनाः सङ्कल्पवशाद्विषयान्तरं जिज्ञासमानः प्रयत्नप्रेरितेन मनसा इन्द्रियं संयोज्य तद्विषयान्तरं जानीते। यदा तु खल्वस्य निःसङ्कल्पस्य निर्जिज्ञासस्य च व्यासक्तमनसो बाह्यविषयोपनिपातनाज्ज्ञानमुत्पद्यते तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यम्। न ह्यत्रासौ जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनः प्रेरयतीति। प्राधान्याच्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्र-

हणं कार्यं गुणत्वाद् नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति ॥ २६ ॥

(वृ०) समाध्यन्तरमाह—

सुप्तव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात् ॥ २६ ॥

ज्ञानस्येति शेषः । सुप्तानां व्यासक्तमनसां च घनगर्जितादिना श्रोत्रसन्निकर्षाद्, वह्न्यादिना त्वक्सन्निकर्षाच्च, द्रागेव ज्ञानोत्पत्तेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यम् । अतस्तद्घटितमेव लक्षणं युक्तमिति भावः ॥ २६ ॥

(भा०) प्राधान्ये च हेत्वन्तरम्—

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २७ ॥

तैरिन्द्रियैरर्थैश्च व्यपदिश्यन्ते ज्ञानविशेषाः । कथं ? घ्राणेन जिघ्रति, चक्षुषा पश्यति, रसनया रसयतीति, घ्राणविज्ञानं चक्षुर्विज्ञानं गन्धविज्ञानं रूपविज्ञानं रसविज्ञानमिति च । इन्द्रियविषयविशेषाच्च पञ्चधा बुद्धिर्भवति । अतः प्राधान्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्येति ॥ २७ ॥

(वृ०) युक्त्यन्तरमाह—

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २७ ॥

ज्ञानविशेषाणां तैः इन्द्रियार्थसन्निकर्षैः अपदेशो विशे-

षणं व्यावृत्तिः । आत्ममनोयोगादिकं हि न व्यावर्तकं, तज्जन्यत्वस्य ज्ञानान्तरसाधारण्यात् । एवमिन्द्रियमनोयोगजन्यत्वमपि न लक्षणं, मानसेऽव्याप्तेः ।

परे तु तैः इन्द्रियैर्ज्ञानविशेषाणां प्रत्यक्षविशेषाणामपदेशो ज्ञापणं यतस्तेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यं, ज्ञापन्ते हि चाक्षुषं प्रत्यक्षं रासनं प्रत्यक्षमितीत्याहुः ।

नव्यास्तु प्रत्यक्षविशेषाणाम् इन्द्रियैरपदेशो यतोऽतश्चाक्षुषादिघटितविशेषलक्षणान्यपि सम्भवन्ति । चाक्षुषवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वादीनि लक्षणान्तराण्यपि द्रष्टव्यानीत्याशयं वर्णयन्ति ॥२७॥

(भा०) यदुक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणं कार्यं, नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति. कस्मात् ? सुप्तव्यासक्तमनसामिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षं एव ज्ञाननिमित्तत्वादिति ?

सोऽयम्—

व्याहतत्वादहेतुः ॥ २८ ॥

यदि तावत् क्वचिदात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं नेष्यते ? तदा 'युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्' इति व्याहन्येत । नेदानीं मनसः सन्निकर्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपेक्षते । मनःसंयोगानपेक्षायां च युगपज्ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः । अथ मा भूद् व्याघात इति सर्वविज्ञानानामात्ममनसोः सन्निकर्षः कारणमिष्यते ? तदवस्थमेवेदं भवति ज्ञानकारणत्वादात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यमिति ॥ २८ ॥

(वृ०) इन्द्रियार्थसन्निकर्षो न [illegible]

शङ्कते—

व्याहतत्वाद् अहेतुः ॥ २८ ॥

गीतश्रवणादिकाले चक्षुर्घटसंयोगादौ विद्यमानेपि चाक्षुषादेर्व्याहतत्वादिन्द्रियार्थसंयोगो न हेतुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ २९ ॥

(भा०) नास्ति व्याघातो न ह्यात्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं व्यभिचरति। इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमुपादीयते। अर्थविशेषप्राबल्याद्धि सुप्तव्यासक्तमनसां ज्ञानोत्पत्तिरेकदा भवति। अर्थविशेषः कश्चिदेवेन्द्रियार्थः। तस्य प्राबल्यं तीव्रतापटुते। तच्चार्थविशेषप्राबल्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षविषयं नात्ममनसोः सन्निकर्षविषयम्, तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रधानमिति।

असति प्रणिधाने, सङ्कल्पे चासति, सुप्तव्यासक्तमनसां यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं तत्र मनःसंयोगोऽपि कारणमिति मनसि क्रियाकारणं वाच्यमिति।

यथैव ज्ञातुः खल्वयमिच्छाजनितः प्रग्रहो (१)मनसः प्रेरक आत्मगुण, एवमात्मनि गुणान्तरं सर्वस्य साधकं प्रवृत्तिदोषजनितमस्ति, येन प्रेरितं मन इन्द्रियेण सम्बध्यते। तेन ह्यप्रेर्यमाणे मनसि संयोगाभावाज् ज्ञानानुत्पत्तौ सर्वार्थता ऽस्य निवर्त्तते। एषितव्यं चास्य गुणान्तरस्य द्रव्यगुणकर्मकारणत्वम्। अन्यथा हि चतुर्विधानामणूनां भूतसूक्ष्माणां मनसां च ततो ऽन्यस्य क्रियाहेतोरसम्भवात् शरीरेन्द्रियविषया-

---

(१) प्रयत्न इति क० पु० पा०।

णामनुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥ २९ ॥

(सू०) समाधत्ते—

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ २९ ॥

अर्थविशेषस्य गीतादेः **प्राबल्याद्** बुभुत्सितत्वाद् गीतादिज्ञानम् । तथा च गीतशुश्रूषादेश्चाक्षुषादिप्रतिबन्धकत्वात् प्रतिबन्धकाभावस्य च कार्यजनकत्वात् तत्सहकारेण चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य हेतुत्वमित्यतः पूर्वपक्षो न युक्त इति ।

परे तु इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य हेतुत्वमित्यत इन्द्रियमनोयोगादेरहेतुत्वमिति भ्रान्ताः शङ्कते—**व्याहतत्वाद् अहेतुः** । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यैव हेतुत्वमित्यत्र यो हेतुरुक्तः, स न युक्तः । कुतः ? **व्याहतत्वात्**, इन्द्रियमनोयोगादेर्हेतुताया अभ्युपगमात् तद्व्याघातापत्तेः । अमुं खण्डयति—**नार्थविशेषप्राबल्यात्** । नास्ति व्याघातः । कुतः ? **अर्थविशेषस्य** इन्द्रियार्थस्य **प्राबल्यात्** प्राधान्यात् । तथा चेन्द्रियार्थसन्निकर्षप्राधान्यार्थं हि पूर्वमुक्तं, न तु तदितरनिषेधार्थमिति ॥ २९ ॥

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः ॥ ३० ॥

(भा०) यदिदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं वृक्ष इति, एतत् किल प्रत्यक्षं, तत् खल्वनुमानमेव । कस्मात् ? एकदेशग्रहणाद् वृक्षस्योपलब्धेः । अर्वाग्भागमयं गृहीत्वा वृक्षमुपलभते । न चैकदेशो वृक्षः । तत्र यथा धूमं गृहीत्वा वह्निमनुमिनोति तादृगेव तद्भवति ॥ ३० ॥

(वृ०) ननु सति प्रत्यक्षस्य प्रमाणान्तरत्वे तल्लक्षणपरीक्षा सङ्गच्छते, तदेव तु नास्तीत्याशङ्कते—

प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः ॥ ३० ॥

प्रत्यक्षत्वेनाभिमतं वृक्षादिज्ञानम्(१) **अनुमानम्** अनुमितिः। **एकदेशस्य** पुरोभागस्य **ग्रहणाद्** ग्रहणानन्तरं **उपलब्धेः**, तथाचैकदेशग्रहणात्मकलिङ्गज्ञानजन्यत्वात् वृक्षादिज्ञानमनुमितिरित्यर्थः॥ ३०॥

(भा०) किं पुनर्गृह्यमाणादेकदेशाद् अर्थान्तरमनुमेयं मन्यसे? अवयवसमूहपक्षे अवयवान्तराणि,द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे तानि चावयवी चेति। अवयवसमूहपक्षे तावदेकदेशग्रहणाद् वृक्षबुद्धेरभावः नागृह्यमाणमेकदेशान्तरं वृक्षो गृह्यमाणैकदेशवदिति। अथैकदेशग्रहणादेकदेशान्तरानुमाने समुदायप्रतिसन्धानात् तत्र वृक्षबुद्धिः? न तर्हि वृक्षबुद्धिरनुमानमेवं सति भवितुमर्हतीति। द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे नावयव्यनुमेयो ऽस्यैकदेशसम्बद्धस्याग्रहणात् एकदेशसम्बन्धस्य ग्रहणे चाविशेषादनुमेयत्वाभावः। तस्माद् वृक्षबुद्धिरनुमानं न भवति।

एकदेशग्रहणमाश्रित्य प्रत्यक्षस्यानुमानत्वमुपपाद्यते। तच्च—

न, प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलम्भात् ॥ २१ ॥

(भा०) न प्रत्यक्षमनुमानम्। कस्मात्? प्रत्यक्षेणैवोपलम्भात्। यत् तदेकदेशग्रहणमाश्रीयते प्रत्यक्षेणासावुपलम्भः।

---

(१) घटादिज्ञानमिति पु० पा०।

न चोपलभ्यो निर्विषयोऽस्ति । यावच्चार्थजातं तस्य विषयस्तावदभ्यनुज्ञायमानं प्रत्यक्षव्यवस्थापकं भवति ।

किं पुनस्ततोऽन्यदर्थजातम्? अवयवी समुदायो वा । न चैकदेशग्रहणमनुमानं भावयितुं शक्यं हेत्वभावादिति ।

अन्यथापि च प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वप्रसङ्गस्तत्पूर्वकत्वात् । प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं—सम्बद्धावग्निधूमौ प्रत्यक्षतो दृष्टवतो धूमप्रत्यक्षदर्शनादग्नावनुमानं भवति । यच्च सम्बद्धयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः प्रत्यक्षं, यच्च लिङ्गमात्रप्रत्यक्षग्रहणं नैतदन्तरेणानुमानस्य प्रवृत्तिरस्ति । न त्वेतदनुमानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् । न चानुमेयस्येन्द्रियेण सन्निकर्षादनुमानं भवति । सोयं प्रत्यक्षानुमानयोर्लक्षणभेदो महानाश्रयितव्य इति ॥ ३१ ॥

(सू०) वृक्षादिप्रत्यक्षनिषेधेऽपि न प्रत्यक्षमात्रनिषेधस्तदेकदेशप्रत्यक्षत्वाभ्युपगमादिति (१) मनसाह—

न, प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलम्भात् ॥ ३१ ॥

प्रत्यक्षमनुमानमिति न । प्रत्यक्षमेकदेशेनानुमितिरिदं नेत्यर्थः । यावत्तावदप्युपलम्भात् यावत्तावतोऽपि यस्य कस्यचिद् वस्तुनः प्रत्यक्षेणेन्द्रियेणोपलम्भात्, इत्यत्रास्य त्वयाऽप्यभ्युपगमात् । वृक्षादिप्रत्यक्षनिषेधे न प्रत्यक्षमात्रनिषेधस्तदेकदेशप्रत्यक्षस्य त्वयाऽप्यभ्युपगमादित्यर्थः । इदमुक्तं भवति वृक्षादिप्रत्यक्षस्यैकदेशप्रत्यक्षत्वेऽपि प्रत्यक्षमात्रनिषेधो न इत्यपि बोध्यम् ॥ ३१ ॥

---

(१) अभ्युपगमादि [illegible] पुस्तके नास्ति ।

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात् ॥ ३२ ॥

(भा०)न चैकदेशोपलब्धिमात्रम्। किं तर्हि? एकदेशोपलब्धिः तत्सहचरितावयव्युपलब्धिश्च। कस्मात्? अवयविसद्भावात्। अस्ति ह्ययमेकदेशव्यतिरिक्तो ऽवयवी तस्यावयवस्थानस्योपलब्धिकारणप्राप्तस्यैकदेशोपलब्धावनुपलब्धिरनुपपन्नेति।

अकृत्स्नग्रहणादिति चेद् न, कारणतो ऽन्यस्यैकदेशस्याभावात्। न चावयवाः कृत्स्ना गृह्यन्ते अवयवैरेवावयवान्तरव्यवधानाद्, नावयवी कृत्स्नो गृह्यत इति, नायं गृह्यमाणेष्ववयवेषु परिसमाप्त इति, सेयमेकदेशोपलब्धिरनिवृत्तैवेति। कृत्स्नमिति वै खल्वशेषतायां सत्यां भवति, अकृत्स्नमिति शेषे सति, तच्चैतदवयवेषु बहुष्वस्ति अव्यवधाने ग्रहणाद् व्यवधाने चाग्रहणादिति।

अङ्ग तु भवान् पृष्टो व्याचष्टां गृह्यमाणस्यावयविनः किमगृहीतं मन्यसे? येनैकदेशोपलब्धिः स्यादिति। न ह्यस्य कारणेभ्यो ऽन्ये एकदेशा भवन्तीति तत्रावयववृत्तं नोपपद्यत इति। इदं तस्य वृत्तं येषामिन्द्रियसन्निकर्षाद्ग्रहणमवयवानां तैः सह गृह्यते। येषामवयवानां व्यवधानादग्रहणं तैः सह न गृह्यते। न चैतत्कृतो ऽस्ति भेद इति।

समुदायाशेषता वा समुदायो वृक्षः स्यात् तत्प्राप्तिर्वा, उभयथा ग्रहणाभावः। मूलस्कन्धशाखापलाशादीनामशेषता वा समुदायो वृक्ष इति स्याद् प्राप्तिर्वा समुदायिनामिति, उभयथा समुदायभूतस्य वृक्षस्य ग्रहणं नोपपद्यत इति। अवयवैस्तावदवयवान्तरस्य व्यवधानादशेषग्रहणं नोपपद्यते। प्राप्तिग्रहणमपि नोपपद्यते प्राप्तिमतामग्रहणात्। सेयमेकदेशग्रहणसहचरिता वृक्षबुद्धिर्द्रव्यान्तरो-

[illegible] न [illegible] इति ॥ ३२ ॥

(इ०) [illegible]

न [illegible] ॥ ३३ ॥

[illegible] । [illegible]

[illegible] ॥ ३३ ॥

[illegible] ॥ ३ ॥

[illegible] ॥ ३३ ॥

(आ०) [illegible] इति [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] ॥ ३३

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात् ॥ ३२ ॥

(भा०)न चैकदेशोपलब्धिमात्रम्। किं तर्हि ? एकदेशोपलब्धिः तत्सहचरितावयव्युपलब्धिश्च । कस्मात् ? अवयविसद्भावात्। अस्ति ह्ययमेकदेशव्यतिरिक्तो ऽवयवी तस्यावयवस्थानस्योपलब्धिकारणप्राप्तस्यैकदेशोपलब्धावनुपलब्धिरनुपपन्नेति ।

अकृत्स्नग्रहणादिति चेद् न, कारणतो ऽन्यस्यैकदेशस्याभावात् । न चावयवाः कृत्स्ना गृह्यन्ते अवयवैरेवावयवान्तरव्यवधानाद्, नावयवी कृत्स्नो गृह्यत इति, नायं गृह्यमाणेष्ववयवेषु परिसमाप्त इति, सेयमेकदेशोपलब्धिरनिवृत्तैवेति । कृत्स्नमिति वै खल्वशेषतायां सत्यां भवति, अकृत्स्नमिति शेषे सति, तच्चैतदवयवेषु बहुष्वस्ति अव्यवधाने ग्रहणाद् व्यवधाने चाग्रहणादिति ।

अङ्ग तु भवान् पृष्टो व्याचष्टां गृह्यमाणस्यावयविनः किमगृहीतं मन्यसे ? येनैकदेशोपलब्धिः स्यादिति । न ह्यस्य कारणेभ्यो ऽन्ये एकदेशा भवन्तीति तत्रावयववृत्तं नोपपद्यत इति । इदं तस्य वृत्तं येषामिन्द्रियसन्निकर्षाद्ग्रहणमवयवानां तैः सह गृह्यते । येषामवयवानां व्यवधानादग्रहणं तैः सह न गृह्यते । न चैतत्कृतो ऽस्ति भेद इति ।

समुदायशेषता वा समुदायो वृक्षः स्यात् तत्प्राप्तिर्वा, उभयथा ग्रहणाभावः । मूलस्कन्धशाखापलाशादीनामशेषता वा समुदायो वृक्ष इति स्यात् प्राप्तिर्वा समुदायिनामिति, उभयथा समुदायभूतस्य वृक्षस्य ग्रहणं नोपपद्यत इति । अवयवैस्तावदवयवान्तरस्य व्यवधानादशेषग्रहणं नोपपद्यते । प्राप्तिग्रहणमपि नोपपद्यते प्राप्तिमतामग्रहणात् । सेयमेकदेशग्रहणसहचरिता वृक्षबुद्धिर्द्रव्यान्तरो-

रुपपत्तेः, अन्यथा परमाणुपुञ्जत्वे चैकदेशधारणेन सकलध
कदेशाकर्षणेन सकलाकर्षणं च न स्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

सेनावनवद् ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम्

(भा०) यथा सेनाङ्गेषु वनाङ्गेषु च दूरादगृह्य
पृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धिः एवमणुषु सं
ष्वगृह्यमाणपृथक्त्वेष्वेकमिदमित्युपपद्यते बुद्धि
यथा गृह्यमाणपृथक्त्वानां सेनावनाङ्गानामारात्कारणा
पृथक्त्वस्याग्रहणं, यथा गृह्यमाणजातीनां पलाश इति वा
इति वा नाराज्जातिग्रहणं भवति, यथा गृह्यमाणस्प
नारात् स्पन्दग्रहणं, गृह्यमाणे चार्थजाते पृथक्त्वस्याग्रहण
मिति भाक्तः प्रत्ययो भवति, न त्वणूनां गृह्यमाणपृथ
कारणतः पृथक्त्वस्याग्रहणाद्भाक्त एकप्रत्ययोऽतीन्द्रिय
दणूनामिति ।

इदमेव च परीक्ष्यते किमेकप्रत्ययोऽणुसञ्चय
आहोस्विन्नेति, अणुसञ्चय एव सेनावनाङ्गानि । न च
क्ष्यमाणमुदाहरणमिति युक्तं साध्यत्वादिति ।

दृष्टमिति चेन्न । तद्विषयस्य परीक्षोपपत्ते
यदपि मन्येत दृष्टमिदं सेनावनाङ्गानां पृथक्त्वस्याग्रहणा
नैकमिति ग्रहणं, न च शक्यं प्रत्याख्यातुमिति ? तच्च(१)
तद्विषयस्य परीक्षोपपत्तेः । दर्शनविषय एवायं पर
यो ऽयमेकमिति प्रत्ययो दृश्यते, स परीक्ष्यते किं द्रव्यान्तरा
वा अथाणुसञ्चयविषय इति ? अत्र दर्शनमन्यतरस्य सा
भवति । नानाभावे चाणूनां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनैकमि

---

(१) तथा इति क० मु० पु० पा० ।

ग्रहणम् अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो, यथा स्थाणौ पुरुष इति। ततः किम्? अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षित्वात् प्रधानसिद्धिः। स्थाणौ पुरुष इति प्रत्ययस्य किं प्रधानम्? योऽसौ पुरुषे पुरुषप्रत्ययस्तस्मिन्सति पुरुषसामान्यग्रहणात् स्थाणौ पुरुषोऽयमिति। एवं नानाभूतेष्वेकमिति सामान्यग्रहणात् प्रधाने सति भवितुमर्हति। प्रधानं च सर्वस्याग्रहणादिति नोपपद्यते। तस्मादभिन्न एवायमभेदप्रत्यय एकमिति।

इन्द्रियान्तरविषयेष्वभेदप्रत्ययः प्रधानमिति चेत् न विशेषहेत्वभावात् दृष्टान्ताव्यवस्था। श्रोत्रादिविषयेषु शब्दादिष्वभिन्नेष्वेकप्रत्ययः प्रधानमनेकस्मिन्नेकप्रत्ययस्येति। एवं च सति दृष्टान्तोपादानं न व्यवतिष्ठते विशेषहेत्वभावात्। अणुषु सञ्चितेष्वेकप्रत्ययः किमतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः स्थाणौ पुरुषप्रत्ययवत्? अथार्थस्य तथाभावात्तस्मिंस्तदिति प्रत्ययो यथा शब्दस्यैकत्वादेकः शब्द इति?। विशेषहेतुपरिग्रहणमन्तरेण दृष्टान्तौ संशयमापादयत इति। कुम्भवत्सञ्चयमात्रं गन्धादयोऽपीत्यनुदाहरणं गन्धादय इति। एवं परिमाणसंयोगस्पन्दजातिविशेषप्रत्ययानप्यनुयोक्तव्य(१)स्तेषु चैवं प्रसङ्ग इति।

एकत्वबुद्धिरतस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति विशेषहेतुर्महदिति प्रत्ययेन सामानाधिकरण्यात्। एकमिदं महच्चेति एकविषयौ प्रत्ययौ समानाधिकरणौ भवतः तेन विज्ञायते यन्महत्तदेकमिति। अणुसमूहेऽतिशयग्रहणं महत्प्रत्यय इति चेत्? सोऽयममहत्सु अणुषु महत्प्रत्ययोऽतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो भवतीति। किं चातः? अतस्मिंस्तदिति

(१) प्रत्यया अप्यनुयोक्तव्या इति क० पु० पाठः।

प्रत्ययस्य प्रधानापेक्षित्वात्(१) प्रधानसिद्धिरिति भवितव्यं महत्येव महत्प्रत्ययेनेति।

अणुः शब्दो महानिति च व्यवसायात् प्रधानसिद्धिरिति चेत् न मन्दतीव्रताग्रहणाभिमानावधारणाद् यथा द्रव्ये। अणुः शब्दोऽल्पो मन्द इत्येतस्य ग्रहणं महान् शब्दः पटुस्तीव्र इत्येतस्य ग्रहणम्। कस्मात्? इयत्तानवधारणात्। न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवस्यन्नियानयमित्यवधारयति। यथा बदरामलकबिल्वादीनि। संयुक्ते इमे इति च द्वित्वसमानाश्रय(२)प्राप्तिग्रहणम्।

द्वौ समुदायावाश्रयः संयोगस्येति चेत्? को ऽयं समुदायः?, प्राप्तिरनेकस्यानेका वा प्राप्तिरेकस्य समुदाय इति चेत्? प्राप्तेरग्रहणं प्राप्त्याश्रितायाः। संयुक्ते इमे वस्तुनी इति नात्र द्वे प्राप्ती संयुक्ते गृह्येते।

अनेकसमूहः समुदाय इति चेद् न द्वित्वेन समानाधिकरणस्य ग्रहणात्। द्वाविमौ संयुक्तावर्थाविति ग्रहणे सति नानेकसमूहाश्रयः संयोगो गृह्यते। न च द्वयोरण्वोर्ग्रहणमस्ति, तस्मान्महती द्वित्वाश्रयभूते द्रव्ये संयोगस्य स्थानमिति।

प्रत्यासत्तिः प्रतीघातावसाना(३)संयोगो नार्थान्तरमिति चेत्? नार्थान्तरहेतुत्वात्संयोगस्य। शब्दरूपादिस्पन्दानां हेतुः संयोगो न च द्रव्ययोर्गुणान्तरोपजननमन्तरेण शब्दे रूपादिषु स्पन्दे च कारणत्वं गृह्यते तस्माद् गुणान्तरं,

---

(१) प्रधानापेक्षितत्वादिति क० पु० पा०।
(२) समानाश्रयम्-इति क० पु० पा०।
(३) प्रतीक्षा तावता इति क० पु० पा०।

प्रत्ययविषयश्चार्थान्तरं तत्प्रतिषेधो वा कुण्डली गुरुरकुण्डलश्छात्र इति। संयोगस्तु द्वयोः पदार्थान्तरं न विषयः अर्थान्तरप्रतिषेधस्तर्हि विषयः। तत्र प्रतिषिध्यमानवचनम्। संयुक्ते द्रव्ये इति यदर्थान्तरमन्यत्र दृष्टमिह प्रतिषिध्यते तद्वक्तव्यमिति। द्वयोर्महतोराश्रितस्य ग्रहणान्नाण्वाश्रय इति।

जातिविशेषस्य प्रत्ययानुवृत्तिलिङ्गस्याप्रत्याख्यानम्, प्रत्याख्याने वा प्रत्ययव्यवस्थानुपपत्तिः। व्याधिकरणस्यानभिव्यक्तेरधिकरणवचनम्। अणुसमवस्थानं विषय इति चेत्? प्राप्ताप्राप्तसामर्थ्यवचनम्। किमप्राप्ते अणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्यते? अथ प्राप्ते इति?। अप्राप्ते ग्रहणमिति चेत्? व्यवहितस्याणुसमवस्थानस्याप्युपलब्धिप्रसङ्गः, ते व्यवहिते ऽणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्येत। प्राप्ते ग्रहणमिति चेत्? मध्यपरभागयोरप्राप्तावनभिव्यक्तिः। यावत्प्राप्तं भवति तावत्यभिव्यक्तिरिति चेत्? तावतो ऽधिकरणत्वमणुसमवस्थानस्य। यावति प्राप्ते जातिविशेषो गृह्यते तावदस्याधिकरणमिति प्राप्तं भवति। तत्रैकस्मिन्समुदाये प्रतीयमाने ऽर्थभेदः। एवं च सति यो ऽयमणुसमुदायो वृक्ष इति प्रतीयते तत्र वृक्षबहुत्वं प्रतीयेत, यत्र यत्र ह्यणुसमुदायस्य भागे वृक्षत्वं गृह्यते स स वृक्ष इति। तस्मात्समुदिताणुसमवस्थानस्यार्थान्तरस्य जातिविशेषाभिव्यक्तिविषयत्वादवयव्यर्थान्तरभूत इति ॥ ३६ ॥

(पृ०) इदमत्र—नौकाकर्षणेन नौकान्तिकर्षणवत् कुण्डलधारणेन कुण्डलस्य [illegible] विशेषाभावेऽप्युपपत्तेः. अतः पूर्वोक्तं युक्तिमेव साधीयसी नन्दना-

नस्तत्र परोक्तं समाधानमाशङ्क्य दूषयति—

सेनावनादिवद् ग्रहणमिति चेन्न अतीन्द्रियत्वादणूनाम् ॥ ३६ ॥

अतिदूरस्थैकमनुष्यैकवृक्षादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि सेनावनादिप्रत्यक्षवदेकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहघटादेः प्रत्यक्षं स्यादिति चेद् ब्रूषे, तदपि न, अणूनामतीन्द्रियत्वात्। प्रत्यक्षे च महत्त्वस्य हेतुत्वात् तत्सत्त्वात् सेनावनादिप्रत्यक्षं युज्यते, न त्वणूनां महत्त्वाभावादिति भावः ॥ ३६ ॥

समाप्तमवयविपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ४ ॥

(भा०) परीक्षितं प्रत्यक्षम् । अनुमानमिदानीं परीक्ष्यते—

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ॥ ३७ ॥

अप्रमाणमिति । एकदाप्यर्थस्य न प्रतिपादकमिति । रोधादपि नदी पूर्णा गृह्यते तदा चोपरिष्टाद्वृष्टो देव इति मिथ्यानुमानम् । नीडोपघातादपि पिपीलिकाण्डसञ्चारो भवति तदा च भविष्यति वृष्टिरिति मिथ्यानुमानमिति । पुरुषोऽपि मयूरवाशितमनुकरोति तदापि शब्दसादृश्यान्मिथ्यानुमानं भवति ॥ ३७ ॥

(वृ०) अवसरेण क्रमप्राप्तमनुमानं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति—

रोधोपघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ॥ ३७ ॥

अनुमानस्य त्रैविध्यं पूर्वमुक्तम् । तत्र त्रिविधस्याप्रामाण्ये साधि-

तेऽनुमानमप्रमाणमर्थात्सिद्धमित्याशयेनेदम् ।

अनुमानमनुमानत्वेनाभिमतं **न प्रमाणं** प्रमितिकरणत्वव्यभिचारि व्यभिचारिहेतुकत्वात् । तत्र त्रिविधे व्यभिचारं दर्शयति रोधेत्यादिना । नदीवृद्ध्या पिपीलिकाण्डसञ्चारेण मयूररुतेन च वृष्ट्यनुमानं त्रिविधमुदाहरणं न सम्भवति नदीरोधाधीननदीवृद्ध्या आश्रयोपघाताधीनपिपीलिकाण्डसञ्चारेण मनुष्यकर्तृकमयूररुतसदृशरुतेन व्यभिचारात् । पिपीलिकाण्डसञ्चारस्य वृष्टिहेतुत्वाभिप्रायेणेदम् ।

अथवा लक्षणसूत्रे **पूर्ववत्** पूर्वकालीनसाध्यानुमापकं, **शेषवत्**, उत्तरकालीनसाध्यानुमापकं **सामान्यतो दृष्टं** विद्यमानसाध्यस्यानुमापकम् इत्यर्थ इत्याशयः । एतेन त्रैकालिकसाध्यानुमापकत्वं न सम्भवति ।

परे तु—पिपीलिकाण्डसञ्चारेणात्यन्तोष्मानुमानं, ततश्च महाभूतक्षोभानुमानं तस्य च वृष्टिहेतुत्वात्, तेन वृष्ट्यनुमानमिति—वदन्ति ।

एवमन्यत्रापि व्यभिचारशङ्कासम्भवादव्यभिचारनिश्चयस्यानुमितिहेतोरेव दुर्लभत्वात् प्रामाण्यं न सम्भवतीत्याशयः ॥ ३७ ॥

नैकदेशत्राससादृश्येभ्यो ऽर्थान्तरभावात् ॥ ३८ ॥

(भा०) नायमनुमानव्यभिचारः, अननुमाने तु खल्वयमनुमानाभिमानः । कथम्? नाविशिष्टो लिङ्गं भवितुमर्हतीति । पूर्वोदकविशिष्टं खलु वर्षोदकं शीघ्रतरत्वं स्रोतसो बहुतरफेनफलपर्णकाष्ठादिवहनं(१) चोपलभमानः पूर्णत्वेन नद्या उपरि वृष्टो देव इत्यनुमिनोति नोदकवृद्धिमात्रेण(२) । पिपीलिकाप्रायस्या-

(१) काष्ठादिबहुलम्-इति क० पु० पा० ।
(२) उदकवृद्धिमात्रेण इति लि० पु० पा० ।

ण्डसञ्चारे भविष्यति वृष्टिरित्यनुमीयते न कस्माञ्चिदिति। नेदं मयूरवाशितं तत्सदृशो ऽयं शब्द इति विशेषापरिज्ञानान्मिथ्यानुमानमिति। यस्तु(१) विशिष्टाच्छब्दाद्विशिष्टमयूरवाशितं गृह्णाति तस्य विशिष्टोऽर्थो गृह्यमाणो लिङ्गं यथा सर्पादीनामिति। सोऽयमनुमातुरपराधो नानुमानस्य, योऽर्थविशेषेणानुमेयमर्थमविशिष्टार्थदर्शनेन बुभुत्सत इति ॥ ३८ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

नैकदेशत्राससादृश्येभ्योऽर्थान्तरभावात् ॥ ३८ ॥

अनुमानाप्रामाण्यं न युक्तमेकदेशरोधजनदीवृद्धेः त्रासजपिपीलिकाण्डसञ्चारात् मयूररुतसदृशरुताच्च लिङ्गीभूतानां नदीवृद्ध्यादीनां भिन्नत्वान्न दोषः। न च सर्वत्र व्यभिचारशङ्का, सत्यां तस्यां तर्केण तदपनयनान्न दोप इत्याशयः ॥ ३८ ॥

समाप्तमनुमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ५ ॥

(भा०) त्रिकालविषयमनुमानं त्रैकाल्यग्रहणादित्युक्तम्, अत्र च—

वर्त्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥३९॥

वृन्तात्प्रच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदतो यदूर्ध्वं स पतितोऽध्वा तत्संयुक्तः कालः पतितकालः, योऽधस्तात् स पतितव्यो ऽध्वा, तत्संयुक्तः कालः पतितव्यकालः। नेदानीं तृतीयोऽध्वा विद्यते यत्र पततीति वर्त्तमानः कालो गृह्येत त-

---

(१) यस्तु सदृशात् इति क० मु० पा०।

स्माद्वर्तमानः कालो न विद्यत इति ॥ ३९ ॥

(वृ०) अनुमानस्य त्रिकालविषयत्वमभिमतम्, तन्न युक्तं, वर्तमानाभावेन तदधीनज्ञानयोरतीतानागतयोरभावेन कालत्रयात्मकविषयाभावात् इत्याशयेन वर्तमानपरीक्षाप्रकरणमारभमाणो वर्तमानमाक्षिपति—

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥ ३९ ॥

वर्तमानाभावः अतीतानागतभिन्ने कालत्वाभावः । व्युत्पादयति—**पतत** इति । **पततः** फलादेर्वृक्षावधिकः कश्चन देशः पतिताध्वा, भूम्यवधिकः कश्चन पतितव्याध्वा, न तु वर्तमानस्य प्रसङ्गोऽपीति भावः ॥ ३९ ॥

तयोरप्यभावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ ४० ॥

(भा०) नाध्वव्यङ्ग्यः कालः । किं तर्हि ? क्रियाव्यङ्ग्यः पततीति । यदा पतनक्रिया व्युपरता भवति स कालः पतितकालः । यदोत्पत्स्यते स पतितव्यकालः । यदा द्रव्ये वर्तमाना क्रिया गृह्यते स वर्तमानः कालः । यदि चायं द्रव्ये वर्तमानं पतनं न गृह्णाति कस्योपरममुत्पत्स्यमानतां वा प्रतिपद्यते । पतितः काल इति भूता क्रिया । पतितव्यः काल इति चोत्पत्स्यमाना क्रिया । उभयोः कालयोः क्रियाहीनं द्रव्यम्, अधः पततीति क्रियासम्बद्धं, सोऽयं क्रियाद्रव्ययोः सम्बन्धं गृह्णातीति वर्तमानः कालस्तदाश्रयौ चेतरौ कालौ तदभावे न स्यातामिति ॥ ४० ॥

(वृ०) समाधत्ते—

तयोरप्यभावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ ४० ॥

वर्तमानाभावे तयोरतीतानागतयोरप्यभावः स्या- त्तयोस्तदपेक्षत्वात् । वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं ह्यतीतत्वं, वर्तमा- नप्रागभावप्रतियोगित्वमनागतत्वमिति भावः ॥ ४० ॥

(भा०) अथापि—

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ४१ ॥

अथापि यद्यतीतानागतावितरेतरापेक्षौ सिद्ध्येतां प्रतिपद्ये- महि वर्त्तमानविलोपम् । नातीतापेक्षा ऽनागतसिद्धिः नाप्यनाग- तापेक्षा ऽतीतसिद्धिः । कया युक्त्या ? केन कल्पेनातीतः कथमती- तापेक्षा ऽनागतसिद्धिः, केन च कल्पेनानागत इति नैतच्छक्यं निर्वक्तुमव्याकरणीयमेतद्वर्तमानलोप इति । यच्च मन्येत ह्रस्व- दीर्घयोः स्थलनिम्नयोश्छायातपयोश्च यथेतरेतरापेक्षया सिद्धि- रेवमतीतानागतयोरिति, तन्नोपपद्यते विशेषहेत्वभावात् । दृष्टा- न्तवत्प्रतिदृष्टान्तोऽपि प्रसज्यते यथा रूपस्पर्शौ गन्धरसौ नेतरे- तरापेक्षौ सिध्यतः, एवमतीतानागताविति नेतरेतरापेक्षा कस्य- चित्सिद्धिरिति । यस्मादेकाभावे ऽन्यतराभावादुभया- भावः । यद्येकस्यान्यतरापेक्षा सिद्धिरन्यतरस्येदानीं किमपे- क्षा ? यद्यन्यतरस्यैकापेक्षा सिद्धिरेकस्येदानीं किमपेक्षा ? एवमेकस्याभावे अन्यतरन्न सिध्यतीत्युभयाभावः प्रसज्यते ॥ ४१ ॥

(वृ०) ननु तयोः परस्परापेक्षयैव सिद्धेर्न वर्तमानापेक्षेत्यत आह—

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षा सिद्धिः ॥ ४१ ॥

अन्योन्याश्रयादिति भावः ॥ ४१ ॥

(भा०) अर्थसद्भावव्यङ्ग्यश्चायं वर्त्तमानः कालः, विद्यते द्रव्यं विद्यते गुणः विद्यते कर्मेति। यस्य चायं नास्ति, तस्य—

वर्त्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४२ ॥

प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं, न चाविद्यमानमसदिन्द्रियेण सन्निकृष्यते। न चायं विद्यमानं सत्किञ्चिदनुजानाति। प्रत्यक्षनिमित्तं प्रत्यक्षविषयः प्रत्यक्षज्ञानं सर्वं नोपपद्यते, प्रत्यक्षानुपपत्तौ तत्पूर्वकत्वाद् अनुमानागमयोरनुपपत्तिः। सर्वप्रमाणविलोपे सर्वग्रहणं न भवतीति ॥ ४२ ॥

(वृ०) तयोरप्यभावे का क्षतिः? अतो युक्त्यन्तरमाह—

वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४२ ॥

वर्तमानाभावे प्रत्यक्षं नोपपद्यते प्रत्यक्षस्य वर्तमानविषयत्वात्।

अत एवाहुः—

'सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चक्षुरादिना' इति।

प्रत्यक्षाभावे च सर्वमेव ग्रहणं ज्ञानं न स्यात् प्रत्यक्षमूलकत्वादितरज्ञानानामिति भावः ४२ ॥

(भा०) उभयथा च वर्त्तमानः कालो गृह्यते क्वचिदर्थसद्भावव्यङ्ग्यः यथा द्रव्ये द्रव्यमिति । क्वचित् क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः यथा पचति छिनत्तीति । नानाविधा चैकार्था क्रिया क्रियासन्तानः क्रियाभ्यासश्च । नानाविधा चैकार्था क्रिया पचतीति स्थाल्यधिश्रयणमुदकासेचनं तण्डुलावपनमेधोऽपसर्पणमग्न्यभिज्वालनं दर्वीघट्टनं मण्डस्रावणमधोवतारणमिति । छिनत्तीति क्रियाभ्यास उद्यम्योद्यम्य परशुं दारुणि निपातयन् छिनत्तीत्युच्यते ।

यच्चेदं पच्यमानं छिद्यमानं च तत्क्रियमाणं, तस्मिन् क्रियमाणे—

कृतताकर्त्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथा ग्रहणम् ॥ ४३ ॥

क्रियासन्तानो ऽनारब्धश्चिकीर्षितो ऽनागतः कालः पक्ष्यतीति । प्रयोजनावसानः क्रियासन्तानोपरमः अतीतः कालो ऽपाक्षीदिति । आरब्धक्रियासन्तानो वर्तमानः कालः पचतीति । तत्र या उपरता सा कृतता । या चिकीर्षिता सा कर्त्तव्यता । या विद्यमाना सा क्रियमाणता । तदेवं क्रियासन्तानस्थस्त्रैकाल्यसमाहारः पचति पच्यत इति वर्त्तमानग्रहणेन गृह्यते, क्रियासन्तानस्य ह्यत्राविच्छेदो विधीयते नारम्भो नोपरम इति । सोऽयमुभयथा वर्त्तमानो गृह्यते अपवृक्तो व्यपवृक्तश्च अतीतानागताभ्यां, स्थितिव्यङ्ग्यो विद्यते द्रव्यमिति । क्रियासन्तानाविच्छेदाभिधायी च त्रैकाल्यान्वितः पचति छि-

नर्थीति । अन्यश्च प्रत्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्य विवक्षायां तदभिधायी बहुप्रकारो लोकेषु उत्प्रेक्षितव्यः । तस्मादस्ति वर्तमानः काल इति ॥ ४३ ॥

(वृ०) ननु यदि वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वमतीतत्वं, वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं च भविष्यत्त्वं, तदा वर्तमान एव घटे कथं श्यान आसीद्रक्तो भविष्यतीति धीरत आह—

कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथा ग्रहणम् ॥ ४३ ॥

वर्तमानस्यापि घटादेः श्यामरूपादीनां कृतताकर्तव्यतयोः अतीतताभविष्यत्तयोरुपपत्तेर्घटादेरप्यतीतानागतत्वेन व्यवहारः परम्परासम्बन्धादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

समाप्तं वर्तमानपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ६ ॥

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४४ ॥

(भा०) अत्यन्तसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति । न चैवं भवति यथा गौरेवं गौरिति । प्रायःसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति, न हि भवति यथाऽनड्वानेवं महिष इति । एकदेशसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति, न हि सर्वेण सर्वमुपमीयत इति ॥ ४४ ॥

(वृ०) अथावसरेण क्रमप्राप्तमुपमानं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति—

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४४ ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानमुक्तं, तन्न युक्तं, यतः साधर्म्यमात्यन्तिकं प्रायिकमैकदेशिकं वा न सम्भवति । नहि आत्यन्तिकसाधर्म्येण गौरिव गौरित्युपमानं प्रवर्त्तते, न वा प्रायिकसाधर्म्येण गौरिव महिष इति । न वा यत्किञ्चित्साधर्म्येण मेरुरिव सर्षप इति । साधर्म्यस्य चोपलक्षणत्वाद्वैधर्म्योपमानमप्येवं खण्डनीयम् ॥ ४४ ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥ ४५ ॥

(भा०) न साधर्म्यस्य कृत्स्नप्रायाल्पभावमाश्रित्योपमानं प्रवर्त्तते, किं तर्हि ? प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्त्तते । यत्र चैतदस्ति न तत्रोपमानं प्रतिषेद्धुं शक्यम् । तस्माद्यथोक्तदोषो नोपपद्यत इति ॥ ४५ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥ ४५ ॥

प्रसिद्धं प्रकर्षेण महिषादिव्यावृत्त्या **सिद्धं** ज्ञातं **यत् साधर्म्यं** तज्ज्ञानस्योपमितिकरणत्वान्न दोषः । साधर्म्यं च प्रकरणाद्यनुसारात् क्वचित् किञ्चिदिति ॥ ४५ ॥

(भा०) अस्तु तर्ह्युपमानमनुमानम्—

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४६ ॥

यथा धूमेन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य वह्नेर्ग्रहणमनुमानम्,

एवं गवा प्रत्यक्षेणाऽप्रत्यक्षस्य गवयस्य ग्रहणमिति नेदमनुमानाद्विशिष्यते ॥ ४६ ॥

(वृ०) अनुमानेन चरितार्थं नोपमानं मानान्तरम् इति वैशेषिकमतमाशङ्कते—

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४६ ॥

प्रत्यक्षेण गोसादृश्यविशेषेण अप्रत्यक्षस्य गवयपदवाच्यत्वस्य अनुमितेर्नोपमानं मानान्तरमिति ॥ ४६ ॥

(भा०) विशिष्यत इत्याह। कया युक्त्या?—

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति ॥ ४७ ॥

यदा ह्ययमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी गवा समानमर्थं पश्यति तदा अयं गवय इत्यस्य संज्ञाशब्दस्य व्यवस्थां प्रतिपद्यते न चेदमनुमानमिति। परार्थं चोपमानम्, यस्य ह्युपमेयमप्रसिद्धं तदर्थं प्रसिद्धोभयेन क्रियत इति परार्थमुपमानमिति चेन्न। स्वयमध्यवसायात्। भवति च भोः स्वयमध्यवसायः यथा गौरेवं गवय इति। नाध्यवसायः प्रतिषिध्यते उपमानं तु तन्न भवति प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्। न च यस्योभयं प्रसिद्धं तं प्रति साध्यसाधनभावो विद्यत इति ॥ ४७ ॥

(वृ०) अत्रोत्तरयति--

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्यामः ॥ ४७ ॥

अप्रत्यक्षे, व्याप्यवत्तया अप्रत्यक्षे, अनुमानत्वेन **प्रमाणार्थं** प्रमाणप्रयोजनं **उपमानस्य न पश्याम** इत्यर्थः । अथवा **गवये** गवयवृत्तौ **अप्रत्यक्षे** गवयपदवाच्यत्वे **उपमानस्य प्रमाणार्थं** प्रमां उपमानजन्यां प्रमां अनुमानत्वेन **न पश्याम** इत्यर्थः, व्याप्तिज्ञानाभावादिति भावः ॥ ४७ ॥

(भा०) अथापि—

तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४८ ॥

तथेति समानधर्मोपसंहारादुपमानं सिध्यति नानुमानम् । अयं चानयोर्विशेष इति ॥ ४८ ॥

(वृ०) ननु व्याप्तिज्ञाननियमः कल्प्यतामित्याशयेन युक्त्यन्तरमाह--

तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४८ ॥

अनुमानादुपमानस्य **नाविशेषः तथेत्युपसंहारात्** । यथा गौस्तथा गवय इति ज्ञानादुपमानसिद्धेरुपमानाधीनसिद्धेरुपमितेः । तथा च व्याप्तिज्ञानानपेक्षसादृश्यज्ञानाधीनोपमितिरित्यनुभवसिद्धम् । किञ्च नानुमिनोमि किन्तूपमिनोमीत्यनुव्यवसायसिद्धोपमितिर्नोपलपितुं शक्यत इत्याशयः ॥ ४८ ॥

समाप्तमुपमानप्रामाण्यपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ७ ॥

शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४९ ॥

(भा०) शब्दो ऽनुमानं, न प्रमाणान्तरं, कस्मात् ? शब्दार्थस्यानुमेयत्वात् । कथमनुमेयत्वम् ? प्रत्यक्षतो ऽनुपलब्धेः । यथा ऽनुपलभ्यमानो लिङ्गी मितेन लिङ्गेन पश्चान्मीयत इति अनुमानम् । एवं मितेन शब्देन पश्चान्मीयते ऽर्थो ऽनुपलभ्यमान इत्यनुमानं शब्दः ॥ ४९ ॥

(वृ०) प्रमाणान्तरं शब्दं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति —

शब्दोऽनुमानमित्यस्य शाब्दबोधोऽनुमितिरिति पर्यवसितोऽर्थः । तथा च शब्दो लिङ्गविधया ऽनुमितिकरणम् **अर्थस्य** शब्दकालीनप्रत्यक्षस्या**नुपलब्धे**रप्रत्यक्षत्वाद**नुमेयत्वा**दिति । तथा च शाब्दज्ञानमनुमितिरप्रत्यक्षविषयकत्वात्, अप्रत्यक्षविषयकत्वाद्वेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

(भा०) इतश्चानुमानं शब्दः —

उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ५० ॥

प्रमाणान्तरभावे द्विप्रवृत्तिरुपलब्धिः अन्यथा ह्युपलब्धिरनुमाने अन्यथोपमाने तद्व्याख्यातम् । शब्दानुमानयोस्तूपलब्धिरद्विप्रवृत्तिः, यथानुमाने प्रवर्तते तथा शब्देऽपि विशेषाभावादनुमानं शब्द इति ॥ ५० ॥

(वृ०) [illegible] —

[illegible] ॥ ५० ॥

उपलब्धेः शाब्दबोधत्वेनाभिमताया अनुमितित्वेनाभिमतायाश्चाद्विप्रवृत्तित्वात् । अद्विप्रकारत्वात् । अनुमितित्वं शाब्दत्वं च न जातिद्वयं शब्दस्य लिङ्गविधया बोधकत्वाल्लिङ्गान्तरज्ञानवाद्विजातीयत्वाभावात् ॥ ५० ॥

सम्बन्धाच्च ॥ ५१ ॥

(भा०) शब्दो ऽनुमानमिति वर्त्तते । सम्बद्धयोश्च शब्दार्थयोः सम्बन्धप्रसिद्धौ शब्दोपलब्धेरर्थग्रहणं यथा सम्बद्धयोर्लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धप्रतीतौ लिङ्गोपलब्धौ लिङ्गिग्रहणमिति ॥ ५१ ॥

(वृ०) हेत्वन्तरमाह--

सम्बन्धाच्च ॥ ५१ ॥

सम्बन्धान्नियतसम्बन्धाज्ज्ञायमानादिति शेषः । शब्दो हि व्याप्तिग्रहणसापेक्षो बोधयति । तेन शाब्दबोधो ऽनुमितिरिति भावः ॥ ५१ ॥

(भा०) यत्तावदर्थस्यानुमेयत्वादिति तन्न(१)—

आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थ(२)सम्प्रत्ययः ॥ ५२ ॥

स्वर्गः अप्सरसः उत्तराः कुरवः सप्त द्वीपाः समुद्रो लोकसन्निवेश इत्येवमादेरप्रत्यक्षस्यार्थस्य न शब्दमात्रात्प्रत्ययः,

---

(१) तच्च इति पु० पा० । (२) अर्थे-इति लि० पु० पा० ।

किं तर्हि ? आप्तैरयमुक्तः शब्द इत्यतः सम्प्रत्ययः विपर्ययेण सम्प्रत्ययाभावाद् न त्वेवमनुमानमिति । यत्पुनरुपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वादिति । अयमेव शब्दानुमानयोरुपलब्धेः प्रवृत्तिभेदः तत्र विशेषे सत्यहेतुर्विशेषाभावादिति ।

यत्पुनरिदं सम्बन्धाच्चेति, अस्ति च शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽनुज्ञातः, अस्ति च प्रतिषिद्धः । अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषोऽनुज्ञातः, प्राप्तिलक्षणस्तु शब्दार्थयोः सम्बन्धः प्रतिषिद्धः । कस्मात् ?

प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ।(१)

प्रत्यक्षतस्तावच्छब्दार्थप्राप्तेर्नोपलब्धिरतीन्द्रियत्वात् । येनेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तस्य विषयभावमतिवृत्तोऽर्थो न गृह्यते । अस्ति चातीन्द्रियविषयभूतोऽप्यर्थः समानेन चेन्द्रियेण गृह्यमाणयोः प्राप्तिर्गृह्यत इति । प्राप्तिलक्षणे च गृह्यमाणे सम्बन्धे शब्दार्थयोः शब्दान्तिके वार्थः स्यात्, अर्थान्तिके वा शब्दः स्याद् उभयं वोभयत्र ॥ ५२ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थे सम्प्रत्ययः ॥ ५२ ॥

आप्तस्य भ्रमादिशून्यस्य, य उपदेशः शब्दस्तत्सामर्थ्यम् आकाङ्क्षायोग्यतादिमत्त्वं ततः । अथवा आप्तं प्राप्तं यदुपदेशसामर्थ्यम् आकाङ्क्षादिमत्त्वं ततः तदुत्कारात् । सावधारणञ्चार्थं निर्देशेन स्वाभाविनिरपेक्षशब्दार्थनिरा-

---

(१) सूत्रत्वेन परिगणितमेतत् क० पु० पुस्तके । न्यायसूचीनिबन्धे तु नास्ति, वृत्तिकृता च न व्याख्यातं नातः सूत्रम् ।

नादर्थे सम्प्रत्ययः शाब्दबोधः सम्भवतीति नानुमानान्तर्भावः शब्दस्येत्यर्थः । शब्दादमुमर्थं प्रत्येमि न त्वनुमिनोमीत्यनुभवादिति भावः ॥ ५२ ॥

(भा०) अथ खल्वयम्—

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ॥ ५३ ॥

स्थानकरणाभावादिति चार्थः । न चायमनुमानतोऽप्युपलभ्यते शब्दान्तिकेऽर्थ इति । एतस्मिन्पक्षेऽप्यास्य(१) स्थानकरणोच्चारणीयः शब्दस्तदन्तिकेऽर्थ इति अन्नाग्न्यसिशब्दोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन् न च गृह्यन्ते, अग्रहणान्नानुमेयः प्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः । अर्थान्तिके शब्द इति स्थानकरणासम्भवाद् अनुच्चारणम् । स्थानं कण्ठादय करणं प्रयत्नविशेषः तस्यार्थान्तिकेऽनुपपत्तिरिति । उभयप्रतिषेधाच्च नोभयम् । तस्मान्न शब्देनार्थः प्राप्त इति ॥ ५३ ॥

(वृ०) शब्दार्थयोः सम्बन्धाभाव इत्यप्याह—

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ॥ ५३ ॥

शब्देन सहार्थस्य सम्बन्धाभावः व्याप्त्यभावः । हेतुमाह—पूरणेति । यदि शब्दस्यार्थेन व्याप्तिः स्यात्तदान्नाग्न्यसिशब्दैर्मुखपूरणमुखदाहमुखपाटनानि स्युः, शब्दस्य व्याप्यस्य सत्त्वेन अन्नादेरर्थस्यापि सत्त्वात् ॥ ५३ ॥

---

(१) अस्य-इति क० का० मु० पु० पा० ।

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ५४ ॥

(भा०) शब्दादर्थप्रत्ययस्य(१) व्यवस्थादर्शनादनुमीयतेऽस्ति शब्दार्थसम्बन्धो व्यवस्थाकारणम्। असम्बन्धे हि शब्दमात्रादर्थमात्रे प्रत्ययप्रसङ्गः तस्मादप्रतिषेधः सम्बन्धस्येति ॥ ५४ ॥

(वृ०) तत्किं शब्दोऽसम्बद्धमेवार्थं प्रत्याययति, तथा सत्यतिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते—

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ५४ ॥

अप्रतिषेधः शब्दार्थयोः सम्बन्धप्रतिषेधो न, शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य व्यवस्थितत्वात्। कश्चिदेव हि शब्दः कञ्चिदेवार्थं बोधयति, न सर्वः सर्वमिति। इत्थं च सम्बन्धेऽङ्गीकृते तेन सम्बन्धेन व्याप्तिरप्यावश्यकी, स च सम्बन्धो न गुरुपूरणादिनियामक इति भावः ॥ ५४ ॥

(भा०) अत्र समाधिः—

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५५ ॥

न सम्बन्धकारितं शब्दार्थव्यवस्थानम्, किं तर्हि? समयकारितं यत्तदवोचाम। अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषोऽनुज्ञातः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति समयं तमवोचाम(२) इति। कः पुनरयं समयः? अस्य शब्द-

---

(१) शब्दार्थप्रत्ययस्य-इति क० का० पु० पा०।

(२) समयं तदवोचाम इति क० का० पु० पा०।

स्येदमर्थजातमभिधेयमिति अभिधानाभिधेयनियमनियोगः । तस्मिन्नुपयुक्ते शब्दादर्थसम्प्रत्ययो भवति । विपर्यये हि शब्दश्रवणेऽपि प्रत्ययाभावः । सम्बन्धवादिनापि चायमवर्जनीय इति । प्रयुज्यमानग्रहणाच्च समयोपयोगो लौकिकानाम् । समयपालनार्थं चेदं पदलक्षणाया वाचो ऽन्वाख्यानं व्याकरणम् । वाक्यलक्षणाया वाचो ऽर्थो लक्षणम् । पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्ताविति । तदेवं प्राप्तिलक्षणस्य शब्दार्थसम्बन्धस्यार्थतुपो(१) ऽपि अनुमानहेतुर्न भवतीति ॥ ५५ ॥

(वृ०) उत्तरयति —

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५५ ॥

मन्मतेऽपि शब्दार्थयोरव्यवस्था न, **शब्दाधीनस्यार्थसम्प्रत्ययस्य सामयिकत्वात्** शक्तिग्रहाधीनत्वात् शक्तिरूपसम्बन्धेन च न व्याप्तिस्तस्या वृत्तिनियामकसम्बन्धाधीनत्वादिति भावः ॥ ५५ ॥

जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५६ ॥

(भा०) सामयिकः शब्दादर्थसम्प्रत्ययो न स्वाभाविकः । ऋष्यार्यम्लेच्छानां यथाकामं शब्दविनियोगो ऽर्थप्रत्यायनाय प्रवर्त्तते । स्वाभाविके हि शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वे यथाकामं न स्याद् यथा तैजसस्य प्रकाशस्य रूपप्रत्ययहेतुत्वं न जातिविशेषे

---

(१) अर्थज्ञुप-इति क० का० पु० पा० ।

व्यभिचरतीति ॥ ५६ ॥

जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५६ ॥

शब्दस्यार्थेन सह न स्वाभाविकः सम्बन्धः, **जातिविशेषेऽनियमात्** शब्दस्यानियतार्थकत्वदर्शनात् । आर्या हि यवशब्दाद् दीर्घशूकविशेषं प्रतियन्ति, म्लेच्छास्तु कङ्गुमिति, नियमे तु सर्वः सर्वं प्रतीयात् । आपाततश्चेदम्, नानार्थकादपि यत्र यस्य शक्तिग्रहस्तस्य तदर्थोपस्थितेः ॥ ५६ ॥

(भा०) पुत्रकामेष्टिहवनाभ्यासेषु—

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५७ ॥

तस्येति शब्दविशेषमेवाधिकुरुते भगवान् ऋषिः । शब्दस्य प्रमाणत्वं न सम्भवति । कस्मात् ? अनृतदोषात् पुत्रकामेष्टौ । "पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेत" इति नेष्टौ संस्थितायां पुत्रजन्म दृश्यते । दृष्टार्थस्य वाक्यस्यानृतत्वाद् अदृष्टार्थमपि वाक्यम् "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्याद्यनृतमिति ज्ञायते ।

विहितव्याघातदोषाच्च हवने "उदिते होतव्यम् अनुदिते होतव्यम् समयाध्युषिते होतव्यम्" इति विधाय विहितं व्याहन्ति—"श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति, शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति, श्यावशबलावस्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते जुहोति" । व्याघाताच्चान्यतरन्मिथ्येति ।

पुनरुक्तदोषाच्च । अभ्यासे दृश्यमाने "त्रिः प्रथमामन्वाह

त्रिरुत्तमाम्" इति पुनरुक्तदोषो भवति । पुनरुक्तं च प्रमत्तवाक्यमिति । तस्मादप्रमाणं शब्दो(१)ऽनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति ॥ ५७ ॥

(वृ०) शब्दस्य दृष्टादृष्टार्थकत्वेन द्वैविध्यमुक्तं तत्र चादृष्टार्थकशब्दस्य वेदस्य प्रामाण्यं परीक्षितुं पूर्वपक्षयति—

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५७ ॥

तस्य दृष्टार्थकव्यतिरिक्तशब्दस्य वेदस्य **अप्रामाण्यम्** । कुतः? **अनृतत्वादिदोषात्** । तत्र च पुत्रेष्टिकारीर्यादौ क्वचित्फलानुत्पत्तिदर्शनादनृतत्वम् । **व्याघातः** पूर्वापरविरोधः, यथा "उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोति, समयाध्युषिते जुहोति । श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति, शबलोऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति, श्यावशबलावस्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युषिते जुहोति" । अत्र च उदितादिवाक्यानां निन्दानुमितानिष्टसाधनताबोधकवाक्यविरोधः । **पौनरुक्त्याद**प्रामाण्यं यथा "त्रिःप्रथमामन्वाह, त्रिरुत्तमामन्वाह" इत्यत्रोत्तमत्वस्य प्रथमत्वपर्यवसानात् त्रिःकथनेन पौनरुक्त्यम् । एतेषामप्रामाण्ये तद्दृष्टान्तेन तदेककर्तृत्वेन तदेकजातीयत्वेन वा सर्ववेदाप्रामाण्यं साधनीयमिति भावः ॥ ५७ ॥

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५८ ॥

(भा०) नानृतदोषः पुत्रकामेष्टौ, कस्मात्? **कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात्** । इष्ट्या पितरौ संयुज्यमानौ पुत्रं जनयत

(१) शब्द इति—इति का० पु० पा० ।

[illegible]

हवनकालं भिनत्ति ततोऽन्यत्र जुहोति तत्रायमभ्युपगत
भेदे दोष उच्यते "श्यावो ऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उ
जुहोति" तदिदं विधिभ्रेषे निन्दावचनमिति ॥ ५९ ॥

(वृ०) व्याघातं परिहरति—

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५९ ॥

न व्याघात इति शेषः । अग्न्याधानकाले उदितहो
कमभ्युपेत्य स्वीकृत्य अनुदितहोमादिकरणे पूर्वोक्तदोषक
व्याघात इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ६० ॥

(भा०) पुनरुक्तदोषो ऽभ्यासे नेति प्रकृतम् ।
र्थको ऽभ्यासः पुनरुक्तम् अर्थवानभ्यासो ऽनुवादः ।
ऽयमभ्यासः "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्" इत्यनु
उपपद्यते अर्थवत्त्वात् । त्रिर्वचनेन हि प्रथमोत्तमयोः
दशत्वं सामिधेनीनां भवति । तथा च मन्त्राभिवादः "इ
भ्रातृव्यं पञ्चदशावरेण वाग्वज्रेण बाधे यो ऽस्मान्द्वेष्टि
वयं द्विष्म" इति पञ्चदशसामिधेनीर्वज्रं मन्त्रो ऽभिवदति
भ्यासमन्तरेण न स्यादिति ॥ ६० ॥

(वृ०) पौनरुक्त्यं परिहरति—

अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ६० ॥

च: पुनरर्थे । **अनुवादोपपत्तेः** पुनर्न पौनरुक्त्यम् ।

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६२ ॥

मन्त्रब्राह्मणभेदाद् द्विविधो वेदः, तत्र ब्राह्मणस्यायं विभागः, विधिवचनत्वेनार्थवादवचनत्वेनानुवादवचनत्वेन च वेदस्य **वि-नियोगात्** विभजनात् ।

अथवा **विनियोगात्** भेदाद् तथा न त्रिध्यादिभेदाद् ब्राह्मणभागस्त्रिधेति शेषः ॥ ६२ ॥

(भा०) तत्र—

विधिर्विधायकः ॥ ६३ ॥

यद्वाक्यं विधायकं चोदकं स विधिः । विधिस्तु नियोगो ऽनुज्ञा वा । यथा "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यादि ॥ ६३ ॥

(वृ०) तत्र विधिलक्षणमाह—

विधिर्विधायकः ॥ ६३ ॥

इष्टसाधनताबोधकप्रत्ययसमभिव्याहृतं वाक्यं विधिः । "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इति ॥ ६३ ॥

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥ ६४ ॥

(भा०) विधेः फलवादलक्षणा या प्रशंसा सा स्तुतिः सम्प्रत्ययार्था(१) स्तूयमानं श्रद्दधीतेति । प्रवर्त्तिका च

(१) सम्प्रत्ययार्थम्--इति क० का० पु० पा० ।

वै देवाः सर्वमजयन् सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयति" इत्यादि। अनिष्टफलजनकद्वारा विध्यर्थप्रवर्तकं निन्दा। "स एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाऽन्येन यजते स गर्ते पतत्ययमेवैतज्जीर्यते प्रवामीयते" इत्यादि। पुरुषविशेषनिष्ठाभिधोविरुद्धकथनं परकृतिः। यथा "हुत्वा वपामेवाग्रेऽभिघारयन्त्यथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिघारयन्त्यग्नेः प्राणाः पृषदाज्यामित्यभिदधति" इत्यादि। ऐतिह्यसमाचरिततया कीर्तनं पुराकल्पः यथा "तस्माद्वा एतेन पुरा ब्राह्मणा बहिष्पवमानसामस्तोममस्तौषन् यज्ञं प्रतनयामहे" इत्यादि ॥ ६४ ॥

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ६५ ॥

(भा०) विध्यनुवचनं चानुवादो विहितानुवचनं च। पूर्वः शब्दानुवादोऽपरोऽर्थानुवादः। यथा पुनरुक्तं द्विविधमेवमनुवादोऽपि। किमर्थं पुनर्विहितमनूद्यते ? अधिकारार्थम्, विहितमधिकृत्य स्तुतिर्बोध्यते निन्दा वा विधिशेषो वाऽभिधीयते। विहितानन्तरार्थोऽपि चानुवादो भवति। एवमन्यदप्युत्प्रेक्षणीयम्।

लोकेऽपि च विधिरर्थवादोऽनुवाद इति च त्रिविधं वाक्यम्। ओदनं पचेदिति विधिवाक्यम्। अर्थवादवाक्यमायुर्वर्चो बलं सुखं प्रतिभानं चान्ने प्रतिष्ठितम्। अनुवादः पचतु पचतु भवानित्यभ्यासः क्षिप्रं पच्यतामिति वा, अङ्ग पच्यतामित्यध्येषणार्थम्। पच्यतामेवेति चावधारणार्थम्। यथा लौकिके वाक्ये विभागेनार्थग्रहणात्प्रमाणत्वम् एवं वेदवाक्यानामपि विभागेनार्थग्रहणात्प्रमाणत्वं भवितुमर्हतीति ॥ ६५ ॥

(वृ०) अनुवादलक्षणमाह—

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६५ ॥

प्राप्तस्य अनु पश्चात् कथनं सप्रयोजनमनुवाद इति सामान्यलक्षणम्, तद्विशेषो विधिविहितस्येति । विध्यनुवादो विहितानुवादश्चेत्यर्थः । अयम् अर्थवादानुवादविभागो विधिसमभिव्याहृतवाक्यानां, तेन भूतार्थवादरूपाणां वेदान्तवाक्यानामपरिग्रहान्न न्यूनता ॥ ६५ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥ ६६ ॥

(भा०) पुनरुक्तमसाधु साधुरनुवाद इति अयं विशेषो नोपपद्यते । कस्मात् ? उभयत्र हि प्रतीतार्थः शब्दो ऽभ्यस्यते चरितार्थस्य शब्दस्याभ्यासादुभयमसाध्विति ॥ ६६ ॥

(वृ०) शङ्कते—

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥ ६६ ॥

शब्दस्य बोधितार्थकशब्दस्य योऽभ्यासः पुनः प्रयोगः तस्य उपपत्तेः तस्माद् अनुवादः पुनरुक्तान्न भिद्यते इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६७ ॥

(भा०) नानुवादपुनरुक्तयोरविशेषः । कस्मात् ? अर्थवतो ऽभ्यासस्यानुवादभावात् । अर्थवानभ्यासो ऽनुवादः । शीघ्रतरगमनोपदेशवत् । शीघ्रं शीघ्रं गम्यतामिति क्रियातिशयो ऽभ्यासेनैवोच्यते । उदाहरणार्थं चेदम् । एवमन्यो ऽप्यभ्यासः पचति पचतीति क्रियानुपरमः । ग्रामो

उक्तान्यप्रमाणानि । तत्राद्यमुद्दिशति—ऐतिह्यमित्यादि । ऐतिह्यम् इति होचुरित्यनेन प्रकारेण उच्यते, यदि अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं पारम्पर्यागतं वाक्यम्, यथा इह वटे यक्ष इत्यादि । तत्र चाप्तोक्तत्वानिश्चयात्र शब्देऽन्तर्भावि इति भावः । अर्थापत्तिः अनुपपद्यमानेनार्थेनोपपादककल्पनं, यथा पुष्ट्या भोजनज्ञानम्, पुष्ट्याधारात् भोजनस्य वैयधिकरण्यात्र व्याप्तिरिति नानुमानेऽन्तर्भावः । सम्भवो भूयःसहचाराधीनज्ञानम्, यथा सम्भवति आकाशे क्रिया, सम्भवति सहस्रे शतम्, अत्र न व्याप्तिरपेक्षितेत्याशयः । अभावस्तु विरोध्यभावज्ञानाधीनविरोध्यन्तरकल्पनम्, यथा नकुलाभावज्ञानेन नकुलविरोधिनो व्यालस्य कल्पनम्, अत्रापि व्याप्तिर्नापेक्षितेत्याशयः ।

अथ वा कारणाभावादिना कार्याभावादिज्ञानमभावः, भावनिष्ठव्याप्तिरेवानुमानाङ्गमित्याशयः ॥ १ ॥

(भा०) सत्यम् एतानि प्रमाणानि, न तु प्रमाणान्तराणि । प्रमाणान्तरं च मन्यमानेन प्रतिषेध उच्यते । सोऽयम्—

शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अनुपपन्नः प्रतिषेधः । कथम् ? "आप्तोपदेशः शब्दः" इति न च शब्दलक्षणमैतिह्याद्व्यावर्तते । सोऽयं भेदः सामान्यात्सङ्गृह्यत इति । प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य सम्बद्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानम् । तथा चार्थापत्तिसम्भवाभावाः । वाक्यार्थसम्प्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावाद्ग्रहणमर्थापत्तिरनुमानमेव । अविनाभाववृत्त्या च सम्बद्धयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेनेतरस्य ग्रहणं

नास्तीति तटस्थः शङ्कते—

अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

असति मेघे वृष्टिर्न भवतीत्यनेन सति मेघे वृष्टिर्भवतीत्यर्थापत्ति-विषयः, तत्र च न प्रामाण्यं सत्यपि मेघे वृष्ट्यभावाद् अनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

(भा०) नानैकान्तिकत्वमर्थापत्तेः—

अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥

असति कारणे कार्यं नोत्पद्यत इति वाक्यात्प्रत्यनीकभूतोऽर्थः सति कारणे कार्यमुत्पद्यते इत्यर्थादापद्यते । अभावस्य हि भावः(१) प्रत्यनीक इति । सोऽयं कार्योत्पादः सति कारणेऽर्थादापद्यमानो न कारणस्य सत्तां व्यभिचरति, न खल्वसति कारणे कार्यमुत्पद्यते तस्मान्नानैकान्तिकी ।

यत्तु सति कारणे निमित्तप्रतिबन्धात्कार्यं नोत्पद्यते इति, कारणधर्मो ऽसौ न त्वर्थापत्तेः प्रमेयम् । किं तर्ह्यस्याः प्रमेयम् ? सति कारणे कार्यमुत्पद्यते इति यो ऽसौ कार्योत्पादः कारणस्य सत्तां न व्यभिचरति तदस्याः प्रमेयम् । एवं तु सत्यनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानं कृत्वा प्रतिषेध उच्यते इति । दृष्टश्च कारणधर्मो न शक्यः प्रत्याख्यातुमिति ॥ ४ ॥

(सू०) समाधत्ते—

---

(१) हि वाक्यात्प्रत्यनीकः-इति का० पु० पा०

तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अर्थापत्तेरपि कार्योत्पादेन कारणसत्ताया अव्यभिचारो विषयः । न च कारणधर्मो निमित्तप्रतिबन्धात् कार्यानुत्पादकत्वमिति ॥ ६ ॥

(वृ०) अथ यत्र कुत्रचिदनैकान्तिकत्वं न दोषाय, किन्तु स्वविषय इति यदि ? तदार्थापत्तेरपि नाप्रामाण्यमित्याह—

तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अनैकान्तिकत्वस्य स्वविषये साधकत्वाद्यदि स्वहेतोः प्रामाण्यं मन्यसे, तदाऽर्थापत्तेरपि स्वविषये प्रामाण्यमिति ॥ ६ ॥

(भा०) अभावस्य तर्हि प्रमाणभावाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते। कथमिति ?

नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥

(वृ०) अभावस्य न प्रमाणेष्वन्तर्भाव इति तटस्थः शङ्कते-

नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥

अभावनामकं प्रमाणं तदा स्याद्यदि तस्य प्रमेयं सिध्येत्, तदेव तु नास्ति। अभावस्य तुच्छत्वान्न तत्र प्रमाणप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ७ ॥

असत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥ ९ ॥

(भा०) यत्र भूत्वा किञ्चिन्न भवति तत्र तस्याभा उपपद्यते। न चालक्षितेषु वासस्सु लक्षणानि भूत्वा न भवन्ति तस्मात्तेषु लक्षणाभावो ऽनुपपन्न इति। नान्यलक्षणोपपत्तेः यथा ऽयमन्येषु वासस्सु लक्षणानामुपपत्तिं पश्यति नैवमलक्षिते षु। सोऽयं लक्षणाभावं पश्यन्नभावेनार्थं प्रतिपद्यते इति ॥ ९ ॥

(वृ०) आक्षिप्य समाधत्ते---

असत्यर्थे नाऽभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥ ९ ॥

असति प्रतियोगिन्यभावो वक्तुं न शक्यते, सति च प्रतियोगिनि कथं तदभाव इति चेत्? न, **अन्यत्र लक्षणेन** सत्त्वे नार्थात् प्रतियोगिन **उपपत्तेर**भावोपपत्तेः। नहि तत्रैव प्रतियोगिनः सत्त्वमपेक्षितम् ॥ ९ ॥

तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

(भा०) तेषु वासस्सु लक्षितेषु सिद्धिर्विद्यमानता येषां भवति न तेषामभावो लक्षणानाम्। यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते लक्षणानि तेषामलक्षितेष्वभाव इत्यहेतुः। यानि खलु भवन्ति तेषामभावो व्याहत इति ॥ १० ॥

(वृ०) शङ्कते---

त[illegible]लक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

[illegible] लक्षणस्य **तत्सिद्धेः** व्यावर्त्तकत्वसिद्धेः, अल

क्षितेषु अभावेषु । अहेतुः अहेतुत्वं व्यावृत्त्यहेतुत्वम्, अभावस्य लक्षणाभावान्निःस्वरूपस्य न व्यावर्तकत्वमिति भावः ॥ १० ॥

न लक्षणावस्थितापेक्षा(१)सिद्धेः ॥ ११ ॥

(भा०) न ब्रूमो यानि लक्षणानि भवन्ति तेषामभाव इति । किं तु केषु चिल्लक्षणान्यवस्थितानि अनवस्थितानि केषुचिदपेक्षमाणो येषु लक्षणानां भावं न पश्यति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यत इति ॥ ११ ॥

(वृ०) मनाधत्ते—

न लक्षणावस्थितापेक्षासिद्धेः ॥ ११ ॥

पूर्वपक्षो न युक्तः प्रतियोगिनो लक्षणस्य यदवस्थितम् अवस्थानं तस्यापेक्षा यत्र तादृशसिद्धेः । अयमर्थः—प्रतियोगिस्वरूपज्ञानादेवाभावस्वरूपनिरूपणसम्भवान्नाभावलक्षणापेक्षेति भावः॥११॥

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

(भा०) अभावद्वैतं खलु भवति प्राक् चोत्पत्तेरविद्यमानता, उत्पन्नस्य चात्मनो हानादविद्यमानता । तत्रालक्षितेषु वाससु प्रागुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणो लक्षणानामभावो नेतर इति ॥ १२ ॥

---

(१) लक्षणावस्थितापेक्षासिद्धेः—इति क० पु० पा० ।

अभिभवानुपपत्तिश्च व्यञ्जकसमानदेशस्याभिव्यक्तौ प्राप्त्यभावात् व्यञ्जकेन समानदेशो ऽभिव्यज्यते शब्द इत्येतस्मिन्पक्षे नोपपद्यते ऽभिभवः । न हि भेरीशब्देन तन्त्रीस्वनः प्राप्त इति ।

अप्राप्ते ऽभिभव इति चेत् शब्दमात्राभिभवप्रसङ्गः। अथ मन्येतासत्यां प्राप्तावभिभवो भवतीति। एवं सति यथा भेरीशब्दः कंचित्तन्त्रीस्वनमभिभवति एवमन्तिकस्थोपादानमिव दवीयःस्थोपादानानपि तन्त्रीस्वनानभिभवेद् अप्राप्तेरविशेषात् । तत्र क्वचिदेव भेर्यां प्रणादितायां सर्वलोकेषु समानकालास्तन्त्रीस्वना न श्रूयेरन् इति । नानाभूतेषु शब्दसन्तानेषु सत्सु श्रोत्रप्रत्यासत्तिभावेन कस्य चिच्छब्दस्य तीव्रेण मन्दस्याभिभवो युक्त इति। कः पुनरयमभिभवो नाम ? ग्राह्यसमानजातीयग्रहणकृतमग्रहणम् अभिभवः । यथोल्काप्रकाशस्य ग्रहणार्हस्यादित्यप्रकाशेनेति ॥ १२ ॥

(वृ०) वेदस्य प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् सिद्धम्, न चेदं युज्यते वेदस्य नित्यत्वादित्याशङ्कायां वर्णानामनित्यत्वात् कथं तत्समुदायस्वरूपस्य वेदस्य नित्यत्वमित्याशयेन शब्दानित्यत्वप्रकरणमारभते । तत्र सिद्धान्तसूत्रम्——

आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च ॥ १३ ॥

शब्दोऽनित्य इत्यादि पूरणीयम् । **आदिमत्त्वात्** सकारणकत्वात् । ननु न सकारणकत्वं कण्ठताल्वाद्यभिघातादेर्व्यञ्जकत्वेनाऽप्युप पेरत आह—**ऐन्द्रियकत्वादिति** । सामान्यवत्त्वे सति व [illegible] यजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः ।

परे तु—ऐन्द्रियकत्वं लौकिकप्रत्यक्षविशेष्यत्वं, सामान्य-समवाययोस्तु न तथात्वं, जातित्वादिना विशेष्यत्वसम्भवेऽपि जाति-त्वादेरप्रत्यक्षत्वान्न व्यभिचारः । गगन इन्द्रियत्वाभावाच्च नात्मनि व्यभिचारः, आत्मन ऐन्द्रियकत्वाभावादित्याहुः ।

अप्रयोजकत्वमाह—**कृतकेति** । कृतके घटादौ यथा **उपचारो** ज्ञानं तथैव कार्यत्वप्रकारकप्रत्यक्षविषयत्वादित्यर्थः । तथा च कार्येन्द्रियानात्मनिष्ठत्वे लौकिकप्रत्यक्षत्वादनित्यत्वमेव सिध्यति ।

केचित्तु — उपचाराद्विनाशित्वात् कृतकवदिति व्याख्यान्ति ।

परं तु कृतकवदुपचारात् । कृतकगुणत्वादिवत् स्व-भावात् । यथा हि तुलादौ तीव्रमन्दादिव्यवहार एवमेवेदं, न तु नित्ये तथात्वात् ॥ १३ ॥

न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च ॥ १४ ॥

(भा०) न खलु [illegible] । कस्मात् ? व्यभिचारात् । [illegible] इदं नित्यत्वम् । [illegible]

(वृ०) यथाश्रुते हेतूनां व्यभिचारमाशङ्कते—

न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च ॥१४॥

नोक्ता हेतवः **घटाभावस्य** घटध्वंसस्य **नित्यत्वाद्** अविनाशित्वाद् आदिमत्त्वं व्यभिचारि । ऐन्द्रियकत्वं सामान्ये व्यभिचारि, **नित्येष्वप्यनित्यवद् उपचारात्**, यथा घटाकाशमुत्पन्नम्, अहं सुखी जात इत्यादि ॥ १४ ॥

तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचारः ॥ १५ ॥

(भा०) नित्यमित्यत्र किं तावत्तत्त्वम् ? आत्मान्तरस्यानुत्पत्तिधर्मकस्यात्महानानुपपत्तिर्नित्यत्वं, तच्चाभावे नोपपद्यते । भाक्तं तु भवति यत्तत्रात्मानमहासीद्यद् भूत्वा न भवति न जातु तत्पुनर्भवति तत्र नित्य इव नित्यो घटाभाव इत्ययं पदार्थ इति । तत्र यथाजातीयकः शब्दो न तथाजातीयकं कार्यं किंचिन्नित्यं दृश्यत इत्यव्यभिचारः ॥ १५ ॥

(वृ०) प्रथमे व्यभिचारं परिहरति—

तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागाद् अव्यभिचारः ॥ १५ ॥

तत्त्वस्य पारमार्थिकस्य **भाक्तस्य च नानात्वस्य** भेदस्य **विभागाद्** विवेकात् **न व्यभिचारः** । ध्वंसे हि उत्पत्तिमत्त्वलक्षणम् आदिमत्त्वम्, त्रैकालिकत्वरूपनित्यत्वाभावरूपं चानित्यत्वमस्त्येव, अविनाशित्वान्नित्यत्वमौपचारिकम्, अतो न व्यभिचारः । [illegible] प्रागभावावच्छिन्नसत्त्वं न चैतदभावे इति वार्थः ॥ १५ ॥

(भा०) यदपि सामान्यनित्यत्वादिति इन्द्रियप्रत्यासत्ति-ग्राह्यमैन्द्रियकमिति—

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १६ ॥

नित्येष्वव्यभिचार इति प्रकृतम् । नेन्द्रियग्रहणसामर्थ्याच्छब्दस्यानित्यत्वम् । किं तर्हि ? इन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्यत्वात् सन्तानानुमानं तेनानित्यत्वमिति ॥ १६ ॥

(वृ०) द्वितीये व्यभिचारमुद्धरति—

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १६ ॥

सन्तानस्यानुमाने अनुमितिकरणे लिङ्गे **विशेषणात्** । सन्तानः सन्तन्यमानः एकधर्मावच्छिन्नत्वेन ज्ञायमानः तेन सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणीयम् इति ॥ १६ ॥

(भा०) यदपि नित्येष्वप्यनित्यवदुपचारात् इति । न—

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानात्
नित्येष्वप्यव्यभिचार इति ॥ १७ ॥

एवमाकाशप्रदेशः आत्मप्रदेश इति नात्राकाशात्मनोः कारणद्रव्यमभिधीयते यथा कृतकस्य । कथं ह्यविद्यमानमभिधीयते ? । अविद्यमानता च प्रमाणतोऽनुपलब्धेः । किं तर्हि तत्राभिधीयते ? संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं परिच्छिन्नेन द्रव्येणाकाशस्य संयोगो नाकाशं व्याप्नोति अव्याप्य वर्तत इति तदस्य कृतकेन द्रव्येण सामान्यं न ह्यामलकयोः संयोग

भावत्वं व्याप्नोति [illegible] इति [illegible] व्याप्यत्वात् । संयोगस्य तु [illegible] दीनाम् अव्याप्यवृत्तित्वान्नेति । [illegible] शब्दत्वं न [illegible] । कथं पुनः [illegible] घं [illegible] न श्रूयते इति ? [illegible] इति [illegible] इति मन्यते । [illegible] नात्तु [illegible] ॥ १७ ॥

(सू०) पुनरपि व्यभिचारं वारयति

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्येष्व-
प्यव्यभिचार इति ॥ १७ ॥

आकाशे हेतुर्नास्त्येव । आकाशे प्रादेशिकत्वव्यवहारस्तु गौणः, प्रदेशशब्देन कारणद्रव्यस्य । कारणवतो द्रव्यस्याभिधानात् । न त्वाकाशं तादृशं, तादृशत्वे वा साध्यवत्त्वात् न व्यभिचारः । एवं सुखी जात इत्यादौ सुखाद्युत्पत्तिरेव विषय इति भावः ॥ १७ ॥

(भा०) अथापि खल्विदमस्ति इदं नास्तीति कुत एतत्प्रतिपत्तव्यमिति प्रमाणत उपलब्धेरनुपलब्धेश्चेति । अविद्यमानस्तर्हि शब्दः—

प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च ॥१८॥

प्रागुच्चारणान्नास्ति शब्दः । कस्मात् ? अनुपलब्धेः । सतोऽनुपलब्धिरावरणादिभ्य एतन्नोपपद्यते । कस्मात् ? आव-

रणादीनामनुपलब्धिकारणानामग्रहणात् । अनेनावृतः शब्दो नोपलभ्यते असन्निकृष्टश्चेन्द्रियव्यवधानादित्येवमादि अनुपलब्धिकारणं न गृह्यत इति सोऽयमनुच्चारितो नास्तीति । उच्चारणमस्य व्यञ्जकं तदभावात्प्रागुच्चारणादनुपलब्धिरिति ? किमिदमुच्चारणं नामेति ? विवक्षाजनितेन प्रयत्नेन कोष्ठ्यस्य वायोः प्रेरितस्य कण्ठताल्वादिप्रतिघातः, यथास्थानं प्रतिघाताद्वर्णाभिव्यक्तिरिति । संयोगविशेषो वै प्रतिघातः, प्रतिषिद्धं च संयोगस्य व्यञ्जकत्वं, तस्मान्न व्यञ्जकाभावादग्रहणम्, अपि त्वभावादेवेति । सोऽयमुच्चार्यमाणः श्रूयते श्रूयमाणश्चाभूत्वा भवतीति अनुमीयते । ऊर्ध्वं चोच्चारणान्न श्रूयते(१) स भूत्वा न भवति अभावान्न श्रूयत इति कथम् ? आवरणाद्यनुपलब्धेरित्युक्तम्, तस्मादुत्पत्तितिरोभावधर्मकः शब्द इति ॥ १८ ॥

(वृ०) न चोक्तहेतूनामप्रयोजकत्वम्, विपक्षबाधकसत्त्वादित्याह—

प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च ॥ १८ ॥

शब्दो यदि नित्यः स्यात् उच्चारणात् प्रागप्युपलभ्येत श्रोत्रसन्निकर्षवत्त्वात्, न चात्र प्रतिबन्धकमस्तीत्याह—**आवरणेति** । **आवरणादेः** प्रतिबन्धकस्यानुपलब्ध्याऽभावनिर्णयात् । देशान्तरगमनं तु शब्दस्यामूर्तत्वात् न सम्भाव्यते । अतीन्द्रियानन्तप्रतिबन्धककल्पनामपेक्ष्य शब्दानित्यत्वकल्पनैव लघीयसीति भावः ॥ १८ ॥

(भा०) एवं च सति तत्त्वं पांसुभिरिवावकिरन्निदमाह—

(१) उच्चार्यं श्रूयते—इति का० पु० पा० ।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ १९ ॥

यद्यनुपलम्भादावरणं नास्ति, आवरणानुपलब्धिरपि तर्ह्यनुपलम्भान्नास्तीति तस्या अभावादप्रतिषिद्धमावरणमिति। कथं पुनर्जानीते भवान्नावरणानुपलब्धिरुपलभ्यत इति ?। किमत्र ज्ञेयं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् समानम्। अयं खल्वावरणम् अनुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते नावरणमुपलभ इति, यथा कुड्येनावृतस्यावरणमुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते सेयमावरणोपलब्धिवदावरणानुपलब्धिरपि संवेद्यैवेति। एवं च सत्यपहृतविषयमुत्तरवाक्यमस्तीति ॥ १९ ॥

(भा०) अभ्यनुज्ञावादेन तूच्यते जातिवादिना—

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भावा(१)न्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २० ॥

यथा ऽनुपलभ्यमाना(२)प्यावरणानुपलब्धिरस्ति एवमनुपलभ्यमानमप्यावरणमस्तीति यद्यभ्यनुजानाति भवान् अनुपलभ्यमाना(३)वरणानुपलब्धिरस्तीति अभ्यनुज्ञाय च वदति नास्त्यावरणमनुपलम्भादित्येतद् एतस्मिन्नप्यभ्यनुज्ञावादे प्रतिपत्तिनियमो नोपपद्यत इति ॥ २० ॥

(वृ०) भ्रान्तस्य पूर्वपक्षपरं सूत्रद्वयम्—

---

(१) सद्भाववत्-इति क० पु० पा।
(२) अनुपलभ्यमानावपि-इति लि० पु० पा०।
(३) नानुपलभ्यमाना-इति का० पु० पा०।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ १९ ॥

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २० ॥

यथा त्वयाऽऽवरणस्याऽनुपलब्ध्याऽभाव इत्युच्यते, तथाऽऽवरणानुपलब्धेरनुपलम्भात्तदभाव आवरणोपलब्धिरेव स्यात् । यदि वाऽऽवरणानुपलब्धेरनुपलम्भेऽपि नावरणानुपलब्धेरभावस्तदाऽऽवरणस्यानुपलम्भादपि नावरणस्यानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ २१ ॥

(भा०) यदुपलभ्यते तदस्ति, यन्नोपलभ्यते तन्नास्ति, इति अनुपलम्भात्मकमसदिति व्यवस्थितम् । उपलब्ध्यभावश्चानुपलब्धिरिति । सेयमभावत्वान्नोपलभ्यते । सच्च खल्वावरणं तस्योपलब्ध्या भवितव्यं न चोपलभ्यते तस्मान्नास्तीति । तत्र यदुक्तं नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भादित्ययुक्तमिति ॥ २१ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

अनुपलम्भात्मकत्वाद् अनुपलब्धेरहेतुः ॥ २१ ॥

आवरणानुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपलब्धिरिति जात्युत्तरम् अहेतुः न तत्त्वप्रतिषेधसाधनम् । अनुपलब्धेः आवरणानुपलब्धेः, अनुपलम्भात्मकत्वाद् अनुपलम्भात्मकत्वात्, तस्य च मनसैव ग्रहणात्, तदनुपलब्धिरप्रसिद्धेति भावः ॥ २१ ॥

(भा०) अथ शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानानः कस्माद्धेतोः प्रतिजानीते—

अस्पर्शत्वात् ॥ २२ ॥

अस्पर्शमाकाशं नित्यं दृष्टमिति तथा च शब्द इति ॥२२॥

(वृ०) सत्प्रतिपक्षमाशङ्कते—

अस्पर्शत्वात् ॥ २२ ॥

शब्दो नित्यः अस्पर्शत्वाद् गगनवदिति भावः ॥ २२ ॥

(भा०) सोयमुभयतः सव्यभिचारः स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यः । अस्पर्शं च कर्मानित्यं दृष्टम् । अस्पर्शत्वादित्येतस्य साध्यसाधर्म्येणोदाहरणम्—

न कर्मानित्यत्वात् ॥ २३ ॥

(वृ०) न सत्प्रतिपक्षस्त्वदीयहेतोरनैकान्तिकत्वादित्याह—

न कर्मानित्यत्वात् ॥ २३ ॥

अस्पर्शत्वं न शब्दनित्यत्वसाधकं कर्मणि व्यभिचारात् ॥ २३ ॥

(भा०) साध्यवैधर्म्येणोदाहरणम्—

नाणुनित्यत्वात्(१) ॥ २४ ॥

उभयस्मिन्नुदाहरणे व्यभिचारान्न हेतुः ॥ २४ ॥

(वृ०) अनैकान्तिकमपि साधकं स्याद् अत्राह—

नाणुनित्यत्वात् ॥ २४ ॥

अनैकान्तिकस्य साधकत्वेऽणोः परमाणोर्नित्यत्वं न स्याद्रूपवत्त्वादिना तत्रानित्यत्वानुमानापत्तेरित्यर्थः ॥ २४ ॥

(भा०) अयं तर्हि हेतुः—

सम्प्रदानात् ॥ २५ ॥

सम्प्रदीयमानमवस्थितं दृष्टं, सम्प्रदीयते च शब्द आचार्येणान्तेवासिने, तस्मादवस्थित इति ॥ २५ ॥

(वृ०) शङ्कते—

सम्प्रदानात् ॥ २५ ॥

गुरुणा शिष्याय विद्यायाः सम्प्रदानात् तथा च शब्दस्य प्राक् सत्त्वं सिद्धं तथा च—

"तावत्कालं स्थिरं चैनं कः पश्चान्नाशयिष्यति"

इति न्यायान्नित्यत्वमर्थसिद्धमिति भावः ॥ २५ ॥

---

(१) नाणुनित्यत्वादिति—का०पु० पा० ।

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २६ ॥

(भा०) येन सम्प्रदीयते यस्मै च, तयोरन्तराले ऽव-
स्थानमस्य केन लिङ्गेनोपलभ्यते । सम्प्रदीयमानो ह्यवस्थितः
सम्प्रदातुरपैति सम्प्रदानं च प्राप्नोति इत्यवर्जनीयमेतत् ॥ २६ ॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २६ ॥

शिष्ये उपसन्ने गुरुरध्यापयति, यदि च शब्दो नित्यः स्या
त्तदा शिष्यागमनानन्तरमध्यापनात् पूर्वमपि शब्द उपलभ्येतेत्यनुप
लब्ध्या च नास्ति शब्द इत्यतस्त्वदुक्तो न हेतुः ॥ २६ ॥

अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २७ ॥

(भा०) अध्यापनं लिङ्गमसति सम्प्रदाने ऽध्यापनं
स्यादिति ॥ २७ ॥

(वृ०) पूर्वपक्षसूत्रम्—

अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २७ ॥

मदीयहेतोः प्रतिषेधो न युक्तः अध्यापनात्, यद्यन्तराल
काले शब्दो न स्यात् कथमध्यापनं घटेत ? अनुपलब्धिस्तु शब्दस्य
कण्ठताल्वाद्यभिघातरूपव्यञ्जकाभावादुपपद्यत इति भावः ।

आचार्य्यास्तु सूत्रद्वयमेवं व्याचक्षते—विभक्तिव्यत्यासाद् अ

तोस्तदन्तरालानुपलब्धिरर्थः तथा च हेतोः स्वत्वस्याभावात् **तदन्तरालस्य** स्वत्वध्वंसस्यानुपलब्धिः, अतो न दानमित्यर्थः। प्रतिषेधो न युक्तः न हि दानं ममाभिप्रेतं, किं त्वध्यापनं, तच्च विद्यमानस्य शब्दस्यैवेति भावः॥ २७॥

उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः(१) ॥२८॥

(भा०) समानमध्यापनमुभयोः पक्षयोः, संशयानिवृत्तेः, (२)किमाचार्यस्थः शब्दो ऽन्तेवासिनमापद्यते तदध्यापनम्? आहो स्विन्नृत्योपदेशवद् गृहीतस्यानुकरणमध्यापनमिति? एवमध्यापनमलिङ्गं सम्प्रदानस्येति॥ २८॥

(वृ०) सिद्धान्तसूत्रम्—

उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः॥ २८॥

अन्यतरस्य पक्षस्यानित्यत्वसाधकस्याध्यापनाद्यः **प्रतिषेधः** स न सम्भवति, **उभयोः** पक्षयोरध्यापनस्य समानत्वादिति शेषः। अध्यापनं हि गुरूच्चारणानूच्चारणं, शिष्योच्चारणानुकूलोच्चारणं वा तच्च स्थैर्यास्थैर्यपक्षयोस्तुल्यं, न शब्दानित्यतायाः साहायकं विधातुमलम्। न चाध्यापनं दानं येन स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वापादनार्थं तस्य स्थैर्येणाशङ्कनीयम्। न वा दानं सम्भवति बहूनामेकदा स्वत्वविरोधात्

---

(१) अस्य भाष्यत्वमेव केचिद् वदन्ति।

(२) संशयानतिवृत्तेः—इति का० पु० पा०।

परस्परानारम्भात्, अपि तु नृत्याभ्यासानामविनाशोऽनेकशब्दमिति भावः ॥ २८ ॥

(भा०) अयं तर्हि हेतुः—

अभ्यासात् ॥ २९ ॥

अभ्यस्यमानमवस्थितं दृष्टम् । पञ्चकृत्वः पश्यतीति रूपमवस्थितं पुनः पुनर्दृश्यते । भवति च शब्देऽभ्यासः, दशकृत्वोऽधीतोऽनुवाको विंशतिकृत्वोऽधीत इति, तस्मादवस्थितस्य पुनः पुनरुच्चारणमभ्यास इति ॥ २९ ॥

(सू०) पूर्वपक्षसूत्रम्—

अभ्यासात् ॥ २९ ॥

यद्धि स्थिरं तदभ्यस्यमानं दृष्टम्, यथा दशकृत्वो रूपं पश्यति, एवं शतकृत्वोऽनुवाकमधीत इत्यभ्यासात् स्थैर्यं शब्दस्येति भावः ॥२९॥

नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३० ॥

(भा०) अनवस्थानेऽप्यभ्यासस्याभिधानं(१) भवति द्विर्नृत्यतु भवान् त्रिर्नृत्यतु भवानिति, द्विरनृत्यत् त्रिरनृत्यद् द्विरग्निहोत्रं जुहोति द्विर्भुङ्क्ते ॥ ३० ॥

---

(१) अन्यस्य चाप्यभ्यासाभिधानम्—इति पु० पा० ।

(सू०) उत्तरयति—

नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षो न युक्तः कुतः ? अन्यत्वे भेदेऽपि शब्दानाम् अभ्यसनाभ्यासस्य उपचारात् सम्भवात् न ह्यभ्यासः स्थैर्यं साधयति, द्विर्जुहोति त्रिर्नृत्यतीत्यादौ भेदेऽप्यभ्यासदर्शनादिति भावः ॥ ३० ॥

(भा०) एवं व्यभिचारात् प्रतिषिद्धहेतावन्यशब्दस्य प्रयोगः प्रतिषिध्यते—

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताऽभावः ॥३१॥

यदिदमन्यदिति मन्यसे तत् स्वार्थेनानन्यत्वात्(१) अन्यस भवति, एवमन्यताया अभावः, तत्र यदुक्तमन्यत्वे ऽप्यभ्यासोपचारादित्येतदयुक्तमिति ॥ ३१ ॥

(भा०) शब्दप्रयोगं प्रतिषेधतः शब्दान्तरप्रयोगः प्रतिषिध्यते—

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥ ३२ ॥

अन्यस्मादन्यतामुपपादयति भवान्, उपपाद्य चान्यत् प्रत्याचष्टे अनन्यदिति च शब्दमनुजानाति प्रयुङ्क्ते चानन्यदिति। एतत् समासपदमन्यशब्दोऽयं प्रतिषेधेन सह समस्यते। यदि चात्रोत्तरं पदं नास्ति कस्यायं प्रतिषेधेन सह समासः? तस्मात्तयोरनन्यान्यशब्दयोरितरोऽनन्यशब्द इतरमन्यशब्दमपेक्षमाणः सिद्ध्यतीति तत्र यदुक्तमन्यताया अभाव इत्येतदयुक्तमिति ॥३२॥

(वृ०) समाधत्ते—

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥ ३२ ॥

तदभावे ऽन्यत्वस्याभावेऽ**नन्यतापि नास्ति तयो**र्भेदाभेदयोः सिद्धेः परस्परसापेक्षत्वात्। वस्तुतस्तु तयोर्मध्ये **इतरस्य** एकतरस्य अनन्यत्वस्येत**रापेक्षसिद्धेः इतरस्य** भेदस्य ज्ञानापेक्षसिद्धिर्यस्य तादृशत्वादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

(भा०) अस्तु तर्हीदानीं शब्दस्य नित्यत्वम्?

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३३ ॥

यदनित्यं तस्य विनाशः कारणाद्भवति यथा लोष्टस्य कारणद्रव्यविभागात्, शब्दश्चेदनित्यस्तस्य विनाशो यस्मात्का-

रणाद्भवति तदुपलभ्येत, न चोपलभ्यते तस्मान्नित्य इति ॥३३॥

(वृ०) शङ्कते—

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३३ ॥

शब्दो नित्य इत्यादिः ॥ ३३ ॥

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३४ ॥

(भा०) यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसङ्ग एवमश्रवणकारणानुपलब्धेः सततं श्रवणप्रसङ्गः। व्यञ्जकाभावादश्रवणमिति चेत्? प्रतिषिद्धं व्यञ्जकम्। अथ विद्यमानस्य(१) निर्निमित्तमश्रवणमिति(२) विद्यमानस्य निर्निमित्तो विनाश इति। समानश्च दृष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण विनाशे चाश्रवणे चेति ॥ ३४ ॥

(वृ०) अनुपलब्धिरप्रत्यक्षमज्ञानं वा? आद्ये प्रतिबन्दिमाह—

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३४ ॥

यद्यप्रत्यक्षत्वादभावसिद्धिस्तदाऽश्रवणकारणस्याप्रत्यक्षत्वादश्रवणं न स्यादिति सततश्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

---

(१) अथाविद्यमानस्य-इति क० का० पु० पा०।
(२) निर्निमित्तं श्रवणमिति-इति क० का० पु० पा०।

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३५ ॥

(भा०) अनुमानाच्चोपलभ्यमाने शब्दस्य विनाशकारणे विनाशकारणानुपलब्धेरसत्त्वादित्यनपदेशः, यस्माद्विषाणी(१)तस्मादश्व इति। किमनुमानमिति चेत्? सन्तानोपपत्तिः। उपपादितः शब्दसन्तानः संयोगविभागजाच्छब्दाच्छब्दान्तरं ततोऽप्यन्यत्ततो ऽप्यन्यदिति। तत्र कार्यः शब्दः कारणशब्दमभिरुणद्धि(२) प्रतिघातिद्रव्यसंयोगस्त्वन्त्यस्य शब्दस्य निरोधकः। दृष्टं हि तिरःप्रतिकुड्यमन्तिकस्थेनाप्यश्रवणं शब्दस्य श्रवणं दूरस्थेनाप्यसति व्यवधाने इति।

घण्टायामभिहन्यमानायां तारस्तारतरो मन्दो मन्दतर इति श्रुतिभेदान्नानाशब्दसन्तानो ऽविच्छेदेन श्रूयते, तत्र(३) नित्ये शब्दे घण्टास्थमन्यगतं वा ऽवस्थितं सन्तानवृत्ति वाऽभिव्यक्तिकारणं(४) वाच्यं येन श्रुतिसन्तानो भवतीति शब्दभेदे चासति श्रुतिभेद उपपादयितव्य इति। अनित्ये तु शब्दे घण्टास्थं सन्तानवृत्ति संयोगसहकारि निमित्तान्तरं संस्कारभूतं पटु मन्दमिति वर्तते(५) तस्यानुवृत्त्या शब्दसन्तानानुवृत्तिः, पटुमन्दभावाच्च तीव्रमन्दता शब्दस्य, तत्कृतश्च श्रुतिभेद इति ॥ ३५ ॥

(वृ०) द्वितीये त्वाह—

---

(१) यथा यस्माद्विषाणी–इति पु० पा०।
(२) निरुणद्धि–इति क० पु० पा०।
(३) तत्र–इति क० का० पु० पा०।
(४) सन्ताननिवृत्तिरभिव्यक्तिकारणम्–इति क० का० पु० पा०।
(५) पटुमन्दमनुवर्त्तते—इति पा०।

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३५ ॥

अनुमानादिना **उपलभ्यमाने** विनाशकारणे अनुपलब्धेरभावात् त्वदीयो हेतुर**नपदेशः**, असाधकः असिद्धत्वात्, जन्यभावत्वेन विनाशकल्पनमिति भावः ॥ ३५ ॥

(भा०) न वै निमित्तान्तरं(१) संस्कार उपलभ्यते अनुपलब्धेर्नास्तीति—

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥ ३६ ॥

पाणिकर्मणा पाणिघण्टाप्रश्लेषो भवति तस्मिंश्च सति शब्दसन्तानो नोपलभ्यते अतः श्रवणानुपपत्तिः । तत्र प्रतिघातिद्रव्यसंयोगः शब्दस्य निमित्तान्तरं संस्कारभूतं निरुणद्धीत्यनुमीयते तस्य च निरोधाच्छब्दसन्तानो नोत्पद्यते । अनुत्पत्तौ श्रुतिविच्छेदो यथा प्रतिघातिद्रव्यसंयोगादिषोः क्रियाहेतौ संस्कारे निरुद्धे गमनाभाव इति कम्पसन्तानस्य स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यस्य चोपरमः कांस्यपात्रादिषु पाणिसंश्लेषो लिङ्गं संस्कारसन्तानस्येति । तस्मान्निमित्तान्तरस्य संस्कारभूतस्य नानुपलब्धिरिति ॥ ३६ ॥

(वृ०) सिद्धान्तिनः सूत्रान्तरम्—

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥ ३६ ॥

शब्दायमाने कांस्यादौ पाणिरूपनिमित्तस्य प्रश्लेषात्

(१) निर्निमित्तान्तरम्—इति क० का० पु० पा० ।

संयोगात् **शब्दाभावे** उपलभ्यमाने शब्दाभावकारणस्य **नानुपलब्धिरिति** यथाश्रुतानुयायिनः ।

परे तु पाणिरूपनिमित्तस्य प्रक्षेपः सम्बन्धो यत्र स पाणिजः शब्दः अर्थात् उत्तरशब्दः ततः **शब्दाभावे** शब्दध्वंसे सति न विनाशकारणा**नुपलब्धि**रित्यर्थ इत्याहुः ।

अन्ये तु पूर्वसूत्रे शब्दस्य तावद्वेगात्मकः संस्कारविशेषो हेतुस्तस्य तीव्रतीव्रतरमन्दमन्दतरत्वाच्छब्दोऽपि तादृशः, तत्र चोत्तरोत्तरशब्दानां पूर्वपूर्वशब्दनाशकत्वं कल्प्यत इत्यर्थः ।

ननु तादृशसंस्कार एव नास्तीत्यत्राह **पाणीति** । **नानुपलब्धिः संस्कारस्येति** शेषः । **पाणेर्निमित्तस्य प्रश्लेषात्** घण्टादिसंयोगात् संस्काररूपकारणाभावद्वारा **शब्दाभावे** शब्दानुत्पत्तौ नानुपलम्भः संस्कारस्येत्यर्थ इत्याहुः ॥ ३६ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः(१) ॥ ३७ ॥

(भा०) यदि यस्य विनाशकारणं नोपलभ्यते तदवतिष्ठते । अवस्थानाच्च तस्य नित्यत्वं प्रसज्यते, एवं यानि खल्विमानि शब्दश्रवणानि शब्दाभिव्यक्तय इति मतं न तेषां विनाशकारणं भवतोपपाद्यते अनुपपादनादवस्थानमवस्थानात्(२) तेषां नित्यत्वं प्रसज्यत इति । अथ नैवं, तर्हि विनाशकारणानुपलब्धेः शब्दस्यावस्थानान्नित्यत्वमिति ॥ ३७ ॥

(१) वृत्तिकृता न व्याख्यातमेतत् सूत्रम् । अतो न सूत्रमिति केचित् ।

(२) अनवस्थानमनवस्थानात्-इति क० का० पु० पा० ।

(भा०) कम्पसमानाश्रयस्य च नादस्य पाणिप्रश्लेपात् कम्पवत् कारणोपरमादभावः। वैयधिकरण्ये हि प्रतिघातिद्रव्यप्रश्लेपात् समानाधिकरणस्यैवोपरमः स्यादिति—

अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३८ ॥

(भा०) यदिदं नाकाशगुणः शब्द इति प्रतिषिध्यते अयमनुपपन्नः प्रतिषेधः। अस्पर्शत्वाच्छब्दाश्रयस्य। रूपादिसमानदेशस्याग्रहणे शब्दसन्तानोपपत्तेरस्पर्शव्यापिद्रव्याश्रयः शब्द इति ज्ञायते न च कम्पसमानाश्रय इति ॥ ३८ ॥

(वृ०) ननु घण्टादिपाणिसंयोगस्य शब्दनिवर्त्तकत्वे घण्टाद्याश्रय एव शब्दः स्यादित्याशङ्कायामाह—

अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३८ ॥

उक्तः प्रतिषेधो न सम्भवति अस्पर्शत्वात्, शब्दाश्रयस्येति शेषः। शब्दो हि न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभाववदकारणगुणपूर्वककार्यत्वादित्याशयः ॥ ३८ ॥

(भा०) प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह सन्निविष्टः शब्दः समानदेशो व्यज्यत इति नोपपद्यते, कथम्?

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ३९ ॥

सन्तानोपपत्तेश्चेति चार्थः। तद्व्याख्यानम्। यदि रूपादयः शब्दाश्च प्रतिद्रव्यं समस्ताः समुदितास्तस्मिन् समासे(१)समुदाये

(१) समासे-इति क० पु० नास्ति।

यो यथाजातीयकः सन्निविष्टस्तस्य तथाजातीयस्यैव ग्रहणेन भवितव्यं शब्दे रूपादिवत्। तत्र यो ऽयं विभाग एकद्रव्ये नानारूपा भिन्नश्रुतयो विधर्माणः शब्दा अभिव्यज्यमानाः श्रूयन्ते यच्च विभागान्तरं सरूपाः समानश्रुतयः सधर्माणः शब्दास्तीव्रमन्दधर्मतया(१) भिन्नाः श्रूयन्ते तदुभयं नोपपद्यते, नानाभूतानामुत्पद्यमानानामयं धर्मो नैकस्य व्यज्यमानस्येति। अस्ति चायं विभागो विभागान्तरं च, तेन विभागोपपत्तेर्मन्यामहे न प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह शब्दः सन्निविष्टो व्यज्यत इति ॥३९॥

(वृ०) एतदेव व्युत्पादयितुमाह—

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ३९ ॥

समासे स्पर्शादिसमुदाये साहित्येन शब्दो वर्तते इति न युक्तम्, **विभक्त्यन्तरस्य** विभागान्तरस्य तारमन्दादेरुपपत्तेः। अयमर्थः एकस्मिन्नेव शङ्खादौ तारमन्दादिनानाशब्दा जायन्ते, गन्धादयस्तु विनाऽग्निसंयोगं न परावर्तन्त इति भावः ॥ ३९ ॥

समाप्तं शब्दानित्यत्वप्रकरणम् ॥ २ ॥

(भा०) द्विविधश्चायं शब्दो वर्णात्मको ध्वनिमात्रश्च। तत्र वर्णात्मनि तावत्—

विकारादेशोपदेशात्संशयः ॥ ४० ॥

दध्यत्रेति केचिद् इकार इत्वं हित्वा यत्वमापद्यत इति वि-

(१) तीव्रमन्दतया—इति पु० पा०।

कारं मन्यन्ते । केचिदिकारस्य प्रयोगे विप्रयुक्ते यदिकारः स्थानं जहाति तत्र यकारस्य प्रयोगं ब्रुवते । संहितायां विषये इकारो न प्रयुज्यते तस्य स्थाने यकारः प्रयुज्यते स आदेश इति, उभयमिदमुपदिश्यते । तत्र न ज्ञायते किं तत्त्वमिति ?

आदेशोपदेशस्तत्त्वम्—

विकारोपदेशे ह्यन्वयस्याग्रहणाद्विकारानुमान-म्(१) । सत्यन्वये किंचिदुपजायत इति शक्यते विकारोऽनुमातुम् । न चान्वयो गृह्यते तस्माद्विकारो नास्तीति ।

भिन्नकरणयोश्च वर्णयोरप्रयोगे प्रयोगोपपत्तिः । विवृतकरण इकार ईषत्स्पृष्टकरणो यकारः, ताविमौ पृथक्करणाख्येन प्रयत्नेनोच्चारणीयौ तयोरेकस्याप्रयोगेऽन्यतरस्य(२) प्रयोग उपपन्न इति ।

अविकारे चाविशेषः । यत्रेमाविकारयकारौ न विकारभूतौ यतते, यच्छति, प्रायंस्त, इति, इकार, इदमिति च, यत्र च विकारभूतौ इष्ट्वा व्याहरति(३) उभयत्र प्रयोक्तुरविशेषो यत्नः श्रोतुश्च श्रुतिरित्यादेशोपपत्तिः ।

प्रयुज्यमानाग्रहणाच्च । न खलु इकारः प्रयुज्यमानो यकारतामापद्यमानो गृह्यते, किं तर्हि ? इकारस्य प्रयोगे यकारः प्रयुज्यते, तस्मादविकार इति ।

अविकारे च न शब्दान्वाख्यानलोपः । न विक्रियन्ते वर्णा इति । न चैतस्मिन् शब्दान्वाख्यानस्यासंभवो

(१) वनुमानम्—इति पा० पु० पा० ।

(२) न्यतरस्य—इति पा० पु० पा०

(३) इष्टं व्याहरामि—इति क० पा० पु० पा० ।

येन वर्णविकारं प्रतिपद्येमहीति ।

न खलु वर्णस्य वर्णान्तरं कार्यं, न हि इकाराद्यकार उत्पद्यते यकाराद्वा इकारः । पृथक्स्थानप्रयत्नोत्पाद्या हीमे वर्णास्तेषामन्यो ऽन्यस्य स्थाने प्रयुज्यत इति युक्तम् । एतावच्चैतत्परिणामो विकारः स्यात् कार्यकारणभावो वा उभयं च नास्ति तस्मान्न सन्ति वर्णविकाराः ।

वर्णसमुदायविकारानुपपत्तिवच्च वर्णविकारानुपपत्तिः । 'अस्तेर्भूः' 'ब्रुवो वचि'रिति यथा वर्णसमुदायस्य धातुलक्षणस्य क्व चिद्विषये वर्णान्तरसमुदायो न परिणामो न कार्यं शब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तरं प्रयुज्यते तथा वर्णस्य(१) वर्णान्तरमिति ॥ ४० ॥

(वृ०) प्रसङ्गाच्छब्दपरिणामवादं दूषयितुं संशयं दर्शयति—

विकारादेशोपदेशात् संशयः ॥ ४० ॥

'इको यणचि'इत्यादिना इकारादेर्विकारो यकारादिरिति **साङ्ख्या व्याचक्षते । परे** तु इकारे प्रयोक्तव्ये यकारः प्रयोक्तव्य इत्यादेशं **समादिशन्ति** ।

अतश्च वर्णा विकारिणो न वेति संशयः । विकारश्च स्वरूपस्य विनाशेऽविनाशे वा द्रव्यान्तरारम्भकत्वं, यथा दुग्धादेर्दध्याद्यारम्भकत्वं, बीजादेर्वृक्षाद्यारम्भकत्वं च, सुवर्णादेरपि लोहाभिघातजन्यावयवसंयोगनाशादवयविनो नाशे सत्येव कुण्डलाद्यारम्भकत्वं, कपालादेश्च स्वरूपाविनाशेन घटाद्यारम्भकत्वम् ॥ ४० ॥

---

(१)वर्णान्तरसमुदायो न परिणामो न कार्यं शब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तरं प्रयुज्यते तथा वर्णस्य—इति पुस्तकान्तरेऽधिकः पाठः ।

(भा०) इतश्च न सन्ति विकाराः—

प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धेः ॥ ४१ ॥

प्रकृत्यनुविधानं विकारेषु दृष्टं, यकारे ह्रस्वदीर्घानुविधानं नास्ति येन विकारत्वमनुमीयत इति ॥ ४१ ॥

(वृ०) तत्र विकारनिराकरणाय सूत्रम्—

प्रकृतिविवृद्धौ विकारविवृद्धेः ॥ ४१ ॥

न वर्णा विकारिणः, तथा सति तत्प्रकृतेरुपादानत्वाभिमतस्य विवृद्ध्या विकारस्यापि विवृद्ध्यापत्तेः । महदल्पावयवारब्धावयविनो महदल्पत्ववत् ह्रस्वेकारारब्धयकारापेक्षया दीर्घेकारारब्धयकारस्य विवृद्धिः स्यादित्यर्थः । तस्मादादेशपक्षः श्रेयानिति भावः ॥ ४१ ॥

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४२ ॥

(भा०) द्रव्यविकारा न्यूनाः समाः अधिकाश्च गृह्यन्ते । तद्वदयं विकारो न्यूनः स्यादिति । द्विविधस्यापि हेतोरभावादसाधनं दृष्टान्तः । अत्र नोदाहरणसाधर्म्याद्धेतुरस्ति न वैधर्म्यात् । अनुपसंहृतश्च हेतुना दृष्टान्तो न साधक इति ।

प्रतिदृष्टान्ते चानियमः प्रसज्येत । यथाऽनडुहः स्थानेऽश्वो वोढुं नियुक्तो न तद्विकारो भवति एवमिवर्णस्य स्थाने यकारः प्रयुक्तो न विकार इति. न चात्र नियमहेतुरस्ति दृष्टान्तः साधको न प्रतिदृष्टान्त इति ॥ ४२ ॥

(वृ०) आक्षिपति—

न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४२ ॥

उक्तो हेतुर्न युक्तः विकाराणां प्रकृत्यपेक्षया न्यूनत्वस्य समत्वस्याधिकत्वस्य चोपपत्तेः दर्शनात्। यथा तूलकपरिमाणापेक्षया तद्विकारस्तन्तुरल्पपरिमाणः, यथा वा न्यग्रोधबीजादुत्कृष्टेन नारिकेलीबीजेन न्यग्रोधादल्पो नारिकेलीतरुर्जन्यते, कनकादिसमपरिमाणं कटकादि, यथा वा न्यूनाधिकनारिकेलीबीजाभ्यां समौ वृक्षौ, न्यूनपरिमाणाद् वटबीजाच्च महान् वटतरुरिति ॥ ४२ ॥

(भा०) द्रव्यविकारोदाहरणं च—

नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४३ ॥

अतुल्यानां द्रव्याणां प्रकृतिभावोऽवकल्पते(१) विकारश्च प्रकृतीरनुविधीयते । न त्विवर्णमनुविधीयते यकारः तस्मादनुदाहरणं द्रव्यविकार इति ॥ ४३ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४३ ॥

नोक्तं समाधानं युक्तम् । अतुल्यप्रकृतीनां भिन्नप्रकृतीनां हि विकाराणां विकल्पो वैलक्षण्यं मयाऽभिहितं, न हि बीजादेर्ह्रासवृद्ध्यादिना वृक्षादेर्ह्रासवृद्ध्यादिकं प्रक्रान्तं मदुक्तवैलक्षण्यन्तु तत्राप्यस्ति, तथा च त्वदुक्तमुपचारच्छलम् इति भावः ॥ ४३ ॥

(१) विकल्पते-इति क० पु० पा०।

द्रव्यविकारे वैषम्यवद्(१)वर्णविकारविकल्पः ॥ ४४ ॥

(भा०) यथा द्रव्यभावेन तुल्यायाः प्रकृतेर्विकारवैषम्य-
म्, एवं वर्णभावेन तुल्यायाः प्रकृतेर्विकारविकल्प इति ॥ ४४ ॥

(वृ०) शङ्कते—

द्रव्यविकारे वैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः ॥ ४४ ॥

द्रव्यत्वेन स्वर्णादिप्रकृतीनां तुल्यत्वेऽपि विकारवैषम्यं यथा एवमेव वर्णत्वेन तुल्यत्वेऽपि इवर्णादीनामेव यकाराद्यवि-
क,त्व(२) इत्यन्यं नानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४५ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४५ ॥

नात्र द्रव्यविकारतुल्यता । विकाराणां हि अयं धर्मो प्रकृत्यनुविधानं तद्भेदे भेद इति, प्रकृते च तदनुपपत्तिः, ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिना प्रकृतिभेदेऽपि कार्यभेदाभावात् ॥ ४५ ॥

(भा०) इतश्च न सन्ति वर्णविकाराः—

विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः ॥ ४६ ॥

अनुपपन्ना पुनरापत्तिः । कथम् ? पुनरापत्तेरननुमानादिति । इकारो यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवति, न पुनरिकारस्य स्थाने यकारस्य प्रयोगो ऽप्रयोगश्चेत्यत्रानुमानं नास्ति ॥ ४६ ॥

(वृ०) इतश्च न विकार इत्याह—

विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः ॥ ४६ ॥

विकारप्राप्तस्य न पुनः प्रकृतिरूपता दृष्टा । न खलु दधि क्षीरतां पुनरापद्यते, इकारस्तु यकारतां प्राप्तः पुनरिकारतामापद्यते दध्यत्र इत्युक्त्वा पुनरपि दधि अत्र इत्युच्यते एवेति भावः ॥ ४६ ॥

(भा०) अननुमानादिति न । इदं ह्यनुमानम्—

सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४७ ॥

सुवर्णं कुण्डलत्वं हित्वा रुचकत्वमापद्यते रुचकत्वं हित्वा पुनः कुण्डलत्वमापद्यते, एवमिकारोऽपि यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवतीति व्यभिचारादननुमानम् ॥ ४७ ॥

(सू०) आक्षिपति—

सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४७ ॥

उक्तं हेतुर्न युक्तः। सुवर्णादिकं हि कटकीभावं विहाय कुण्डलतामापन्नं पुनः कटकतामापद्यत एवेति भावः ॥ ४७ ॥

(भा०) यथा पयो दधिभावमापन्नं पुनः पयो भवति किम्? एवं वर्णानां न पुनरापत्तिः। अथ सुवर्णवत् पुनरापत्तिः? सुवर्णोदाहरणोपपत्तिश्च—

न तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ॥ ४८ ॥

(भा०) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(१) [illegible]

नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणाम प्रतिषेधः ॥ ५० ॥

विकाराणां प्रतिषेधो न युक्तः नित्यानां धर्मविकल्पा धर्मस्य नानाविधत्वात् अतीन्द्रियत्वात् चकारेणैन्द्रियकत्वं समुच्च यते । यथा हि नित्यानामाकाशादीनामतीन्द्रियत्वम्, ऐन्द्रियकत्वेऽ गोत्वादीनां नित्यत्वमेवमन्येषां नित्यानामविकारित्वेऽपि वर्णानां विक रित्वं स्यादिति ॥ ५० ॥

(भा०) अनित्यपक्षे समाधिः—

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विकारोपपत्तिः॥५१

यथाऽनवस्थायिनां वर्णानां श्रवणं भवत्येवमेषां विका भवतीति ।

असम्बन्धादसमर्था अर्थप्रतिपादिका(१) वर्णोपलब्धि विकारेण सम्बन्धादसमर्था या(२) गृह्यमाणा वर्णविकारमनुम पयेदिति(३) । तत्र यादृगिदं यथा गन्धगुणा पृथिव्येवं श सुखादिगुणापीति, तादृगेतद्भवतीति । न च वर्णोपल वर्णनिवृत्तौ वर्णान्तरप्रयोगस्य निवर्तिका (४) । योऽ मिवर्णनिवृत्तौ यकारस्य प्रयोगो यद्ययं वर्णोपलब्ध्या निवर्त तदा तत्रोपलभ्यमान इवर्णो यत्वमापद्यते इति गृह्यते(५) तस्म द्वर्णोपलब्धिरहेतुर्वर्णविकारस्येति ॥ ५१ ॥

---

(१) अर्थप्रतिपादने इति पाठष्टीकासम्मतः ।
(२) या इति पु० पा० ।
(३) अनुपादयेदिति-इति का० पु० पा० ।
(४) वर्णान्तरं प्रयोगस्य निवर्त्तिका—इति का० पु० पा०
(५) गृह्येत-इति पा० ।

च नित्यत्वविरोधात् । न हि घटादेः कपालाद्युपादेयत्ववत् प्रकृते सम्भवति, यकारकाले इकारानुपलब्धेः । अनित्यत्वपक्षेऽपि प्रतिषेधो न युक्तः प्रत्यक्षं हि वर्णस्य द्वितीयक्षणे युज्यते, विकारस्तु कालान्तरीयो न युज्यते दधीति शब्दानन्तरमत्रेत्यादिशब्देन तस्य नाशादिति भावः ॥ ५२ ॥

(भा०) इतश्च वर्णविकारानुपपत्तिः—

प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् ॥ ५३ ॥

इकारस्थाने यकारः श्रूयते यकारस्थाने खल्विकारो विधीयते विध्यति इति(१) । तद्यदि स्यात् प्रकृतिविकारभावो वर्णानां, तस्य प्रकृतिनियमः स्यात् । दृष्टो विकारधर्मित्वे प्रकृतिनियम इति ॥ ५३ ॥

(वृ०) इतश्च विकारानुपपत्तिरित्याह—

प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् ॥ ५३ ॥

विकाराणां हि प्रकृतिनियमो, यथा क्षीरदध्नोः प्रकृतिविकारभावो, न तु वैपरीत्यं, प्रकृते तु दध्यत्रेत्यादौ इकारो यकारप्रकृतिः, विध्यतीत्यादौ तु यकार इकारप्रकृतिरिति भावः ॥ ५३ ॥

[illegible] ॥ ५४ ॥

[illegible] उक्तः स नियतो यथावि-

पु०नास्ति ।

एवं व्याप्तितो नियतत्वान्नियम इति भवति, एवं सर्वानियमो नास्ति, न च यदुक्तं प्रकृत्यनियमादित्येतद्युक्तमिति ॥५४॥

(सू०) अत्र छलवादी प्रत्यवतिष्ठते—

अनियमे नियमान्नानियमः ॥ ५४ ॥

अनियमो न [illegible] [illegible] नियमान्नियमः ॥ ५४ ॥

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रति-षेधः ॥ ५५ ॥

नियमाभावस्तस्मिन् सति नियमासम्भवादिति भावः ॥ ५५ ॥

(भा०) न चेयं वर्णविकारोपपत्तिः परिणामात् कार्यकारणभावाद्वा । किं तर्हि ?

गुणान्तरापत्त्युपमर्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्ते(१)र्वर्णविकाराः ॥ ५६ ॥

स्थान्यादेशभावादप्रयोगे प्रयोगो विकारशब्दार्थः । स भिद्यते गुणान्तरापत्तिः उदात्तस्यानुदात्त(२) इत्येवमादिः । उपमर्दो नाम एकरूपनिवृत्तौ रूपान्तरोपजनः । ह्रासो दीर्घस्य ह्रस्वः । वृद्धिर्ह्रस्वस्य दीर्घः, तयोर्वा प्लुतः । लेशो लाघवम्, स्त इत्यस्तेर्विकारः । श्लेष आगमः, प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा । एत एव विशेषा विकारा इति एत एवादेशाः, एते चेद्विकारा उपपद्यन्ते तर्हि वर्णविकारा इति ॥ ५६ ॥

(वृ०) तदेवं वर्णानां प्रकृतिविकारभावं निरस्य स्वपक्षे विकारव्यवहारमुपपादयति—

गुणान्तरापत्त्युमर्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेर्वर्णविकारः ॥ ५६ ॥

तुशब्दः पुनरर्थे । एतेभ्यः पुनर्वर्णविकारोपपत्तेर्वर्णविकारस्य एकवर्णप्रयोगे वर्णान्तरप्रयोगस्य उपपत्तेर्वर्णविकार इति

---

(१) वर्णविकारोपपत्तेर्वर्णाविकारः—इति पु०पा० ।
(२) अनुदात्तभाव—इति पा० ।

व्यवह्रियते। तानेवाह। गुणान्तरेति। गुणान्तरापत्तिर्धर्मिणि सत्येव धर्मान्तरापत्तिः, यथोदात्तेऽनुदात्तत्वम्, उपमर्दो धर्मिनिवृत्तौ धर्मान्तरप्रयोगो यथाऽस्तेर्भूः, ह्रासो दीर्घस्य ह्रस्वत्वम्, वृद्धिः ह्रस्वस्य दीर्घत्वम्, लेशः अल्पत्वं यथाऽस्तेरकारलोपः, श्लेष आगमः, एतैः कारणैर्विकारव्यवहार इति ॥ ५६ ॥

समाप्तं शब्दपरिणामप्रकरणम् ॥ ३ ॥

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ५७ ॥

(भा०) यथादर्शनं विकृता वर्णा विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भवन्ति। विभक्तिर्द्वयी नामिक्याख्यातिकी च, ब्राह्मणः पचतीत्युदाहरणम्। उपसर्गनिपातास्तर्हि न पदसंज्ञाः लक्षणान्तरं वाच्यम् इति ? शिष्यते च खलु नामिक्या विभक्तेरव्ययाल्लोपः तयोः पदसंज्ञार्थमिति ॥ ५७ ॥

ज्ञतत्वापत्तेः, एकसूत्रस्य प्रकरणत्वाभावाच्च ॥ ५७ ॥

(भा०) पदेनार्थसम्प्रत्यय इति प्रयोजनम्, नामपदं चाधिकृत्य परीक्षा, गौरिति पदं खल्विदमुदाहरणम्—

तदर्थे(१) व्यक्त्याकृतिजातिसान्निधावुपचारात्संशयः ॥ ५८ ॥

अविनाभाववृत्तिः सन्निधिरिति अविनाभावेन वर्तमानासु व्यक्त्याकृतिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते, तत्र न ज्ञायते किमन्यतमः पदार्थ उत सर्वे ? इति ॥ ५८ ॥

(वृ०) तत्र पदे निरूपिते तद्वाच्यत्वं पदार्थत्वं निरूपितं तत्रापि धात्वाद्यर्थस्य निर्विवादत्वाद्गवादिपदार्थं निरूपयितुमाह ।

तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसान्निधावुपचारात् संशयः ॥ ५८ ॥

व्यक्तिर्गवादिः, **जातिः** गोत्वादिः, **आकृति**रवयवसंस्थानविशेषः, तेषां **सन्निधिः** सामीप्यं मिलनं, तत्र सति **उपचारात्** ज्ञानात्, तथा च त्रयाणां युगपत् प्रत्ययात् किमेतेषां प्रत्येकं पदार्थ उत समस्त इति संशय इत्यर्थः ।

इदं भाष्यमिति **केचित्** । वस्तुतस्तु दुर्बोधादि(२) स्वरसात् सूत्रमेव । **तदर्थ** इत्यंशस्तु भाष्यकृतः पूरणमिति प्रतिभाति ॥ ५८ ॥

---

(१) तदर्थ-इति पु० नास्ति ।
(२) प[illegible] स्वय[illegible]-इति पु० २ पाठः ।

(भा०) शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात् पदार्थावधारणं(१) तस्मात्–

याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसङ्ख्यावृद्ध्यपचय(२) वर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः ॥ ५९ ॥

व्यक्तिः पदार्थः, कस्मात् ? याशब्दप्रभृतीनां व्यक्तावुपचारात् । उपचारः प्रयोगः, या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णेति, नेदं वाक्यं जातेरभिधायकमभेदात् । भेदात्तु(३) द्रव्याभिधायकम् । चैत्राय(४) गां ददातीति द्रव्यस्य त्यागो न जातेरमूर्त्तत्वात्, प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च । परिग्रहः स्वत्वेना(५)ऽभिसम्बन्धः कौण्डिन्यस्य गौर्ब्राह्मणस्य गौरिति, द्रव्याभिधाने(६) द्रव्यभेदात् सम्बन्धभेद इति उपपन्नम्, अभिन्ना तु जातिरिति । सङ्ख्या, दश गावो विंशतिर्गाव इति भिन्नं द्रव्यं सङ्ख्यायते, न जातिरभेदादिति । वृद्धिः कारणवतो द्रव्यस्यावयवोपचयः, अवर्द्धत गौरिति, निरवयवा तु जातिरिति । एतेनापचयो व्याख्यातः । वर्णः शुक्ला गौः कपिला गौरिति, द्रव्यस्य गुणयोगो न सामान्यस्य । समासः गोहितं गोसुखमिति द्रव्यस्य सुखादियोगो न जातेरिति । अनुबन्धः सरूपप्रजननसन्तानो गौर्गां जनयतीति, तदुत्पत्तिधर्मत्वात् द्रव्ये युक्तं न जातौ विपर्ययादिति ।

(१) पदार्थावधारणम्—इति वा० पु० पा० ।
(२) वृद्ध्युपचय—इति पु० पा० ।
(३) भेदात्तु—इति क० पु० पाठः ।
(४) चैत्राय—इति ख० पु० पा० ।
(५) स्वत्वेन—इति पा० । (६) द्रव्याभिधाने इति पु० पाठः ।

द्रव्यं व्यक्तिरिति हि नार्थान्तरम् ॥ ५९ ॥

(वृ०) तत्र व्यक्तिशक्तिवादिनो मतमाह—

याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसङ्ख्यावृद्ध्यपचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावुपचाराद्व्यक्तिः ॥ ५९ ॥

पदार्थ इति शेषः, उक्तानाम् **उपचारात्** व्यवहारात्, **अनुबन्धः** प्रजननं यथा गौगच्छतीत्यादि व्यवहारो व्यक्तावेव, जात्याकृत्योरमूर्तत्वात् । एवं गवां **समूहः**, गां **ददाति**, गां **प्रतिगृह्णाति**, **दश** गावः, **गौर्वर्द्धते**, **कृशा** गौः, **कपिला** **गौः**, **गोहितं**, गौः **प्रसूता** इत्यादिव्यवहाराणां व्यक्तावेव सम्भवात् । **समासः** सम्यगासनं, सम्बन्धो वा(१) इत्यर्थे, गौरास्ते गोर्मुखमित्युदाहरणीयम् ॥ ५९ ॥

(भा०)अस्य प्रतिषेधः—

न(२) तदनवस्थानात् ॥ ६० ॥

न व्यक्तिः पदार्थः । कस्मात् ? **अनवस्थानात्** । या शब्दप्रभृतिभिर्यो विशेष्यते स गोशब्दार्थो या गौस्तिष्ठति या गौर्निषण्णेति, न द्रव्यमात्रमविशिष्टं जात्या विना ऽभिधीयते । किं तर्हि ? जातिविशिष्टम् । तस्मान्न व्यक्तिः पदार्थः । एवं समूहादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ६० ॥

(वृ०) तद् दूषयति—

(१) ऽनुबन्ध इति क० मु० पु० पा० । (२) न–इति पु० नास्ति ।

न तदनवस्थानात् ॥ ६० ॥

न व्यक्तौ शक्तिर्व्यक्तिमात्रस्यानवस्थानात् अव्यवस्थानात् ॥ ६० ॥

(भा०) यदि न व्यक्तिः पदार्थः कथं तर्हि व्यक्तावुपचार इति? निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारः। दृश्यते खलु—

सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटका(१)न्नपुरुषेष्वतद्भावे ऽपि तदुपचारः ॥ ६१ ॥

अतद्भावे ऽपि तदुपचार इति—अतच्छब्दस्य(२) तेन शब्देनाभिधानमिति(३)। सहचरणाद्यष्टिकां भोजयेति, यष्टिकासहचरितो ब्राह्मणो ऽभिधीयत इति। स्थानात् मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थाः पुरुषा अभिधीयन्ते। तादर्थ्यात् कटार्थेषु वीरणेषु व्यूह्यमानेषु कटं करोतीति भवति(४)। वृत्ताद् यमो राजा कुबेरो राजेति तद्वद्वर्त्तते इति। मानाद् आढकेन मिताः सक्तवः आढकसक्तव(५) इति। धारणात् तुलायां(६) धृतं चन्दनं तुलाचन्दनमिति। सामीप्याद् गङ्गायां गावश्चरन्तीति देशो ऽभिधीयते स-

---

(१) शाटक—इति पु० पा०।

(२) शब्देनातच्छब्दस्य—इति क० का० पु० पा०।

(३) अभिधान इति—इति का० पु० पा०।

(४) भवति—इति क० पु० नास्ति।

(५) आढकेन सक्तवः—इति पा०।

(६) तुलया—इति क० पु० पा०।

न्निकृष्टः। **योगात्** कृष्णेन रागेण युक्तः शाटकः कृष्ण इत्यभिधीयते। **साधनाद्** अन्नं प्राणा इति। **आधिपत्यात्** अयं पुरुषः कुलम् अयं गोत्रमिति। तत्रायं सहचरणाद्योगाद्वा जातिशब्दो व्यक्तौ प्रयुज्यत इति॥ ६१॥

(वृ०) व्यक्तिमात्रस्य शक्यत्वे हि, गवादिपदाद्यत्किञ्चिद्व्यक्तेरुपस्थितिः स्यादतो गोत्वविशिष्टा व्यक्तिर्वाच्या। तथा च नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्यमुपसङ्क्रामतीति न्यायात् जातावेव शक्तिरस्तु। कथं तर्हि व्यक्तिबोध इत्यग्रिमसूत्रम्—

सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेऽपि तदुपचारः॥ ६१॥

व्यक्तौ **अतद्भावेऽपि** तत्पदाशक्यत्वेऽपि **तदुपचारः** तच्छब्दव्यपदेशो यथा सहचरणादितो ब्राह्मणादौ यष्ट्यादिपदप्रयोगः, **सहचरणात्** संयोगविशेषात् यष्टिं भोजयेत्यत्र यष्टिधरब्राह्मणे यष्टिशब्दप्रयोगः, एवं **स्थानान्**मञ्चाः क्रोशन्तीति मञ्चस्थपुरुषे, **तादर्थ्यात्** कटं करोतीति कटार्थकवीरणे, कटस्यासिद्धत्वेन कारकत्वायोगात्, यमस्य **वृत्ता**दनुशासनादितो राजनि यम इति, **मानात्** आढकेन मिताः शक्तव आढकशक्तव इति, **धारणात्** तुलया धृतं चन्दनं तुलाचन्दनमिति, **सामीप्याद्** गङ्गायां गावश्चरन्तीति, **कृष्णद्रव्ययोगात्** कृष्णः शाटक इति, शकटेति पाठे कृष्णः शकट इत्युदाहरणीयम्, प्राण**साधना**दन्नं प्राणा इति, **आधिपत्याद्** राजैवास्य कुलमिति कुलाधिपतिः प्रतीयते। तथा च यथा गङ्गादिपदात् गङ्गातीरत्वादिना बोधस्तथा गोपदा-

न्तिरो गोत्वविशिष्टस्य व्यक्तेः शक्यतया बोधः । एतेन शुक्लादि गुणविशिष्टविशेषः, एकत्वसंख्यादयः समवायानन्वयश्च प्रत्युक्तः । गोत्वत्वेन रूपेण जातिग्रहात् तदुपरि ग्रन्थिरनेक [illegible] भवतीति मन्तव्यम् ॥ ६१ ॥

(भा०) यदि गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तिरर्थः, तर्हि ---

गौरयमित्यादिव्यवहारस्याऽऽकृत्यपेक्षत्वादाकृतिरेव शक्येत्यर्थः ॥६२॥

(भा०) अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः—

व्यक्त्याकृतियुक्ते ऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः ॥ ६३ ॥

जातिः पदार्थः । कस्मात् ? व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि मृद्गवके प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गादिति । गां प्रोक्षय गामानय गां देहीति नैतानि मृद्गवके प्रयुज्यन्ते । कस्मात् ? जातेरभावात् । अस्ति हि तत्र व्यक्तिः अस्त्याकृतिः यदभावात्तत्रासम्प्रत्ययः स पदार्थ इति ॥ ६३ ॥

(वृ०) फलतस्तद् दूषयति—

व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्गवके जातिः ॥ ६३ ॥

मृद्गवके व्यक्त्याकृतियुक्तेऽपि प्रोक्षणादीनामप्रसङ्गाद् अप्रसञ्जनाज्जातिः पदार्थः; इतरथा मृद्गवकस्यापि व्यक्तित्वाद्गवाकृतिसत्त्वाच्च वैधं प्रोक्षणादिकं स्यादिति भावः ॥ ६३ ॥

नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६४ ॥

(भा०) जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते, नागृह्यमाणायामाकृतौ व्यक्तौ जातिमात्रं शुद्धं(१) गृह्यते, तस्मान्न जातिः पदार्थ इति ॥ ६४ ॥

---

(१) व्यक्तम्-इति पु० पा० ।

(सू०) केवलव्यक्त्याकृतिशक्तिपक्षं निराकृत्य केवलजातिशक्तिपक्षं निराकरोति—

नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६४ ॥

जातिमात्रं पदार्थः **जात्यभिव्यक्तेः** जातिशाब्दबोधस्य **आकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वात्** आकृतिव्यक्तिविषयकत्वनियमात् तयोरपि वाच्यत्वमावश्यकम्, शक्तिं विना तद्भानासम्भवात् । न च गोत्वप्रकारकताद्यशाकृतिविशिष्टशाब्दत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वात् तद्भानमिति वाच्यम् । तथा सति गवादिपदस्य घटत्वादावपि शक्तिप्रसङ्गः । तस्मात् पदं स्ववाच्यमेवोपस्थापयति ॥ ६४ ॥

(भा०) न वै पदार्थेन न(१) भवितुं शक्यं, कः खल्विदानीं पदार्थ इति ?—

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६५ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिष्यते ? प्रधानाङ्गभावस्यानियमेन पदार्थत्वमिति । यदा हि भेदविवक्षा विशेषगतिश्च, तदा व्यक्तिः प्रधानमङ्गं तु जात्याकृती । यदा तु भेदोऽविवक्षितः सामान्यगतिश्च, तदा (२)जातिः प्रधानमङ्गं तु व्यक्त्याकृती(३) । तदेतद्बहुलं प्रयोगेषु । आकृतेस्तु प्रधानभाव उत्प्रेक्षितव्यः ॥ ६५ ॥

---

(१) न–इति क० पु० नास्ति ।
(२) सामान्यगतिश्च [illegible] इति [illegible] पा० ।
(३) व्यक्त्याकृती–इत्यधिकं ग० पु० ।

(वृ०) इत्थं च त्रयाणामपि वाच्यत्वं सिद्धमित्याह—

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६५ ॥

तुशब्द एकैकमात्रपदार्थत्वव्यवच्छेदाय । पदार्थ इत्येकवचनं तु तिसृष्वप्येकैव शक्तिरिति सूचनाय । विभिन्नशक्तौ कदाचित् कस्याचिदुपस्थितिः स्यात् । शक्तेस्तुल्यत्वेऽपि व्यक्तेर्विशेष्यत्वात् प्राधान्यं तथैव शक्तिग्रहात् । न चाकृत्यादिसाधारणैकशक्यतावच्छेदकाभावान्न शक्यैक्यत्रयामिति वाच्यम् । तथा नियमे मानाभावात् । इदं गवादिपदमभिप्रेत्य, तेन पश्वादिपदस्य जात्यवाचकत्वेऽपि न क्षतिः । जातिपदं वा धर्मपरं तथैव लक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ६५ ॥

(भा०) कथं पुनर्ज्ञायते नाना व्यक्त्याकृतिजातय इति -लक्षणभेदात् । तत्र तावत्—

व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६६ ॥

व्यज्यत इति व्यक्तिरिन्द्रियग्राह्येति न सर्वं द्रव्यं व्यक्तिः यो गुणविशेषाणां स्पर्शान्तानां गुरुत्वघनत्वद्रवत्वसंस्काराणामव्यापिनः परिमाणस्याश्रयो यथासम्भवं तद् द्रव्यं मूर्तिः मूर्छितावयवत्वादिति ॥ ६६ ॥

(वृ०) तत्र के व्यक्त्यादय इत्याकाङ्क्षायामाह—

व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६६ ॥

यद्यपि जात्यादेरपि व्यक्तित्वात् प्रमेयत्वमेव व्यक्तित्वं, तथापि

जात्याकृतिशक्तिविषयव्यक्तेरिदं लक्षणम् । तथा च **गुणविशेषो** जात्याकृतिसमानाधिकरणो गुणः सङ्ख्यादिभिन्नस्तदाश्रयो मूर्त्तिर्व्यक्तिरिति समानार्थकमित्यर्थः ।

परे तु गुणा रूपादयः, **विशेषाः** विशेषकाः उत्क्षेपणादयः, तेषामाश्रयो द्रव्यं, तेन जात्याश्रयो व्यक्तिरित्याशयः । विशेषलक्षणमाह—**मूर्त्तिरिति** । मूर्त्तिः संस्थानविशेषः तद्वान् इत्याहुः । अत्र च मध्यमपदलोपी समास इत्याशयः ।

अन्ये तु व्यक्तेर्लक्षणं **मूर्त्तिरिति**, सैव केत्यत आह **गुणविशेषाश्रय** इति । **गुणविशेषस्या**वच्छिन्नपरिमाणस्याश्रय इत्यर्थ इत्याहुः ॥ ६६ ॥

आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ६७ ॥

(भा०) यया जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात् । सा च नान्या सत्त्वावयवानां(१) तदवयवानां च नियताद् व्यूहादिति । नियतावयवव्यूहाः खलु सत्त्वावयवा जातिलिङ्गम्, शिरसा पादेन गामनुमिन्वन्ति । नियते च सत्त्वावयवानां व्यूहे सति गोत्वं प्रख्यायत(२) इति । अनाकृतिव्यङ्ग्यायां जातौ मृत् सुवर्णं रजतम् इत्येवमादिष्वाकृतिर्निवर्त्तते जहाति पदार्थत्वमिति ॥ ६७ ॥

(सू०) जातिं लक्षयति—

(१) सर्वावयवानाम्-इति प्रा० पु० पा० ।
(२) न ख्यायते-इति पु० पा० ।

आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ६७ ॥

जातिलिङ्गमित्याख्या यस्याः, जातेर्गोत्वादेर्हि सास्नादि संस्थानविशेषो लिङ्गं, तस्य च परम्परया द्रव्यवृत्तित्वम्।

जातिर्द्रव्यसमवायिकारणतावच्छेदिका लिङ्गं धर्मो यस्याः सेत्यर्थ इति कश्चित् ॥ ६७ ॥

समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ६८ ॥

(भा०) या समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु यया बहूनीतरेतरतो न व्यावर्तन्ते यो ऽर्थो ऽनेकत्र प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत्सामान्यम् । यच्च केषाञ्चिदभेदं(१) कुतश्चिद्भेदं करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति ॥ ६८ ॥
इति वात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्।

समाप्तश्चायं द्वितीयो ऽध्यायः ॥ २ ॥

(वृ०) जातिं लक्षयति—

समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ६८ ॥

समानः समानाकारकः **प्रसवो** बुद्धिजननम्, **आत्मा** स्वरूपं यस्याः सा । तथा च समानाकारबुद्धिजननयोग्यत्वमर्थः ।

समानाकारबुद्धिजननयोग्यधर्मविशेषो नित्यानेकसमवेतरूपोऽर्थ इत्यपि **वदन्ति** ।

इदं तु बोध्यम् । एवं सत्याकृत्यविषयको गवादिपदान्

---

(१) केषाञ्चिद्भेदम्-इति क० पु० पा० ।

शब्दबोधः अनुभवबलेन तथैव कार्यकारणभावकल्पनात्, अन्यथा यपदाश्रयपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिरेव स्यादिति ॥ ६८ ॥

समाप्तं शब्दशक्तिपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ९ ॥
विभागपरीक्षाप्रारब्धं शब्दप्रमाणपरीक्षणं नाम
द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं च ।

इति श्रीविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ
द्वितीयाध्यायवृत्तिः समाप्ता ॥

द्वितीयाध्याये १ आह्निके ६८ सूत्राणि । २ आह्निके च ६८ सूत्राणि । मिलित्वा १३६ सूत्राणि ॥

ज्ञानविशेषौ। तृतीया च प्रकारे। तेन चाक्षुषस्पार्शनोभयवत्त्वे नैकस्य धर्मिणः प्रतिसन्धानादित्यर्थः। तथा च योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यनुभवादात्मेन्द्रियव्यतिरिक्त एक इति ॥ १ ॥

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

(भा०) न देहादिसङ्घातादन्यश्चेतनः। कस्मात्? विषयव्यवस्थानात्। व्यवस्थितविषयाणीन्द्रियाणि, चक्षुष्यसति रूपं न गृह्यते सति च गृह्यते। यच्च यस्मिन्नसति न भवति सति भवति तस्य तदिति विज्ञायते। तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः, चक्षू रूपं पश्यति। एवं घ्राणादिष्वपीति(१)। तानीन्द्रियाणीमानि स्वस्वविषयग्रहणाच्चेतनानि इन्द्रियाणां भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावात्। एवं सति किमन्येन चेतनेन(२)? ॥

सन्दिग्धत्वादहेतुः। यो ऽयमिन्द्रियाणां भावाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावः, स किमयं(३) चेतनत्वादाहोस्विच्चेतनोपकरणानां ग्रहण(४)निमित्तत्वादिति सन्दिह्यते। चेतनोपकरणत्वे ऽपीन्द्रियाणां ग्रहणनिमित्तत्वाद्भवितुमर्हति ॥ २ ॥

(वृ०) अत्र शङ्कते—

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

चक्षुस्त्वगादीनां रूपस्पर्शादिनियतविषयत्वात् चक्षुरादय्श्चाक्षुषादि

---

(१) घ्राणे जिघ्रति-इति पु० पा०।
(२) चेतनेन-इति पु० नास्ति।
(३) अयम्-इति क० पु० नास्ति।
(४) चेतनोपकरणतया ग्रहणानाम्-इति पु० पा०।

र्थव्यवस्थां च बुध्यमानो ऽनेकविषयमर्थजातमग्रहणीयमेकेनेन्द्रियेण गृह्णाति । सेयं सर्वज्ञस्य ज्ञेयाव्यवस्था ऽनुपदं न शक्या परिक्रमितुम् । आकृतिमात्रं तूदाहृतम् । तत्र यदुक्तमिन्द्रियचैतन्ये सति किमन्येन चेतनेन तदयुक्तं भवति ॥ ३ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

उक्तप्रतिषेधो न युक्तः **उक्तविषयव्यवस्थाना**देवात्मसद्भावादतिरिक्तात्मकल्पनादित्यर्थः । अयं भावः तत्तदिन्द्रियाणां तत्तद्विषयप्रत्यक्षं प्रति समवायित्वं वाच्यं, न तु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति, अनुमित्यादिजनकत्वे तु विनिगमकाभावः । तेन जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकमात्मत्वं, चक्षुरादेरनित्यत्वादात्मनश्च नित्यताया वक्ष्यमाणत्वात् चक्षुरादिविनाशेऽपि स्मरणात्, चक्षुरहमित्याद्यप्रतीतेश्च नेन्द्रियात्मवादो युज्यत इति ॥ ३ ॥

समाप्तमिन्द्रियभेदप्रकरणम् ॥ १ ॥

(भा०) इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा, न देहादिसङ्घातमात्रम्—

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनासङ्घातः प्राणिभूतो गृह्यते । प्राणिभूतं शरीरं दहतः प्राणिहिंसाकृतपापं पातकमित्युच्यते । तस्याभावः तत्फलेन कर्तुरसम्बन्धात् अक

तुश्च सम्बन्धात् न शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाप्रबन्धे(१) खल्वन्यः सङ्घात उत्पद्यते ऽन्यो निरुध्यते, उत्पादनिरोधसन्ततिभूतः प्रबन्धो नान्यत्वं बाधते देहादिसङ्घातस्यान्यत्वाधिष्ठानत्वात् । अन्यत्वाधिष्ठानो(२) ह्यसौ प्रख्यायत इति । एवं च सति यो देहादिसङ्घातः प्राणिभूतो हिंसां करोति नासौ हिंसाफलेन सम्बध्यते, यश्च सम्बध्यते न तेन हिंसा कृता । तदेवं सत्त्वभेदे कृतहानमकृताभ्यागमः प्रसज्यते । सति च सत्त्वोत्पादे सत्त्वनिरोधे चाकर्मनिमित्तः सत्त्वसर्गः प्राप्नोति, तत्र मुक्त्यर्थो ब्रह्मचर्यवासो न स्यात् । तद्यदि देहादिसङ्घातमात्रं सत्त्वं स्यात् शरीरदाहे पातकं न भवेत् । अनिष्टं चैतत् तस्माद्देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मा नित्य इति ॥ ४ ॥

(वृ०) ननु गौरोऽहं जानामीत्यादिप्रतीतेस्तु शरीरमात्मेत्याशङ्कां दूषयति —

शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

पातकाभावात् पातकादेरभावप्रसङ्गात् । तथा चोत्तरकालिकं दुःखादिकं न स्यादिति । यद्वा दाहो नाशः, तथा च शरीरनाशे कृते कर्तरि शरीरे विनष्टे पातकं न स्यादित्यर्थः । यद्यपि भूतचैतन्यवादिना पातकादिकं नोपेयते, तथापि तस्य प्रत्याख्यातत्वादेकदेशिनः पूर्वपक्षित्वाद्वा न दोष इति भावः ॥ ४ ॥

---

(१) प्रबन्धेन—इति पु० पा० ।

(२) अनन्यत्वाधिष्ठानो इति पु० पा० ।

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

(भा०) यस्यापि नित्येनात्मना सात्मकं शरीरं दह्यते तस्यापि शरीरदाहे पातकं न भवेद्दग्धुः। कस्मात्? नित्यत्वादात्मनः। न जातु कश्चिन्नित्यं हिंसितुमर्हति, अथ हिंस्यते? नित्यत्वमस्य न भवति। सेयमेकस्मिन्पक्षे हिंसा निष्फलाऽन्यस्मिंस्त्वनुपपन्नेति ॥ ५ ॥

(वृ०) तवापि तुल्यो दोष इत्याशङ्कते—

तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

तदभावः पातकाभावः, **सात्मक**शरीरस्य **प्रदाहेऽपि** प्रसक्तः **तन्नित्यत्वात्** तस्य आत्मनो नित्यत्वात्।

नित्यत्वेन निर्विकारत्वम्, तेन जन्यधर्मानाश्रयत्वमभिमतम् इति केचित्।

तन्नित्यत्वात् शरीरनाशे शरीरविशिष्टात्मनाशस्य नियतत्वादित्यपि कश्चित्।

किञ्च सात्मकशरीरनाशेऽपि हन्तुः स्यात् पातकाभावः तस्यात्मनो नित्यत्वेन तन्नाशकत्वाभावात् ॥ ५ ॥

न(१) कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥

(भा०) न ब्रूमो नित्यस्य सत्त्वस्य वधो हिंसा, अपि त्वनुच्छित्तिधर्मकस्य सत्त्वस्य कार्याश्रयस्य शरीरस्य

(१) न-इति पुस्तकान्तरे नास्ति।

स्वविषयोपलब्धेश्च कर्तॄणामिन्द्रियाणामुपघातः पीडा वैकल्यलक्षणः प्रबन्धोच्छेदो वा प्रमापणलक्षणो वा वधो हिंसेति। कार्यं तु सुखदुःखसंवेदनं तस्यायतनमाधिष्ठान(१)माश्रयः शरीरम्, कार्याश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्तॄणामिन्द्रियाणां वधो हिंसा, न नित्यस्यात्मनः। तत्र यदुक्तं 'तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि तन्नित्यत्वा'दित्येतदयुक्तम्। यस्य सत्त्वोच्छेदो हिंसा तस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्चेति दोषः। एतावच्चैतत्(२) स्यात् सत्त्वोच्छेदो वा हिंसा, अनुच्छित्तिधर्मकस्य सत्त्वस्य कार्याश्रयकर्तृवधो वा, न कल्पान्तरमस्ति। सत्त्वोच्छेदश्च प्रतिषिद्धः, तत्र किमन्यच्छेषं यथाभूतमिति।

अथ वा कार्याश्रयकर्तृवधादिति, कार्याश्रयो देहेन्द्रियबुद्धिसङ्घातो नित्यस्यात्मनस्तत्र सुखदुःखप्रतिसंवेदनं तस्याधिष्ठानमाश्रयः तदायतनं तद् भवति न ततोऽन्यदिति स एव कर्ता। तन्निमित्ता हि सुखदुःखसंवेदनस्य निर्वृत्तिः न तमन्तरेणेति। तस्य वध उपघातः पीडा प्रमापणं वा हिंसा न नित्यत्वेनात्मोच्छेदः। तत्र यदुक्तं 'तदभावः सात्मकप्रदाहेऽपि(३)तन्नित्यत्वात्' एतन्नेति ॥ ६ ॥

(सू०) परिहरति—

न कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥

---

(१) तस्याधिष्ठानम्-इति पु० पा०।
(२) एतावच्च तत्-इति पु० पा०।
(३) अपिः पुस्तकान्तरे नास्ति।

कार्य्याश्रयस्य चेष्टाश्रयस्य, **कर्त्तुः** कृत्यवच्छेदकस्य शरीरस्यैव नाशो, न त्वात्मन इति न पातकाभावः । यद्वा न हन्तुः पातकाभावः **कार्य्याश्रयकर्तृवधात्** शरीरस्य नाशात् ब्राह्मणत्वादेः शरीरवृत्तित्वात् तन्नाशादेव पापोत्पत्तिरिति भावः । वस्तुतस्तु अपूर्वशरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगात्मकोत्पत्तिवत् शरीरावच्छिन्नप्राणसंयोगध्वंसविशेषात्मकमरणमप्यात्मनः सम्भवति । अन्यथा शरीराविनाशिनो बन्धनमुखनिरोधादेर्हिंसात्वं न स्यात् । पातकानभ्युपगन्तृचार्वाकादिमते शरीरभेदसाधनं तु वक्ष्यमाणयुक्तिभिरिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

समाप्तं देहभेदप्रकरणम् ॥ २ ॥

(भा०) इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा—

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥

पूर्वपरयो(१)र्विज्ञानयोरेकविषये प्रतिसन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानम्—तमेवैतर्हि पश्यामि यमज्ञासिषं स एवायमर्थ इति, सव्येन चक्षुषा दृष्टस्येतरेणापि(२) चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानाद् यमद्राक्षं तमेवैतर्हि पश्यामीति । इन्द्रियचैतन्ये तु नान्यदृष्टमन्यः प्रत्यभिजानातीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः(३) । अस्ति त्विदं प्रत्यभिज्ञानं तस्मादिन्द्रियव्यतिरिक्तश्चेतनः ॥ ७ ॥

---

(१) पूर्वापरयोः—इति क० पु० पा० ।
(२) दृष्टमेवेतरेणापि—इति क० पु० पा० ।
(३) प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः—इति पु० पा० ।

(वृ०) आक्षिपति—

एकविनाशे द्वितीयाविनाशात् नैकत्वम् ॥ ९ ॥

नाक्षिद्वये एकचक्षुर्नाशेऽन्धत्वं स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥

(भा०) एकविनाशे द्वितीयाविनाशादित्यहेतुः । कस्मात् वृक्षस्य हि कासु चिच्छाखासु छिन्नासूपलभ्यत एव वृक्षः ॥१०॥

(वृ०) अर्थैकदेशी परिहरति—

अवयवनाशेऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥

अवयवस्य शाखादेर्नाशेऽप्यवयविनो वृक्षस्य प्रत्यभि-ज्ञानात् नावयवनाशे सर्वत्रावयविनाशनियमः तथा चैकनाशे नान्यनाशमिति ॥ १० ॥

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥

(भा०) न कारणद्रव्यस्य विभागे(१) कार्यद्रव्यमव-तिष्ठते नित्यत्वप्रसङ्गात् । बहुष्ववयविषु यस्य कारणानि विभ-क्तानि तस्य विनाशः, येषां कारणान्यविभक्तानि तानि अवतिष्ठ-न्ते अथ वा दृश्यमानार्थविरोधो दृष्टान्तविरोधः मृतस्य शिरःकपाले द्वाववटौ नासास्थिव्यवहितौ चक्षुषः

(१) कारणद्रव्यस्य विभागे इति न्या० पु ३ पं० १ ।

स्मर्तव्याविषयत्वादि'ति । येयं स्मृतिरगृह्यमाणेऽर्थे ऽज्ञासिषमहममुमर्थमिति, एतस्या ज्ञातृज्ञानविशिष्टः पूर्वज्ञातोऽर्थो विषयो नार्थमात्रम्, ज्ञातवानहममुमर्थम्, असावर्थो मया ज्ञातः, अस्मिन्नर्थे मम ज्ञानमभूदिति चतुर्विधमेतद्वाक्यं स्मृतिविषयज्ञापकं समानार्थम्(१) । सर्वत्र खलु ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयं च गृह्यते। अथ प्रत्यक्षे ऽर्थे या स्मृति(२)स्तया त्रीणि ज्ञानानि एकस्मिन्नर्थे प्रतिसन्धीयन्ते समानकर्तृकाणि, न नानाकर्तृकाणि । नाकर्तृकाणि किं तर्हि ? एककर्तृकाणि । अद्राक्षममुमर्थं यमेवैतर्हि पश्यामि । अद्राक्षमिति दर्शनं दर्शनसंविच्च, न खल्वसंविदिते स्वे दर्शने स्यादेतदद्राक्षमिति । ते खल्वेते द्वे ज्ञाने, यमेवैतर्हि पश्यामीति तृतीयं ज्ञानम्, एवमेको(३) ऽर्थस्त्रिभिर्ज्ञानैर्युज्यमानो नाकर्तृको न नानाकर्तृकः(४) किं तर्हि ? एककर्तृक इति । सोऽयं स्मृतिविषयो ऽपरिसङ्ख्यायमानो(५) विद्यमानः प्रज्ञातोऽर्थः प्रतिषिध्यते 'नास्त्यात्मा स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वादिति'। न चेदं स्मृतिमात्रं स्मर्तव्यमात्राविषयम्(६) इदं खलु ज्ञानप्रतिसन्धानवत्(७) स्मृतिप्रतिसन्धानमेकस्य सर्वविषयत्वात् । एकोऽयं ज्ञाता सर्वविषयः स्वानि ज्ञानानि प्रतिसन्धत्ते अमुमर्थं ज्ञास्यामि अमुमर्थं विजानाम्यमुमर्थमज्ञासिषममुमर्थं जिज्ञा... ...नि ...

(१) ज्ञानज्ञेयज्ञातृप्रकाशनं समानमित्यर्थः ।
(२) प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः ।
(३) तृतीयमेवार्थज्ञानमेकमेकः-इति पु० पा० ।
(४) ज्ञानैरभिद्यमानो नाज्ञातृको न नानाज्ञातृकः-इति पु०
(५) अपरिसङ्ख्येयमानः-इति पु० पा० ।
(६) स्मर्त्तव्यमात्रविषयं वा-इति क० पु० पा० ।
(७) अज्ञानप्रतिसन्धानवत्-इति पु० पा० ।

त्वा ऽध्यवस्यत्यज्ञासिषमिति । एवं स्मृतिमपि त्रिकालविशिष्टां सुस्मूर्षाविशिष्टां च प्रतिसन्धत्ते । संस्कारसन्ततिमात्रे तु सत्त्वे उत्पद्योत्पद्य संस्कारास्तिरोभवन्ति स नास्त्येकोऽपि संस्कारो यस्त्रिकालविशिष्टं ज्ञानं स्मृतिं चानुभवेत् । न चानुभवमन्तरेण ज्ञानस्य स्मृतेश्च प्रतिसन्धानमहं ममेति चोत्पद्यते देहान्तरवत् । अतोऽनुमीयते अस्त्येकः सर्वविषयः प्रतिदेहं स्वज्ञानप्रबन्धं स्मृतिप्रबन्धं च प्रतिसन्धत्ते इति, यस्य देहान्तरेषु वृत्तेरभावान्न प्रतिसन्धानं भवतीति ॥१५॥

(वृ०) विषयाणां स्मर्तव्यानां स्मृतिसमवायित्वं स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते—

अपरिसङ्ख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥

अपरिसङ्ख्यानात् आनन्त्यात्, तथा च लाघवादतिरिक्तात्मसिद्धिः ।

इदं न सूत्रं किन्तु भाष्यमिति केचित् ॥ १५ ॥

समाप्तं चक्षुरद्वैतप्रकरणम् ॥ २ ॥

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

(भा०) न देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मा । कस्मात् ? आत्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् । 'दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणा'दित्येवमादीनामात्मप्रतिपादकानां हेतूनां मनसि सम्भवो यतः(१) मनो हि सर्वविषयमिति,

---

(१) सम्भवात्-इति पु० पा० ।

तस्मान्न शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मेति ॥ १६॥

(वृ०) ननु मनसो नित्यत्वादात्मत्वमस्त्वित्याशङ्कते—

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

नातिरिक्त आत्मा, आत्मसाधकमानानां मनसा ऽर्थान्तरत्वमिति भावः ॥ १६ ॥

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥

(भा०) ज्ञातुः खलु ज्ञानसाधनान्युपपद्यन्ते, चक्षुषा पश्यति, घ्राणेन जिघ्रति, स्पर्शनेन स्पृशति, एवं मन्तुः सर्वविषयस्य मतिसाधनमन्तःकरणभूतं(१) सर्वविषयं विद्यते येनायं मन्यत इति । एवं सति ज्ञातर्यात्मसंज्ञा न मृष्यते मनःसंज्ञाऽभ्यनुज्ञायते(२) । मनसि च मनःसंज्ञा न मृष्यते मतिसाधनं त्वभ्यनुज्ञायते । तदिदं संज्ञाभेदमात्रं नार्थे विवाद इति । प्रत्याख्याने वा सर्वेन्द्रियविलोपप्रसङ्गः । अथ मन्तुः सर्वविषयस्य मतिसाधनं सर्वविषयं प्रत्याख्यायते नास्तीति ? एवं रूपादिविषयग्रहणसाधनान्यपि न सन्ति(३) इति सर्वे... प्रसज्यत इति ॥ १७ ॥

---

(१) मनः करणभूतम्- इति पु० पा० ।
(२) मनःसंज्ञाऽप्यनुज्ञायते-इति पु० पा० ।
(३) भवन्ति इति पु० पा० ।

(सू०) समाधत्ते—

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥

यदि मनसो ज्ञातृत्वं ? तदा व्यासङ्गाद्युपपादनाय करणान्तरमवश्यं वाच्यम्। तथाचैको ज्ञाता, ज्ञानसाधनं चैकं सिद्धम्, मन आत्माऽस्त्विति संज्ञाभेदमात्रम्, किञ्च व्यासङ्गोपपादकतया मनसोऽणुत्वं सिद्धमात्मनश्च प्रत्यक्षोपपादकतया महत्त्वमिति भेद आवश्यक इति भावः ॥ १७ ॥

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

(भा०) योऽयं नियम इष्यते रूपादिग्रहणसाधनान्यस्य सन्ति, मतिसाधनं सर्वविषयं नास्तीति, अयं नियमो निरनुमानः। नात्रानुमानमस्ति येन नियमं प्रतिपद्यामह इति। रूपादिभ्यश्च विषयान्तरं सुखादयस्तदुपलब्धौ करणान्तरसद्भावः। यथा चक्षुषा गन्धो न गृह्यत इति करणान्तरं घ्राणमेवं चक्षुर्घ्राणाभ्यां रसो न गृह्यत इति करणान्तरं रसनम्, एवं शेषेष्वपि। तथा चक्षुरादिभिः सुखादयो न गृह्यन्त इति करणान्तरेण भवितव्यम्। तच्च ज्ञानायौगपद्यालिङ्गम्। यच्च सुखाद्युपलब्धौ करणं तच्च(१) ज्ञानायौगपद्यलिङ्गं तस्येन्द्रियमिन्द्रियं प्रति सन्निधेरसन्निधेः न युगपज्ज्ञानान्युत्पद्यन्त इति। तत्र,यदुक्तं 'आत्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवादिति' तदयुक्तम् ॥ १८ ॥

---

(१) तच्च इति पु० नास्ति।

(वृ०) ननु रूपादिप्रत्यक्षं सकरणकमस्तु, न तु सुखादिप्रत्यक्षम्, एवं परमाण्वन्तरस्यातीन्द्रियत्वेऽपि मनसः प्रत्यक्षं स्यादत आह—

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

उक्तो **नियमविशेषो निरनुमानः** निष्प्रमाणको वैपरीत्ये च विनिगमकाभावाच्चेति भावः ॥ १८ ॥

समाप्तं मनोभेदप्रकरणम् ॥ ४ ॥

(भा०) किं पुनरयं देहादिसङ्घातादन्यो नित्यः ? उतानित्य इति ? कुतः संशयः ? उभयथा दृष्टत्वात् संशयः । विद्यमानमुभयथा भवति नित्यमनित्यं च । प्रतिपादिते चात्मसद्भावे(१) संशयानिवृत्तेरिति ।

आत्मसद्भावहेतुभिरेवास्य प्राग् देहभेदादवस्थानं सिद्धमूर्द्ध्वमपि देहभेदादवतिष्ठते । कुतः ?

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः ॥ १९ ॥

जातः खल्वयं कुमारकोऽस्मिन् जन्मन्यगृहीतेषु हर्षभयशोकहेतुषु हर्षभयशोकान् प्रतिपद्यते लिङ्गानुमेयान् । ते च स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते नान्यथा । स्मृत्यनुबन्धश्च पूर्वाभ्यासमन्तरेण न भवति । पूर्वाभ्यासश्च पूर्वजन्मनि सति, नान्यथेति सिध्यत्येतदवतिष्ठते ऽयमूर्द्ध्वं शरीरभेदादिति ॥ १९ ॥

(१) आत्मसम्भवे इति पु० पा० ।

(वृ०) एवं साधितेऽपि देहादिभिन्न आत्मनि विना तन्नित्यतां न परलोकार्थिनः प्रवृत्तिरत आत्मनित्यताप्रतिपादनाय सूत्रम्--

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः॥१९॥

जातस्य बालस्य एतज्जन्माननुभूतेष्वपि हर्षादिहेतुषु खलु हर्षादीनां सम्प्रतिपत्तिः,उत्पत्तिः, तस्याः पूर्वपूर्वानुभवाधीनस्मृतिसम्बन्धादेव सम्भवात् । इत्थं चेदानीन्तनस्यात्मनः पूर्वपूर्वसिद्धौ तस्यानादित्वमनादेश्च भावस्य न नाश इति नित्यत्वसिद्धिरिति भावः ॥१९॥

पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत्तद्विकारः ॥ २० ॥

(भा०) यथा पद्मादिष्वनित्येषु प्रबोधसम्मीलनं विकारो भवति एवमनित्यस्यात्मनो हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तिर्विकारः(१) स्यात् ॥ २० ॥

(वृ०) अत्र शङ्कते--

पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवत् तद्विकारः ॥ २० ॥

बालस्य हर्षादयो मुखविकासादिगम्याः । न च तत्सम्भवः, पद्मादीनां प्रबोधादिवदृष्टविशेषाधीनक्रियापरत्वादेव तदुपपत्तेरिति भावः ॥ २० ॥

(भा०) हेत्वभावादयुक्तम् । अनेन हेतुना पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकारवदनित्यस्यात्मनो हर्षादिसम्प्रति-

(१) विकारः इति पु० नास्ति ।

पत्तिरिति नात्रोदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुर्न वैधर्म्यादस्ति, हेत्वभावात् असम्बद्धार्थकमपार्थक(१)मुच्यते इति । दृष्टान्ताच्च हर्षादिनिमित्तस्यानिवृत्तिः । या चेयमासेवितेषु विषयेषु हर्षादिसम्प्रतिपत्तिः स्मृत्यनुबन्धकृता प्रत्यात्मं गृह्यते सेयं पद्मादिसम्मीलनदृष्टान्तेन न निवर्तते(२) । यथा चेयं न निवर्तते तथा जातस्यापीति । क्रियाजातश्च पर्णविभागः(३) संयोगः प्रबोधसम्मीलने, क्रियाहेतुश्च क्रियानुमेयः(४) । एवं च सति किं दृष्टान्तेन प्रतिषिध्यते ।

अथ निर्निमित्तः पद्मादिषु प्रबोधसम्मीलनविकार इति मतमेवमात्मनोऽपि हर्षादिसम्प्रतिपत्तिरिति ? । तच्च—

नो,ष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥ २१ ॥

उष्णादिषु सत्सु भावादसत्स्वभावात्तन्निमित्ताः पञ्चभूतानुग्रहेण निर्वृत्तानां(५) पद्मादीनां प्रबोधसम्मीलनविकारा इति न निर्निमित्ताः । एवं हर्षादयोऽपि विकारा निमित्ताद्भवितुमर्हन्ति न निमित्तमन्तरेण । न चान्यत्पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धान्निमित्तमस्तीति । न चोत्पत्तिनिरोधकारणानुमानमात्मनो दृष्टान्तात्, न हर्षादीनां निमित्तमन्तरेणोत्पत्तिः, नोष्णादिवन्निमित्तान्तरो-

---

(१) अपार्थकम्-इति पु० नास्ति ।

(२) निवर्त्यते-इति क० पु० पा० ।

(३) पर्णविभागः संयोगप्रबोधसम्मीलने-इति संयोगप्रबोधः सम्मीलने-इति च का० क० पु० पा० ।

(४) अनुमेयः-इति क० पु० पा० ।

(५) निर्मितानाम्- इति पु० पा० ।

पादानं हर्षादीनां, तस्मादयुक्तमेतत् ॥ २१ ॥

(सू०) सिद्धान्तसूत्रम्—

नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥ २१ ॥

उक्तं न युक्तं, यतः **पञ्चात्मकानां** पाञ्चभौतिकानां पद्मादीनां ये विकारास्तेषाम् **उष्णकालादिनिमित्तत्वात्** । मनुष्यादीनां तु हर्षादिनिमित्तका मुखविकासादय इति न तुल्यतेति भावः ॥ २१ ॥

(भा०) इतश्च नित्य आत्मा—

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥ २२ ॥

जातमात्रस्य वत्सस्य प्रवृत्तिलिङ्गः स्तन्याभिलाषो गृह्यते । स च नान्तरेणाहाराभ्यासम् । कया युक्त्या ? दृश्यते हि शरीरिणां क्षुधापीड्यमानानामाहाराभ्यासकृतात्स्मरणानुबन्धादाहाराभिलाषः । न च पूर्वशरीराभ्यासमन्तरेणासौ(१) जातमात्रस्योपपद्यते । तेनानुमीयते भूतपूर्वं शरीरं यत्रानेनाहारोऽभ्यस्त इति । स खल्वयमात्मा पूर्वशरीरात्प्रेत्य शरीरान्तरमापन्नः क्षुत्पीडितः पूर्वाभ्यस्तमाहारमनुस्मरन् स्तन्यमभिलषति । तस्मान्न देहभेदादात्मा भिद्यते भवत्येवोर्ध्वं देहभेदादिति ॥ २२ ॥

---

(१) न च पूर्वशरीरमन्तरेणासौ—इति क० पु० पाठः ।

(वृ०) आत्मनित्यत्वे हेत्वन्तरमाह—

प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥ २२ ॥

प्रेत्य मृत्वा, जातमात्रस्य यः **स्तन्याभिलाषः** स **तावदाहाराभ्यास**जनितः—जन्मान्तरीयाहारेष्टसाधनताधीजन्यजीवनादृष्टोद्बोधितसंस्काराधीनेष्टसाधनतास्मरणेन हि बालः स्तन्यपाने प्रवर्त्तते इत्यनादित्वमिति ॥ २२ ॥

अयसो ऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम् ॥ २३ ॥

(भा०) यथा खल्वयो ऽभ्यासमन्तरेणायस्कान्तमुपसर्पति, एवमाहाराभ्यासमन्तरेण बालः स्तन्यमभिलषति ॥ २३ ॥

(वृ०) शङ्कते—

अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत् तदुपसर्पणम् ॥ २३ ॥

यथाऽयस्कान्तसन्निहितस्या**यसोऽयस्कान्ताभिमुखतया गमनं** तथैव वत्सस्यापि स्तनोपसर्पणं, न त्विष्टसाधनत्वज्ञानाधीनप्रवृत्तिजन्यचेष्टेयमित्यर्थः ॥ २३ ॥

(भा०) किमिदमयसो ऽयस्कान्ताभिसर्पणं(१) निर्निमित्तमथ निमित्तादिति ? निर्निमित्तं तावत्—

ना,न्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

यदि निर्निमित्तम् ? लोष्टादयोऽप्ययस्कान्तमुपसर्पेयुः । न

(१) अभिगमनम्- इति पु० पा० ।

जातु नियमे कारणमस्तीति । अथ निमित्तात् ? तत्केनोपलभ्यते इति ? क्रियालिङ्गः क्रियाहेतुः क्रियानियमलिङ्गश्च क्रियाहेतुनियमः(१), तेनान्यत्र प्रवृत्त्यभावः, बालस्यापि नियतमुपसर्पण(२)-क्रियोपलभ्यते । न च स्तन्याभिलाषलिङ्गमन्यदाहाराभ्यासकृतात्स्मरणानुबन्धात् । निमित्तं दृष्टान्तेनोपपाद्यते, न चासति निमित्ते कस्य चिदुत्पत्तिः । न च दृष्टान्तो दृष्टमभिलाषहेतुं बाधते तस्मादयसो ऽयस्कान्ताभिगमनमदृष्टान्त इति ।

अयसः खल्वपि नान्यत्र प्रवृत्तिर्भवति न जात्वयो लोष्ठमुपसर्पति, किं कृतोऽस्य नियम(३) इति ? यदि कारणनियमात् ? स च क्रियानियमलिङ्गः(४) एवं बालस्यापि नियतविषयोऽभिलाषः कारणनियमाद्भवितुमर्हति । तच्च कारणमभ्यस्तस्मरणमन्यद्वेति दृष्टेन विशिष्यते । दृष्टो हि शरीरिणामभ्यस्तस्मरणादाहाराभिलाष इति ॥ २४ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

स्तनपाने एव बालः प्रवर्त्तते न त्वन्यत्रेति नियमः कुतः स्यात् ?

वस्तुतस्तु अन्यत्र क्वापि प्रवृत्त्यभावात् प्रवृत्तिर्हि

(१) क्रियानियमहेतुर्नियमः– इति पु० पा० ।
(२) उपसर्पणम्– इति क० पु० पा० ।
(३) किंकृतोऽस्यानियमः– इति क० पु० पा० ।
(४) यदि कारणनियमः स च क्रियानियमलिङ्गः– इति पु० पा०

चेष्टानुमिता लिङ्गं, न तु क्रियामात्रम् अतो न व्यभिचार इ
भावः ॥ २४ ॥

(भा०) इतश्च नित्य आत्मा। कस्मात् ?—

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

सरागो जायत इत्यर्थादापद्यते। अयं जायमानो राग
नुबद्धो जायते, रागस्य पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनं योनिः, पूर्व
नुभवश्च विषयाणामन्यस्मिन् जन्मनि(१) शरीरमन्तरेण नोपपद्य
ते। सोऽयमात्मा पूर्वशरीरानुभूतान् विषयान् अनुस्मरन् तेषु ते
रज्ज्यते तथा चायं द्वयोर्जन्मनोः प्रतिसन्धिः एवं पूर्वशरीरस
पूर्वतरेण, पूर्वतरस्य(२) पूर्वतमेनेत्यादिना ऽनादिश्चेतनस्य शरीर
योगः, अनादिश्च रागानुबन्ध इति सिद्धं नित्यत्वमिति ॥२५॥

(वृ०) हेत्वन्तरमाह—

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

वीतरागो रागशून्यः तावत् नोत्पद्यते अपि तु सरागः, त
च जन्मान्तरीयेष्टसाधनताज्ञानाधीनस्मरणं हेतुरिति । पूर्व
स्तन्याभिलाष उक्तः सम्प्रति तु पतगादीनां कणादिभक्षणाभिलाषसा
रागमात्रमित्यपौनरुक्त्यम् ॥ २५ ॥

---

(१) पूर्वस्मिन् जन्मनि- इति पु० पा०।
(२) पूर्वतरशरीरस्य-इति पु० पा०।

(भा०) कथं पुनर्ज्ञायते पूर्वविषयानुचिन्तनजनितो जातस्य रागो, न पुनः—

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

यथोत्पत्तिधर्मकस्य द्रव्यस्य गुणाः कारणत उत्पद्यन्ते तथोत्पत्तिधर्मकस्यात्मनो रागः(१) । अत्रायमुदितानुवादो निदर्शनार्थः ॥ २६ ॥

(वृ०) शङ्कते—

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत् तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥

द्रव्यस्य घटादेर्यथा सगुणस्य रूपादिविशिष्टस्योत्पत्तिः । यथा घटादिः स्वत एव रूपादिमान् भवति, तथैवात्माऽपि स्वत एव सरागो भवतीत्यप्रयोजकत्वं त्वदीयहेतूनामिति भावः ॥ २६ ॥

न, सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् ॥ २७ ॥

(भा०) न, खलु सगुणद्रव्योत्पत्तिवदुत्पत्तिरात्मनो रागस्य च । कस्मात् ? सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् । अयं खलु प्राणिनां विषयानासेवमानानां सङ्कल्पजनितो रागो गृह्यते, सङ्कल्पश्च पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनयोनिः । तेनानुमीयते जातस्यापि पूर्वानुभूतार्थचिन्तनकृतो राग इति । आत्मोत्पादाधिकरणात्तु रागोत्पत्ति(२)र्भवन्ती सङ्कल्पादन्यस्मिन् रागकारणे

(१) [illegible] पुस्तकान्तरे ।
(२) [illegible] पाठः ।

'सूर्यं ते चक्षुः स्पृणोमि' इति मन्त्रान्ते 'पृथिवी ते शरीरम्' इत्यभिधानादेवं प्रकृतौ विकारस्य लयाभिधाने 'सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतात्' इति मन्त्रान्ते 'पृथिवीं ते शरीरम्' इति।

इमां चतुःसूत्रीं केचन भाष्यतया वर्णयन्ति, तन्न, तथा सत्येकसूत्रस्य प्रकरणत्वानुपपत्तेः।

अत एव चतुर्थं सूत्रमेवेत्यपरे।

अन्ये तूक्तयैवानुपपत्त्या "आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरशरीराणि, तेष्वपि भूतसंयोगः पुरुषार्थतन्त्र" इति भाष्यं सूत्रतया वर्णयन्ति। तदर्थस्तु आप्यादीनि लोकान्तरेषु वरुणलोकादिषु प्रसिद्धानि शरीराणि। जलादिरूपत्वे कथमुपभोगक्षमतेत्यत्र—तेष्वपीति। भूतसंयोगः पृथिव्युपष्टम्भः, पुरुषार्थतन्त्रः उपभोगसम्पादकः॥ ३२॥

समाप्तं शरीरपरीक्षाप्रकरणम्॥ ६॥

(भा०) अथेदानीमिन्द्रियाणि प्रमेयक्रमेण विचार्यन्ते किमाव्यक्तिकान्याहोस्विद्(१) भौतिकानीति? कुतः संशयः?—

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद् व्यतिरिच्य चोपलम्भात्संशयः॥ ३३॥

कृष्णसारं भौतिकं, तस्मिन्ननुपहते रूपोपलब्धिः उपहते चानुपलब्धिरिति। **व्यतिरिच्य** कृष्णसारमवस्थितस्य विषयस्य उपलम्भो न कृष्णसारप्राप्तस्य। न चाप्राप्यकारित्वमिन्द्रियाणां

(१) आहो भौतिकानि-इति पु० पा०।

तदिदमभौतिकत्वे विभुत्वात्सम्भवति । एवमुभयधर्मोपलब्धेः संशयः ॥ ३२ ॥

(सू०) अथेन्द्रियं परीक्षणीयं, तत्र लक्षणसूत्रोक्तं भौतिकत्वमिन्द्रियाणां परीक्षितुं संशयमाह—

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद् व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संशयः ॥ ३३ ॥

कृष्णसारे चक्षुर्गोलके सति घटाद्युपलम्भात् गोलकस्यैवेन्द्रियत्वमिति बौद्धाः । व्यतिरिच्य विषयं प्राप्य उपलम्भात् उपलम्भजनकानि गोलकातिरिक्तानि इत्यपरे ।

तत्र इन्द्रियाणि गोलकातिरिक्तानि न वेति संशयः । गोलकातिरिक्तानीति नैयायिकादयः, तान्यभौतिकान्याहङ्कारिकाणीति साङ्ख्याः । भौतिकानीत्यपरे ॥ ३३ ॥

(भा०) अभौतिकानीत्याह । कस्मात् ?—

महदणुग्रहणात् ॥ ३४ ॥

महदिति महत्तरं महत्तमं चोपलभ्यते यथा न्यग्रोधपर्वतादि । अण्विति अणुतरमणुतमं च गृह्यते यथा (१) न्यग्रोधधानादि । तदुभयमुपलभ्यमानं चक्षुषो भौतिकत्वं बाधते । भौतिकं

(१) न्यग्रो- इति क्वचित् पुस्तके नास्ति ।

हि यावत्तावदेव व्याप्नोति । अभौतिकं तु विभुत्वात्सर्वव्यापक मिति ॥ ३४ ॥

(वृ०) तत्र साङ्ख्यमतेन बौद्धमतमुदस्यन्नाह—

महदणुग्रहणात् ॥ ३४ ॥

गोलकं नेन्द्रियम् अप्राप्यकारित्वेऽतिप्रसङ्गात् । इत्थं च गोलकातिरिक्तं भौतिकमिति वाच्यम्, तदप्यसङ्गतं, चक्षुषा हि न्यूनपरिमाणं महत्परिमाणं च गृह्यते, न च न्यूनेन महतो व्यापनं सम्भवति । न च अव्याप्य ग्रहणम्, अतोऽभौतिकानीन्द्रियाण्याहङ्कारिकाणीति ॥ ३४ ॥

(भा०) न महदणुग्रहणमात्रादभौतिकत्वं विभुत्वं चेन्द्रियाणां शक्यं प्रतिपत्तुम् । इदं खलु—

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात्तद्ग्रहणम् ॥ ३५ ॥

तयोर्महदण्वोर्ग्रहणं चक्षूरश्मेरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषाद्भवति यथा प्रदीपरश्मेरर्थस्य चेति । रश्म्यर्थसन्निकर्षश्चावरणलिङ्गः । चाक्षुषो हि रश्मिः कुड्यादिभिरावृतमर्थं न प्रकाशयति यथा प्रदीपरश्मिरिति ॥ ३५ ॥

(वृ०) साङ्ख्यं निरस्यति—

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३५ ॥

रश्मिः गोलकावच्छिन्नं तेजः; तेनार्थस्य घटादेर्यः सन्निकर्षविशेषः संयोगविशेषस्तस्मात् । तयोर्महदण्वोर्ग्रहणमुपपद्यते भौतिकेऽपि प्रदीपादौ महदणुप्रकाशकत्वं दृष्टम् । अभौतिकत्वे तु पुरःपश्चाद्वर्तिनां सर्वेषामेव ग्रहणं स्यात् ॥ ३५ ॥

(भा०) आवरणानुमेयत्वे सतीदमाह—

तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३६ ॥

रूपस्पर्शवद्धि तेजः, महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपवत्त्वाच्चोपलब्धिरिति प्रदीपवत् प्रत्यक्षत उपलभ्येत चाक्षुषो रश्मिर्यदि स्यादिति ॥ ३६ ॥

(वृ०) तैजसे चक्षुष्यनुपलब्धिबाधं बौद्धः शङ्कते—

तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३६ ॥

रूपस्पर्शमात्रविषयो न हेतुर्गोलकातिरिक्तस्य रश्मेरनुपलब्धेः ॥ ३६ ॥

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥ ३७ ॥

(भा०) सन्निकर्षप्रतिषेधार्थेना(१)वरणेन लिङ्गेनानुमीयमानस्य रश्मेर्या प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिर्नासावभावं प्रतिपादयति यथा चन्द्रमसः परभागस्य पृथिव्याश्चाधोभागस्य ॥ ३७ ॥

---

(१) प्रतिषेधेन-इति पु० ग० ।

(वृ०) समाधत्ते—

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतो ऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥ ३७ ॥

रूपोपलब्धेः सकरणकत्वादिनाऽनुमीयमानस्य चक्षुषः प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिर्नाभावनिर्णायिकेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियमः ॥ ३८ ॥

(भा०) भिन्नः खल्वयं द्रव्यधर्मो गुणधर्मश्च, महदनेकद्रव्यवच्च विषक्तावयव(१)माप्यं द्रव्यं प्रत्यक्षतो नोपलभ्यते स्पर्शस्तु शीतो गृह्यते । तस्य द्रव्यस्यानुबन्धात् हेमन्तशिशिरौ कल्पेते(२) तथाविधमेव च तैजसं द्रव्यमनुद्भूतरूपं सह रूपेण नोपलभ्यते, स्पर्शस्त्वस्योष्ण उपलभ्यते तस्य द्रव्यस्यानुबन्धाद् ग्रीष्मवसन्तौ कल्पेते ॥ ३८ ॥

(वृ०) कथं तर्हि नोपलम्भ इत्यत आह—

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियमः ॥ ३८ ॥

द्रव्यस्य धर्मभेदो महत्त्वादिः, **गुणस्य धर्मभेद** उद्भूतत्वम्, तदधीनत्वात् प्रत्यक्षस्य द्रव्यमात्रे **उपलब्धेर्न नियमः** । यत्रोद्भूतरूपमहत्त्वादिकं तस्य प्रत्यक्षम्, तदभावाच्चक्षुरादेरप्रत्यक्षम् । चक्षुरादावुद्भूतरूपमेव न कुत इत्याशङ्कायां भाष्यम् "**कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः**" अदृष्टविशेषाधीन

---

(१) विभक्तावयवम्-इति क० पु० पा० ।
(२) कल्प्येते- इति क० पु० पा० ।

थ(१) रश्मेश्चाक्षुषस्य व्यूहः। रूपस्पर्शानभिव्यक्तिश्च प्रक्लृप्त्यर्था द्रव्यविशेषे च प्रतिघातादावरणो... सर्वद्रव्याणां विश्वरूपो व्यूह इन्द्रियवत् कर्मकारितः पुरुषार्थतन्त्रः। कर्म तु धर्माधर्मभूतं चेतनस्योपभोगार्थमिति ॥ ४० ॥

अव्यभिचाराच्च प्रतिघातो भौतिकधर्मः ॥ ४१ ॥

(भा०) यश्चावरणोपलम्भादिन्द्रियस्य द्रव्यविशेषे प्रतिघातः स भौतिकधर्मो न भूतानि व्यभिचरति, नाभौतिकं प्रतिघातधर्मकं(२) दृष्टमिति। अप्रतिघातस्तु व्यभिचारी(३) भौतिकाभौतिकयोः समानत्वादिति।

यदपि मन्यते(४) प्रतिघाताद्भौतिकानीन्द्रियाणि, अप्रतिघातादभौतिकानीति प्राप्तम्? दृष्टश्चाप्रतिघातः काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः। तन्न युक्तम्। कस्मात्? यस्माद्भौतिकमपि न प्रतिहन्यते, काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितप्रकाशात् प्रदीपरश्मीनाम्, स्थाल्यादिषु पाचकस्य तेजसोऽप्रतिघातः ॥ ४१ ॥

(भा०) उपपद्यते चानुपलब्धिः(५) कारणभेदात्—

मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥४२॥

यथा 'ऽनेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्चोपल-

---

(१) विषयप्राप्त्यर्थश्च-इति पु० पा०।
(२) प्रतिघातकर्म-इति पु० पा०।
(३) व्यभिचारः-इति क० पु० पा०।
(४) मन्येत-इति पु० पा०।
(५) अनुपलब्धेः—इति पु० पा०।

न, रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ ४३ ॥

नेत्यस्य घटादौ रश्मिरिति शेषः ॥ ४३ ॥

(भा०) उपपन्नरूपा चेयम्—

बाह्यप्रकाशानुग्रहाद् विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥ ४४ ॥

बाह्येन प्रकाशेनानुगृहीतं चक्षुर्विषयग्राहकं तदभावेऽनुपलब्धिः । सति च प्रकाशानुग्रहे शीतस्पर्शोपलब्धौ च सत्यां तदाश्रयस्य द्रव्यस्य चक्षुषाऽग्रहणं रूपस्यानुद्भूतत्वात्सेयं रूपानभिव्यक्तितो रूपाश्रयस्य द्रव्यस्यानुपलब्धिर्दृष्टा तत्र यदुक्तं 'तदनुपलब्धेरहेतु' रित्येतदयुक्तम् ॥ ४४ ॥

(वृ०) नन्वनुद्भूतरूपवत्त्वाच्चक्षुषोऽनुपलब्धिर्न त्वभिभवादित्यत्र किं विनिगमकमिति तटस्थाशङ्कायामाह—

बाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥४४॥

अनभिव्यक्तितोऽनुद्भूतरूपवत्त्वाच्चक्षुषो**ऽनुपलब्धिः** । कुतः ? **बाह्यप्रकाशानुग्रहात्** । सौरालोकादिसाहित्याद्**विषयोपलब्धेः** तस्योद्भूतरूपवत्त्वे बाह्यप्रकाशापेक्षा न स्यात् । अभिभूतत्वे च तत्साहित्येनापि प्रत्यक्षजननं न स्यादभिभूतस्य कार्याक्षमत्वादिति भावः ॥ ४४ ॥

(भा०) कस्मात्पुनरभिभवो ऽनुपलब्धिकारणं चाक्षुषस्य रश्मेर्नोच्यत इति ?—

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४५ ॥

बाह्यप्रकाशानुग्रहनिरपेक्षतायां चेति चार्थः । यद्रूपमभिव्यक्तमुद्भूतं बाह्यप्रकाशानुग्रहं च नापेक्षते तद्विषयो ऽभिभवो विपर्यये ऽभिभवाभावात् । अनुद्भूतरूपत्वाच्चानुपलभ्यमानं बाह्यप्रकाशानुग्रहाच्चोपलभ्यमानं नाभिभूयत इति एवमुपपन्नमस्ति चाक्षुषो रश्मिरिति ॥ ४५ ॥

(वृ०) ननु चक्षुषो नाभिभवः किं तु तद्रूपस्य, तस्य च प्रत्यक्षजनकत्वे मानाभावः, किं चाभिभवात् तस्य न प्रत्यक्षमितरप्रत्यक्षजनने च विरोधाभाव इत्याशङ्कायामाह—

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४५ ॥

रूपस्य अभिव्यक्तौ प्रत्यक्षे उद्भूतत्वे इति यावत् । उद्भूतरूपस्य प्रत्यक्षाभावे ह्यभिभवकल्पना, न त्वेवं प्रकृते । सुवर्णादिवत् सर्वदाऽभिभावकद्रव्यान्तरकल्पने च गौरवमिति भावः ॥ ४५ ॥

नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४६ ॥

(भा०) दृश्यन्ते हि(१) नक्तं नयनरश्मयो नक्तञ्चराणां वृषदंशप्रभृतीनां तेन शेषस्यानुमानमिति ।

---

(१) दृश्यन्ते च—इति पु० पा० ।

जातिभेदवदिन्द्रियभेद इति चेत् ? धर्मभेदमात्रं चा(१)नुपपन्नमावरणस्य प्राप्तिप्रतिषेधार्थस्य दर्शनादिति ॥ ४९ ॥

(वृ०) चक्षुषि प्रमाणान्तरमाह—

नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४६ ॥

नक्तञ्चराणां वृषदंशादीनां गोलके **रश्मिदर्शनात्** । तद्दृष्टान्तेन परेषामपि रश्म्यनुमानमिति भावः । अन्यथा तन्नि तस्य प्रत्यक्षं न स्यात् इति हृदयम् ॥ ४६ ॥

(भा०) इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वानुपपत्तिः कस्मात् ?

अप्राप्य ग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ॥ ४७ ॥

तृणादिसर्पद्(२)द्रव्यं काचे ऽभ्रपटले वा प्रतिहतं दृष्टमव्यवहितेन सन्निकृष्यते व्याहन्यते वै प्राप्तिर्व्यवधानेनेति । यदि च रश्म्यर्थसन्निकर्षो ग्रहणहेतुः स्याद् न व्यवहितस्य सन्निकर्ष इत्यग्रहणं स्यात् । अस्ति चेयं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धिः सा ज्ञापयत्य(३)प्राप्यकारीणीन्द्रियाणि । अत एवाभौतिकानि, प्राप्यकारित्वं हि भौतिकधर्म इति ॥ ४७ ॥

---

(१) धर्ममात्रं चेति धर्ममात्रभेदे चेति पु० पा० ।
(२) सर्वद्रव्यम्-इति क० पु० पा० ।
(३) तस्माज्ज्ञायते-इति पु० पा० ।

(सू०) अप्राप्यकारित्वं चक्षुषः स्यादित्याशङ्कते—

अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरि-
तोपलब्धेः ॥ ४७ ॥

न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ ४८ ॥

(भा०) अप्राप्यकारित्वे सतीन्द्रियाणां कुड्यान्तरितस्यानुपलब्धिर्न स्यात् ॥ ४८ ॥

(सू०) समाधत्ते—

कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ ४८ ॥

परे तु उक्तसूत्रस्य पूर्वपक्षपरत्वं मन्यमानस्य भाष्यकारस्यावतरणिका **अप्राप्यग्रहणम्** इति ।

वस्तुतः सिद्धान्तसूत्रेणैव तत्, प्रदीपदृष्टान्तेन काचाद्यन्तरितप्रकाशकत्वेन तैजसत्वं सिध्यतीति ।

नन्वप्राप्यकारित्वेनैव किं न स्यादत्राह—कुड्येति । उक्तस्य तैजसत्वस्य प्रतिषेधो गोलकत्वं न सम्भवति कुड्यान्तरितस्यानुपलब्धे रित्याहुः ॥ ४८ ॥

(भा०) प्राप्यकारित्वे ऽपि तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धिर्न स्यात्—

अप्रतिघातात्सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४९ ॥

न च काचोऽभ्रपटलं(१) वा नयरश्मिं विष्टभ्नाति, सोऽ

प्रतिहन्यमानः सन्निकृष्यत इति ॥ ४९ ॥

(वृ०) ननु कुड्यान्तरित इव काचान्तरितेऽपि सन्निकर्षो न सम्भवतीति कथं प्राप्यकारित्वमित्याशङ्कायामाह—

अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४९ ॥

काचादिना स्वच्छद्रव्येणा**प्रतिघातात्** अप्रतिबन्धात् **सन्निकर्ष उपपद्यत** इति भावः ॥ ४९ ॥

(भा०) यश्च मन्यते न भौतिकस्याप्रतिघात इति तन्न(२)—

आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरितेऽपि दाह्येऽवि-घातात्(३) ॥ ५० ॥

आदित्यरश्मे(४)रविघातात् स्फटिकान्तरितेऽप्यविघातात्, दाह्येऽविघातात्, अविघातादिति पदाभिसम्बन्धाद्वाक्यभेद इति । (५)प्रतिवाक्यं चार्थभेद इति ।

---

(१) काचाभ्रपटलम्-इति पु० पा० ।
(२) इति न-इति पु० पा० ।
(३) स्फटिकान्तरेऽपि दाहेऽप्रतिघातात्-इति पु० पा० ।
(४) आदित्यरश्मेः-इति का० पु० पा० ।
(५) प्रतिवाक्यं वाक्यभेदः-इत्यधिकं पुस्तकान्तरे । [illegible] र्द चार्थभेद इति पु० पा० ।

ड्यादिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिः प्रतिघात इति प्रसज्यते, नि
कारणं वाच्यमिति ? ॥ ५१ ॥

(वृ०) आक्षिपति—

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ ५१ ॥

अप्रतिघातो न युक्तः, इतरस्य स्फटिकादेः, इतरस्य कु
देर्यो धर्मः प्रतिघातकत्वं तत्प्रसङ्गात् । स्फटिकादिकमपि कु
दिवत् प्रतिबन्धकं भवेदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धि
त्तदुपलब्धिः ॥ ५२ ॥

(भा०) आदर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः स्वो
नियमदर्शनात्, प्रसादस्य वा स्वो धर्मो रूपोपलम्भनम् । य
ऽऽदर्शप्रतिहतस्य परावृत्तस्य नयनरश्मेः स्वेन मुखेन सं
कर्षे सति स्वमुखोपलम्भनं प्रतिबिम्बग्रहणाख्यमादर्शरूपा
ग्रहात्तन्निमित्तं भवति, आदर्शरूपोपघाते तदभावात्, कुड
दिषु च प्रतिबिम्बग्रहणं न भवति । एवं काचाभ्रपटलादि
विघातश्चक्षूरश्मेः कुड्यादिभिश्च प्रतिघातो द्रव्यस्वभावनि
मादिति ॥ ५२ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत् त
पलब्धिः । ५२ ॥

व्यवहितोपलब्ध्या ऽनुमीयते काचाभ्रपटलादिभिरप्रतिघात इति ॥ ५३ ॥

(सू०) चक्षुषस्तादृशत्वकल्पने किं मानमित्यत्राह —

दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५३ ॥

हि यस्माद् **दृष्टानामनुमितानां** वा पदार्थानाम्, **दृष्टेनानुमितानामि**ति वाऽर्थः, तेषामेवं भवतेति **नियोगः**, एवं मा भवतेति **प्रतिषेधो** वा **नोपपद्यते**, युक्त्यनुसारिणी हि कल्पनेति भावः ॥ ५३ ॥

समाप्तमिन्द्रियपरीक्षाप्रकरणम् ॥ ७ ॥

(भा०) अथापि खल्वेकमिदमिन्द्रियं बहूनीन्द्रियाणि वा ! कुतः संशयः ?

स्थानान्यत्वे नानात्वाद(१)वयविनानास्थानत्वाच्च संशयः ॥ ५४ ॥

बहूनि द्रव्याणि नानास्थानानि दृश्यन्ते, नानास्थानश्च सन्नेको ऽवयवी चेति। तेनेन्द्रियेषु भिन्नस्थानेषु संशय इति॥५४॥

(सू०) दर्शनस्पर्शनाभ्यामित्यादिकामिन्द्रियनानात्वे युज्यते इत्युपोद्घातेनेन्द्रियनानात्वं परीक्षणीयम्, तत्र संशयमाह—

(१) अवयविनानात्वात्-इत्यधिकं क० पु०।

क्त्वा(१) 'त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवद्रूपोपलब्धि'रित्युच्यते । एवं च सति नानाभूतानि विषयग्राहकाणि विषयव्यवस्थानात् तद्भावे विषयग्रहणस्य भावात्तदुपघाते चाभावात्, तथा च पूर्वो वाद उत्तरेण वादेन व्याहन्यत इति।

सन्दिग्धश्चाव्यतिरेकः। पृथिव्यादिभिरपि भूतैरिन्द्रियाधिष्ठानानि व्याप्तानि, न च तेष्वसत्सु(२) विषयग्रहणं भवतीति। तस्मान्न त्वगन्यद्वा सर्वविषयमेकमिन्द्रियमिति ॥ ५५ ॥

(सू०) पूर्वपक्षसूत्रम्—

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५५ ॥

सर्वेष्विन्द्रियप्रदेशेष्वव्यतिरेकात् सत्त्वात् त्वगेवैकमिन्द्रियमस्तु ॥ ५५ ॥

न युगपदर्थानुपलब्धेः(३) ॥ ५६ ॥

(भा०) आत्मा मनसा सम्बध्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियं सर्वार्थैः सन्निकृष्टमिति, आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षेभ्यो युगपद् ग्रहणानि स्युः । न च युगपद्रूपादयो गृह्यन्ते तस्मान्नैकमिन्द्रियं सर्वविषयमस्तीति । असाहचर्याच्च विषयग्रहणानां नैकमिन्द्रियं सर्वविषयकं, साहचर्ये हि(४) विषयग्रहणानामन्धाद्यनुपपत्तिरिति ॥ ५६ ॥

(१) इत्युक्त्या–इति पु० पा० ।
(२) तेषु सत्सु–इति पु० पा० ।
(३) नायुगपदर्थानुपलब्धेः–इति पु० पा० ।
(४) सर्वविषयसाहचर्ये हि–इति पु० पा० ।

(सू०) उत्तरयति—

न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५६ ॥

युगपत् एकदा। अर्थानां गन्धरूपादीनाम्। अनुपलब्धेर्न त्वगेवैकमिन्द्रियम्। अन्यथा तस्या व्यापकत्वाच्चाक्षुषादिकाले घ्राणजादिकमपि स्यादिति भावः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ५७ ॥

(भा०) न खलु त्वगेकमिन्द्रियं व्याघातात्। त्वचा रूपाण्यप्राप्तानि गृह्यन्त इति। अप्राप्यकारित्वे स्पर्शादिष्वप्येवं प्रसङ्गः। स्पर्शादीनां च प्राप्तानां ग्रहणाद्रूपादीनां प्राप्तानां(१) ग्रहणमिति प्राप्तम्।

प्राप्याप्राप्यकारित्वमिति चेत्(२)? आवरणानुपपत्तेर्विषयमात्रस्य ग्रहणम्। अथापि मन्येत प्राप्ताः स्पर्शादयस्त्वचा गृह्यन्ते रूपाणि त्वप्राप्तानीति? एवं सति नास्त्यावरणम्, आवरणानुपपत्तेश्च रूपमात्रस्य ग्रहणं व्यवहितस्य चाव्यवहितस्य चेति। दूरान्तिकानुविधानं च रूपोपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्न स्यात्। अप्राप्तं त्वचा गृह्यते रूपमिति दूरे रूपस्याग्रहणमन्तिके च ग्रहणमिति नैतत् स्यादिति। ५७ ॥

(भा०) प्रतिषेधात् नानात्वसिद्धौ स्थापनाहेतुरप्यु-

---

(१) [illegible]

(२) [illegible]

व्याघातात् न बाह्याभाव इति शेषः। बाह्यं नास्तीत्यत्र यदि **प्रमाण**मस्ति तदा प्रमाणस्य बाह्यस्य सत्त्वान्न बाह्याभावः। अथ प्रमाणं तत्र **नोपपद्यते** तदा निष्प्रमाणकत्वान्न तत्सिद्धिरित्यर्थः।

यद्वा यदि घटादौ प्रमाणमस्ति ? तदा तत एव बाह्यार्थसिद्धिः। अथ न प्रमाणं ? तदा कथं घट इति ज्ञानस्य घटाकारत्वं मन्यसे, ज्ञानस्यैवानुत्पत्तेरिति ॥ ३० ॥

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ॥ ३१ ॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा ॥ ३२ ॥

(भा०) यथा स्वप्ने न विषयाः सन्त्यथ चाभिमानो भवति एवं न प्रमाणानि प्रमेयानि च सन्त्यथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानो भवति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

(वृ०) ननु प्रमाणप्रमेयव्यवहारो न पारमार्थिकः, परन्तु विज्ञानानि तत्तदाकाराणि वासनापरिपाकवशादेव स्वाप्नमन्मथवदैन्द्रजालिकप्रतीतिवद्वाऽऽविर्भवन्तीत्याशयेन शङ्कते सूत्राभ्याम्—

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ॥ ३१ ॥

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा ॥ ३२ ॥

स्पष्टम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

(भा०) स्वप्नान्ते विषयाभिमानवत्प्रमाणप्रमेयाभिमानो

(भा०) पूर्वोपलब्धविषयः(१), यथा स्मृतिश्च सङ्कल्पश्च पूर्वोपलब्धविषयौ न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पेते तथा स्वप्ने विषयग्रहणं पूर्वोपलब्धविषयं न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पत इति। एवं दृष्टविषयश्च स्वप्नान्तो जागरितान्तेन। यः सुप्तः स्वप्नं पश्यति स एव जाग्रत्स्वप्नदर्शनानि प्रतिसन्धत्ते इदमद्राक्षमिति। तत्र जाग्रद्बुद्धिवृत्तिवशात्स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति व्यवसायः। सति च प्रतिसन्धाने या जाग्रतो बुद्धिवृत्तिस्तद्वशादयं व्यवसायः स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति। उभयाविशेषे तु साधनानर्थक्यम्। यस्य स्वप्नान्तजागरितान्तयोरविशेषस्तस्य स्वप्नविषयाभिमानवदिति साधनमनर्थकं तदाश्रयप्रत्याख्यानात्। अतस्मिँस्तदिति च व्यवसायः प्रधानाश्रयः। अपुरुषे स्थाणौ पुरुष इति व्यवसायः स प्रधानाश्रयः, न खलु पुरुषेऽनुपलब्धे पुरुष इत्यपुरुषे व्यवसायो भवति, एवं स्वप्नविषयस्य व्यवसायो हस्तिनमद्राक्षं पर्वतमद्राक्षमिति प्रधानाश्रयो भवितुमर्हति ॥ ३४ ॥

(वृ०) नन्वलद्विषया अहेतुका अपि स्वाप्नप्रत्यया इव भावनाप्रत्यया इव परेऽपि प्रत्यया भवेयुरित्यत आह—

स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥ ३४ ॥

पूर्वोपलब्धविषय इति शेषः। सङ्कल्पः [illegible]। [illegible]—यथा स्मृत्यादि पूर्वोपलब्धविषयकं तथा स्वप्नप्रत्ययोऽपि न निर्विषयकः। न च स्वप्ने स्मृत्यादि [illegible]. [illegible] पश्यति, न चिदं पूर्वोपलब्धमिति [illegible]। [illegible] च नि-

---

(१) उपलब्धो विषयः—इति पु० पा०।

शिरसः खण्डनस्य च पूर्वोपलब्धत्वात्, संसर्गभानस्य च भ्रान्तत्वात् न वाऽहेतुकत्वं स्मृत्यादिदृष्टान्तेन, संस्कारस्य स्मृतौ स्मृतेश्च विशिष्टबु हेतुत्वस्याभिमतत्वात्। तत्र भ्रमे दोषः कालविशेषोऽदृष्टविशेषोद्बो वेत्यन्यदेतत् ॥ ३४ ॥

(भा०) एवं च सति—

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात्स्वप्नविषयाभिमान-प्रणाशवत्प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥

स्थाणौ पुरुषो ऽयमिति व्यवसायो मिथ्योपलब्धिः अत स्मिँस्तदिति ज्ञानम्, स्थाणौ स्थाणुरिति व्यवसायस्तत्त्वज्ञानं तत्त्व ज्ञानेन च मिथ्योपलब्धिर्निवर्त्यते, नार्थः स्थाणुपुरुषसामान्य लक्षणः, यथा प्रतिबोधे या ज्ञानवृत्तिस्तया स्वप्नविषयाभिमान निवर्त्यते नार्थो विषयसामान्यलक्षणः, तथा मायागन्धर्वनगरमृग तृष्णिकाणामपि या बुद्धयो ऽतस्मिँस्तदिति व्यवसायास्तत्राप्य नेनैव कल्पेन मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानान्नार्थप्रतिषेध इति। उपादानवच्च मायादिषु मिथ्याज्ञानम्। प्रज्ञापनीयसरू पं(१) च द्रव्यमुपादाय साधनवान्परस्य मिथ्याध्यवसायं करोति सा माया, नीहारप्रभृतीनां नगरसरूपसन्निवेशे दूरान्नगरबुद्धि रुत्पद्यते विपर्यये तदभावात्। सूर्यमरीचिषु भौमेनोष्मणा संसृ ष्टेषु स्पन्दमानेषूदकबुद्धिर्भवति सामान्यग्रहणात्, अन्तिकस्थस्य विपर्यये तदभावात्। क्वचित् कदाचित् कस्य चिच्च भावान्ना निमित्तं मिथ्याज्ञानम्, दृष्टं च बुद्धिद्वैतं मायाप्रयोक्तुः परस्य च, दूरान्तिकस्थयोर्गन्धर्वनगरमृगतृष्णिकासु, सुप्तप्रतिबुद्धयोश्च स्व

---

(१) स्वरूपम्—इति पु० पा०।

प्नविषये, तदेतत्सर्वस्याभावे निरुपाख्यतायां निरात्मकत्वे नोपपद्यते इति ॥ ३५ ॥

(वृ०) ननु भ्रमस्यापि सद्विषयत्वे तत्प्रतिरोधः कथं स्यादित्याशङ्क्याह—

मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभिमानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥

मिथ्योपलब्धेर्मायागन्धर्वनगरादिज्ञानस्य **तत्त्वज्ञाना**दनारोपितवस्तुप्रत्ययाद्**विनाशः** प्रतिरोधः भ्रमत्वज्ञानं वा, एवं स्वाप्नप्रत्ययस्यापि । दर्पणमुखविभ्रमस्य तत्त्वज्ञानेनाप्रतिरोधेऽपि भ्रमत्वज्ञानं भवत्येवेति भावः ॥ ३५ ॥

बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

(भा०) मिथ्याबुद्धेश्चार्थवदप्रतिषेधः । कस्मात् ? निमित्तोपलम्भात् सद्भावोपलम्भाच्च । उपलभ्यते हि मिथ्याबुद्धिनिमित्तं मिथ्याबुद्धिश्च प्रत्यात्ममुत्पन्ना गृह्यते संवेद्यत्वात्, तस्मान्मिथ्याबुद्धिरप्यस्तीति ॥ ३६ ॥

(वृ०) [illegible] —

बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥

एवं [illegible] बुद्धेरपि [illegible] निमित्तसद्भावे [illegible]

म्भात्, सहेतुकत्वस्य प्रमितत्वात्, न ह्यलीकं सहेतुकं
अहेतुकत्वे च कादाचित्कत्वव्याकोपः।

केचित्तु भ्रमस्य सद्विषयत्वे प्रमात्वं स्यादित्यत्राह-बुद्धे
एवं प्रमात्वनिमित्तस्य प्रकारस्य सद्भावः सत्त्वं यत्र,
शुक्तिरजतयोः सत्यत्वेऽपि शुक्तौ रजतत्ववैशिष्ट्याभावान्न तद्बुद्धे
त्वमिति भाव इत्याहुः।

अत्र चोपलम्भपदमनतिप्रयोजनकम् ॥ ३६ ॥

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः(१)

(भा०) तत्त्वं स्थाणुरिति, प्रधानं पुरुष इति तत्त्वप्र
योरलोपाद् भेदात् स्थाणौ पुरुष इति मिथ्याबुद्धिरुत्पद्यते
न्यग्रहणात्। एवं पताकायां बलाकेति, लोष्टे कपोत इति,
समाने(२) विषये मिथ्याबुद्धीनां समावेशः सामान्यग्रहण
स्थानात्(३)। यस्य तु निरात्मकं निरुपाख्यं सर्वं तस्य सम
प्रसज्यते। गन्धादौ च प्रमेये गन्धादिबुद्धयो मिथ्याभिमत
त्त्वप्रधानयोः सामान्यग्रहणस्य चाभावात्तत्त्वबुद्धय एव
न्ति। तस्मादयुक्तमेतत् प्रमाणप्रमेयबुद्धयो मिथ्येति ॥ ३

(वृ०) न वा मिथ्याबुद्धिदृष्टान्तेन ज्ञानमात्रस्य असन्
यक० सद्विषयकत्वाभावो वा सम्भवतीत्याह—

(१) मिथ्याबुद्धिद्वैविध्योपपत्तिरिति पु० पा०।
मिथ्याबुद्धिनिमित्तस्य द्वैविध्यमित्यर्थ इति ता० टी०
(२) असमाने-इति पु० पा०।
(३) सामान्यग्रहणव्यवस्थानादिति पु० पा०।

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ॥ ३७ ॥

तत्त्वं धर्मिस्वरूपं **प्रधानम्** आरोप्यं तथा च भ्रमे धर्म्यंशे भ्रमात्वमारोप्य रजतत्वाद्यंशे च भ्रमत्वमिति दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः । केचित्तु भ्रमत्वभ्रमात्वयोर्विरोधान्नैकत्र समावेश इत्यत आह—तत्त्वेति । तथा च विषयभेदान्न विरोध इति भाव इत्याहुः ॥३७॥

समाप्तं बाह्यार्थभङ्गनिराकरणप्रकरणम् ॥ ४ ॥

(भा०) दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्युक्तम् । अथ कथं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इति ?

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

स तु प्रत्याहृतस्येन्द्रियेभ्यो(१) मनसो धारकेण प्रयत्नेन धार्यमाणस्यात्मना संयोगस्तत्त्वबुभुत्साविशिष्टः । सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्ते तदभ्यासवशात्तत्त्वबुद्धिरुत्पद्यते ॥ ३८ ॥

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

समाधिश्चित्तस्याभिमतविषयनिष्ठत्वम्, तस्य **प्रकर्षो** विषयान्तरानभिष्वङ्गलक्षणस्तस्या**भ्यासात्** पौनःपुन्यात् तत्त्वज्ञानविवृद्धिः, तदेव च निदिध्यासन**मामनन्ति** । तत्त्वज्ञानविवृद्ध्या च मिथ्याज्ञानवासनातिरोभावः, तथा च योगसूत्रम्- "**तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी**" प्रतिबन्धः कार्याक्षमतासम्पादनं विनाशो वा ॥ ३८ ॥

(भा०) यदुक्तं सति हि तस्मिन् इन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्ते इत्येतत्—

न, अर्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥

अनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तेर्नैतद्युक्तम् । कस्मात् ? अर्थ**विशेषप्राबल्याद्** अबुभुत्समानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तिर्दृष्टा यथा स्तनयित्नुशब्दप्रभृतिषु ॥ ३९ ॥

(भा०) तत्र समाधिविशेषो नोपपद्यते—

क्षुदादिभिः प्रवर्त्तनाच्च ॥ ४० ॥

क्षुत्पिपासाभ्यां शीतोष्णाभ्यां व्याधिभिश्चानिच्छतोऽपि बुद्धयः प्रवर्त्तन्ते तस्मादैकाग्र्यानुपपत्तिरिति ॥ ४० ॥

(वृ०) ननु रागादिभिः प्रतिबन्धात् समाधिरेव नोदीयतामित्याक्षिपति सूत्राभ्याम्—

नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥

क्षुदादिभिः प्रवर्तनाच्च ॥ ४० ॥

अर्थविशेषस्य तनयवनितादिरागस्य, प्राबल्याच्चिरकालानुबन्धात् तदनुसन्धानमवर्जनीयमिति तदभावः । स्याच्च घनगर्जितादिज्ञानेन प्रतिबन्धः, एवं क्षुत्तृष्णाभयादिभिः प्रतिरुद्धस्तदुपशमाय प्रयतेत ॥ ३९ ॥ ४० ॥

(भा०) अस्त्वेतत्समाधिं विहाय व्युत्थानं व्युत्थाननिमित्तं समाधिप्रत्यनीकं च, सति त्वेतस्मिन्—

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

पूर्वकृतो जन्मान्तरोपचितस्तत्त्वज्ञानहेतुर्धर्मप्रविवेकः(१) फलानुबन्धो योगाभ्याससामर्थ्यं, निष्फले ह्यभ्यासे नाभ्यासमाद्रियेरन्। दृष्टं हि लौकिकेषु कर्मस्वभ्याससामर्थ्यम् ॥ ४१ ॥

(वृ०) परिहरति—

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

जन्मान्तरकृत[illegible]संस्कारवशात् [illegible]सिद्धिः । अत एव च "अनेकजन्मसंसिद्धः" इत्यादि स्मर्यते ।

धर्मं तु पूर्वकृतस्य [illegible] फलं [illegible] [illegible] "समाधिविशेष[illegible]

(१) [illegible]
[illegible] टी० ।

ईश्वरप्रणिधानात्" सूत्रान्तरं च तत्रैव-"ततःप्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च" ततः—ईश्वरप्रणिधानाद्विषयप्रातिकूल्येन चित्तावस्थानं प्रत्यूहाभावश्चेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

(भा०) प्रत्यनीकपरिहारार्थं च—

अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः(१) ॥४२॥

योगाभ्यासजनितो धर्मो जन्मान्तरेऽप्यनुवर्तते। प्रचयकाष्ठागते(२) तत्त्वज्ञानहेतौ धर्मे प्रकृष्टायां समाधिभावनायां तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते इति । दृष्टश्च समाधिना ऽर्थविशेषप्राबल्याभिभवः नाहमेतदश्रौषं नाहमेतदज्ञासिषमन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह लौकिक इति ॥ ४२ ॥

(वृ०) योगाभ्यासस्थानमुपदिशति—

अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥ ४२ ॥

तत्र स्थिरचित्तता स्यादिति भावः ।

इदं न सूत्रं, किं तु भाष्यमिति केचित् ॥ ४२ ॥

(भा०) यद्यर्थविशेषप्राबल्यादनिच्छतोऽपि बुद्ध्युत्पत्तिरनुज्ञायते—

अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

(१) योगाभ्यासोपदेशादिति पु० पा० ।
(२) काष्ठां गते इति पु० पा० ।

मुक्तस्यापि बाह्यार्थसामर्थ्याद् बुद्धय उत्पद्येरन्निति ॥४३॥

(वृ०) तटस्थः शङ्कते—

अपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

एवं प्रसङ्गः अर्थविशेषप्राबल्याद्विषयावभासप्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

न, निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ४४ ॥

(भा०) कर्मवशान्निष्पन्ने शरीरे चेष्टेन्द्रियार्थाश्रये निमित्तभावादवश्यम्भावी बुद्धीनामुत्पादः, न च प्रबलोऽपि सन् बाह्योऽर्थ आत्मनो बुद्ध्युत्पादे समर्थो भवति तस्येन्द्रियेण संयोगाद् बुद्ध्युत्पादे सामर्थ्यं दृष्टमिति ॥ ४४ ॥

(वृ०) समाधत्ते—

न, निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ४४ ॥

निष्पन्नस्य उत्पन्नस्य शरीरादेः अवश्यम्भावित्वात् [illegible], ज्ञानादिरिति शेषः ॥ ४४ ॥

तदभावश्चापवर्गे(१) ॥ ४५ ॥

(भा०) तस्य बुद्धिनिमित्ताश्रयस्य शरीरेन्द्रियस्य धर्माधर्माभावादभावोऽपवर्गे । तत्र यदुक्तमपवर्गेऽप्येवं प्रसङ्ग इति

---

(१) तदभाव—इत्यधिकं पु० ।

तदयुक्तम् । तस्मात्सर्वदुःखविमोक्षोऽपवर्गः । यस्मात्सर्वदुःखबीजं सर्वदुःखायतनं चापवर्गे विच्छिद्यते तस्मात्सर्वेण दुःखेन विमुक्तिरपवर्गो न निर्बीजं निरायतनं च दुःखमुत्पद्यत इति ॥ ४५ ॥

(वृ०) ननु किमेतावतेत्यत आह—

तदभावश्चापवर्गे ॥ ४५ ॥

तस्य शरीरादेरभावः, तदारम्भकधर्माधर्मविरहादिति भावः ॥ ४

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥

(भा०) तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः । यमः समानमाश्रमिणां धर्मसाधनम्, नियमस्तु विशिष्टम्(१) । आत्मसंस्कारः पुनरधर्महानं धर्मोपचयश्च, योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्यः । स पुनस्तपः प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणेति । इन्द्रियविषयेषु प्रसंख्यानाभ्यासो रागद्वेषप्रहाणार्थः(२), उपायस्तु योगाचारविधानमिति ॥ ४६ ॥

(वृ०) ननु समाधिमात्रादेव निष्प्रत्यूहोऽपवर्गः स्यात्, तदनन्तरं वाऽपेक्षणीयमत आह, यद्वा समाधिसाधनान्याह—

(१) विशिष्ट इति पु० पा० ।
(२) प्रहणार्थं इति पु० पा० ।

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चात्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥

तदर्थमपवर्गार्थमिति भाष्यादौ । **तदर्थं** समाध्यर्थमिति वा । यमानाह योगसूत्रं—"**अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः**" । नियमानाह "**शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः**" । **स्वाध्यायो**ऽभिमतमन्त्रजपः ।

निषिद्धानाचरणतत्तदाश्रमविहिताचरणं यमनियमावित्यन्ये ।

आत्मसंस्कार आत्मनोऽपवर्गाधिगमक्षमता । ननु यमनियमावेव साधने, उताऽऽहो अन्यदस्तीत्यत आह—**योगादिति** । **आत्मविधिः** । आत्मसाक्षात्कारविधायकवाक्यम्, "**आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः**" '**आत्मानं चेद्विजानीयाद्**' इत्यादि । योगादिति प्रतिपाद्यत्वं पञ्चम्यर्थः । तथा च योगशास्त्रोक्तात्मतत्त्वाधिगमसाधनैश्चात्मसंस्कारः कर्तव्य इत्यर्थः । तथा च योगसूत्रम् '**योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः**' तदर्थश्च **योगाङ्गानां** यमनियमादीनाम् **अनुष्ठाना**च्चित्तस्याशुद्धेरविद्यारूपस्य क्षये सति **ज्ञानस्य दीप्तिः** प्रकर्षः । स च **विवेकख्यातिपर्यन्तो** जायते, सा च सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारः । अस्मन्मते तु देहादिभिन्नात्मसाक्षात्कारः, स च [illegible] बाधे देहात्मनोर्भिन्नत्व[illegible], भवति चासौ योगबलात् । योगाङ्गानि तत्रोक्तानि '**यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि**' । आसनं पद्मासनादि कुशासनादि च 'स्थिरसुखमासनमिति' योगसूत्रात् । प्राणायाममाह योगसूत्रम्—"**तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः**" । तस्मिन्—आसनजये । प्र-

बहिरिन्द्रियाणां स्वस्वविषयवैमुख्येनावस्थानं प्रत्याहारः। धारणामाह योगसूत्रम्—"देशबन्धश्चित्तस्य धारणा" देशे नाभिचक्रादौ चित्तस्य बन्धो विषयान्तरवैमुख्येनावस्थानम् । ध्यानमाह—तत्प्रत्ययैकतानता ध्यानम्" धारणैव धारावाहिकी ध्यानमित्यर्थः । समाधिमाह—तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः" अर्थस्य धर्मो ज्ञानस्वरूपं च यदि ध्याने न भासते तदा समाधिरित्यर्थः । सूत्रान्तरम्—"त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः" चरमत्रयं साक्षादुपकारकमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह(१) संवादः ॥ ४७ ॥

(भा०) तदर्थमिति प्रकृतम्। ज्ञायते ऽनेनेति ज्ञानमात्मविद्याशास्त्रं तस्य ग्रहणमध्ययनधारणे, अभ्यासः सततक्रियाध्ययनश्रवणचिन्तनानि, तद्विद्यैश्च सह संवाद इति प्रज्ञापरिपाकार्थम, परिपाकस्तु संशयच्छेदनमविज्ञातार्थबोधो ऽध्यवसिताभ्यनुज्ञानमिति । समाय वादः संवादः ॥ ४७ ॥

(वृ०) नन्वेवं किमान्वीक्षिक्येत्यत आह—

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥

तदर्थमित्यनुवर्तते । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रं प्रकृतम्, तस्य ग्रहणमध्ययनधारणे, तत्र अभ्यासो दृढतरसंस्कारः, तद्विद्यैस्तदभियुक्तैः संवादः स्वानुभवदार्ढ्याय, न हि योगाङ्गज्ञानाय, तत्सापेक्षत्वेन प्रकृतशास्त्रवैफल्यं ध्येयस्वरूपवैलक्षण्यात् ॥ ४७ ॥

---

(१) सह—इति नास्ति पु० ।

(भा०) तद्विद्यैश्च सह संवाद इत्यविभक्तार्थं वचनं विभज्यते—

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोऽर्थिभिरनसूयिभिरभ्युपेयात्(१) ॥ ४८ ॥

एतन्निगदेनैव नीतार्थमिति ॥ ४८ ॥

(वृ०) संवादप्रकारं दर्शयितुमाह—

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोऽर्थिभिरनसूयिभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥

तम् तद्विदम्. सब्रह्मचारी सहाध्यायी, विशिष्टः प्रकृष्टज्ञानवान्. श्रेयोर्थी मुमुक्षुः ।
विशिष्टः पूर्वोक्तभिन्न इत्यर्थ इति कश्चित् ।
विजिगीषुव्यावृत्त्यर्थम् अनसूयिभिरिति ॥ ४८ ॥

(भा०) यदि च मन्येत पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः प्रतिकूलः परस्येति—

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

तमभ्युपेयादिति वर्तते । परतः प्रज्ञामुपादित्समानस्तत्त्वबुभुत्साप्रकाशनेन स्वपक्षमनवस्थापयन् स्वदर्शनं परिशोधयेदिति अन्योन्यप्रत्यनीकानि च प्रावादुकानां दर्शनानि ॥ ४९ ॥

---

(१) इत्यन्तमेव सू० पाठः

(वृ०) संवादप्रकारमाह—

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

वाशब्दो निश्चयार्थः । **अर्थित्वे** तत्त्वबुभुत्सायां सत्यां **प्रयोजनार्थं** तत्त्वनिर्णयार्थं **प्रतिपक्षहीनं** प्रतिकूलपक्षहीनं यथा स्यात् तथा **अभ्युपेयात्**। तथा च भाष्यम्—"**स्वपक्षमनवस्थाप्य स्वदर्शनं परिशोधयेदिति**।" तत्त्वनिर्णिनीषुतया न पक्षपात इति भावः ॥ ४९ ॥

समाप्तं तत्त्वज्ञानविवृद्धिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

(भा०) स्वपक्षरागेण चैके न्यायमतिवर्तन्ते, तत्र—

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥

अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामप्रहीणदोषाणां तदर्थं घटमानानामेतदिति । विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेणावज्ञायमानस्य(१) ॥ ५० ॥

(वृ०) **तद्विद्यैः सह संवाद** इत्यत्र त्रयीवाह्यैः सह संवादः कर्त्तव्य इति भ्रमो मा भूदिति तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणमारभते—

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥

तत्त्वाध्यवसायस्य तत्त्वनिर्णयस्य **संरक्षणं** परोक्तदूषणास्कन्दनेनाप्रामाण्यशङ्काविघटनम्, **तदर्थं जल्पवितण्डे** पूर्वमुक्ते इति शेषः ॥ ५० ॥

---

(१) अविज्ञायमानस्य—इति पु० पा० ।

ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥ ५१ ॥

(भा०) विगृह्येति विजिगीषया न तत्त्वबुभुत्सयेति । तदेतद्विद्यापालनार्थं न लाभपूजाख्यात्यर्थमिति ॥ ५१ ॥

इति श्रीवात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः॥४॥

(वृ०) ननु ताभ्यां किं कार्यमित्यत आह—

ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥ ५१ ॥

अयमर्थः—त्रयीबाह्यैस्तद्दर्शनाभ्यासाहितकुतर्कजालैरपरैर्वा यदि स्वपक्ष आक्षिप्यते तदा **ताभ्यां** जल्पवितण्डाभ्याम्, सावधारणं चैतत् । अत्यन्तःपातिनामाक्षेपे तु वादजल्पवितण्डाभिर्यथेच्छं कथयेत् इति भावः ।

वस्तुतस्तु मुमुक्षोर्न तादृशैः सह संवादो वीतरागत्वात्, न हि शास्त्रपरिपालनमपि तदुद्देश्यम्, न वा तदुपेक्षयैव शास्त्रं गच्छति । किं तु शास्त्रमभ्यस्येतेति वस्तानिति(१) ॥ ५१ ॥

समाप्तं तत्त्वज्ञानपरिपालनप्रकरणम् ॥ ६ ॥

समाप्तं च चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

इति श्रीन्यायपञ्चाननविश्वनाथभट्टाचार्यकृतायां न्यायसूत्रवृत्तौ चतुर्थाध्यायवृत्तिः समाप्ता ॥

अत्र चतुर्थेऽध्याये प्रथमे आह्निके ६८ सूत्राणि, द्वितीये च ५१ सूत्राणि, इति आदित आरभ्य मिलित्वा ११९ सूत्राणि ॥

---

(१) इति वृत्तिसम्मतमधिकसूत्रमिति पु० पा० ।

अथ पञ्चमाध्यायस्याऽऽद्यमाह्निकम् ॥

(भा०) साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वमिति सङ्क्षेपेणोक्तं तद्विस्तरेण विभज्यते । ताः खल्विमा जातयः, स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते चतुर्विंशतिः प्रतिषेधहेतवः—

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणाहे(१)त्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥ १ ॥

साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः । अविशेषं तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एवं वैधर्म्यसमप्रभृतयोऽपि निर्वक्तव्याः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्याऽऽद्यमाह्निकम् ।

(वृ०) नत्वा शङ्करचरणं शरणं दीनस्य दुर्गमे तरणम् ।
सम्प्रति निरूपयामः पञ्चममध्यायमतिगहनम् ॥ १ ॥

अथ जातिनिग्रहस्थानयोरुद्दिष्टयोर्लक्षितयोर्बहुत्वं **तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वमित्यनेन** सूचितम्, बलवच्छिष्यजिज्ञासानुसारिप्रमाणादिपरीक्षयाऽन्तरितं सम्प्रत्यवसरतः प्रपञ्चनीयम्, तत्र जातिपरीक्षासहितजातिनिग्रहस्थानविशेषलक्षणमध्यायार्थः । जातिपरीक्षासहि-

---

(१) सर्वष्वादर्शपुस्तकेषु प्रकरणहेतु—इत्येव पाठः किन्तु 'त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसम' इति लक्षणसूत्रानुसारेण प्रकरणाहेतु—इत्येवोचितः पाठः प्रतिभाति ।

तज्जातिविशेषलक्षणं प्रथमाह्निकार्थः । सप्तदश चात्र प्रकरणानि, तत्रादौ सत्प्रतिपक्षदेशनाभासप्रकरणम्, अन्यानि च यथास्थानं वक्ष्यन्ते ।

तत्र च विशेषलक्षणार्थं जातिं विभजते—

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणाहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥ १ ॥

अत्र च **साधर्म्यादीनां कार्यान्तानां द्वन्द्वे तैः समा** इत्यर्थात् साधर्म्यसमादयश्चतुर्विंशतिजातय इत्यर्थः । अत्र च जातेर्विशेष्यत्वात् स्त्रीलिङ्गं समाशब्दं **मन्यन्ते** । भाष्यवार्त्तिकादौ समशब्दः । अग्रिमसूत्रे तु समशब्दो निर्विवाद एव । तत्र जातिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गतया यद्यपि नान्वयस्तथाऽपि प्रतिषेधो विशेष्य इति **भाष्यादयः** ।

वयं तु तद्विकल्पादिति सूत्रस्थविकल्पस्यैव विशेष्यत्वं, विविधः **कल्पः** प्रकारो विकल्पः । तथा चैते साधर्म्यसमादयो जातिविकल्पाः । एवमग्रिमसूत्रेष्वपि । इत्थं च जातेर्विशेष्यत्वे साधर्म्यसमेत्यपीति **ब्रूमः** ।

समीकरणार्थं प्रयोगः सम इति **वार्त्तिकम्** । यद्यपि नैतावता समीकरणं, तथाऽपि समीकरणोद्देश्यकत्वमस्त्येव ।

अथ वा साधर्म्यमेव समं यत्र स साधर्म्यसमः । एकत्र व्याप्तेराधिक्येऽपि साधर्म्यं समत्वेनेति भावः ॥ १ ॥

(भा०) लक्षणं तु—

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः